

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

ЎУҚУҚШУНОСЛИК

қайта тайёрлаш ва малака ошириш
йўналиши

**“ДАВЛАТ ВА ЎУҚУҚНИНГ ЗАМОНаВИЙ
РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ”**

модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент – 2017

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг 2017 йил 24 августдаги 603-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: Тошкент давлат юридик университети Давлат ва ҳуқуқ назарияси ва тарихи кафедраси доценти, юридик фанлар номзоди Мухамедов Ҳайдарали Мелиевич.

Тақризчи: Тошкент давлат юридик университети Давлат ва ҳуқуқ назарияси ва тарихи кафедраси мудири, юридик фанлар номзоди Ш.Сайдуллаев

Ўқув -услубий мажмуа Тошкент давлат юридик университети кенгашининг 2017 йил 30 августдаги 1-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	2
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	10
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	21
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	148
V. КЕЙСЛАР БАНКИ	Ошибка! Закладка не определена.
VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ.....	162
VII. ГЛОССАРИЙ.....	164
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	169

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ–4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сонли Қароридаги устувор йўналишлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади. Дастур мазмуни глобаллашув жараёнлари шароитида ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи ривожини тенденциялари, бозор муносабатлари шароитида давлат механизмининг диалектик ривожини йўналишлари, ҳозирги замон давлат шаклининг ривожланиш тенденциялари, глобализация жараёнининг давлат функцияларига таъсири, ижтимоий-ҳуқуқий давлат ва уни шакллантириш, ҳозирги замон ҳуқуқининг моҳияти, ҳуқуқ самарадорлигини ошириш масалалари ҳамда ҳозирги замон ҳуқуқининг глобал ва миллий миқёсда ривожланиш истиқболларини ўрганиш каби масалаларни ўз ичига олади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Давлат ва ҳуқуқнинг замонавий ривожланиш тенденциялари” модулининг мақсади: жамиятни демократлаштириш шароитида ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқининг ривожланиш қонуниятлари тўғрисида педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курси тингловчиларининг тасаввурларини қайта кўриб чиқиш, баҳолаш ва шу асосда уларнинг давлат ва ҳуқуқнинг замонавий муаммолари ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, ушбу соҳа муаммоларини аниқлаш, таҳлил этиш ва баҳолаш кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

“Давлат ва ҳуқуқнинг замонавий ривожланиш тенденциялари” модулининг вазифалари:

- давлат ва ҳуқуқнинг асосий масалалари юзасидан чуқур билимлар олишни таъминлаш;

- тингловчиларга давлат ва ҳуқуқнинг ижтимоий ҳодиса сифатида қабул қилинишига ёрдам бериш; ушбу ҳодисаларнинг ижтимоий муносабатларга инсонпарварлик ғояларини сингдиришдаги, шахс эркинлигини тан олиш ва мустақамлашдаги роли, ҳозирги жамият ҳаётини либераллаштириш ва мамлакатни модернизациялаш шароитида Ўзбекистон

давлати олдида турган давлат-ҳуқуқий муаммолар ва уларнинг ечимларини излашга ўргатиш;

- Ўзбекистонда барпо этилаётган демократик ҳуқуқий давлатнинг асосий йўналишлари ва бу борадаги устивор йўналишларни ўрганиш орқали ҳозирги замон давлатларининг ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш;

- ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқининг ривожланиш тенденциялари юзасидан мантиқий ва танқидий фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Давлат ва ҳуқуқнинг замонавий ривожланиш тенденциялари” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида

Тингловчи:

- давлат ва ҳуқуқ ривожининг замонавий тенденциялари;

- давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги замонавий концепциялар, мактаблар ва йўналишлар;

- глобализация жараёнининг давлат ва ҳуқуқ ривожига таъсири;

- ҳозирги замон ҳуқуқининг асосий моҳияти ва унинг самарадорлигини ошириш масалалари ҳақида *билимларга* эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи ривожининг қонуниятлари ва тенденцияларини таҳлил қилиш;

- давлат механизми ва ҳуқуқий тартибга солишнинг замонавий тенденцияларини умумлаштириш;

- глобаллашув жараёни ва ахборотлашган жамият шароитида ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи ривожланиши муаммоларини мустақил таҳлил этиш *кўникмаларини* эгаллаши зарур.

Тингловчи:

- давлат ва ҳуқуқнинг асосий масалаларини ҳал этиш юзасидан ташкилий-ҳуқуқий ечимлар топа олиш;

- ҳозирги замон ҳуқуқи самарадорлигини ошириш муаммосини Ўзбекистон ҳуқуқ тизими призмаси орқали таҳлил эта билиш,

- ҳуқуқий нигилизмни бартараф этиш муаммоларини ҳал этиш бўйича таклифлар бера олиш *малакаларига* эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- ўқув жараёнини оғзаки ва ёзма нутқ талаблари асосида янги билимларни мустақил эгаллаш ва қўллашни таъминлайдиган ўқитишнинг замонавий шакл ва методлари, педагогик, ахборот-коммуникациявий, инновацион технологиялар асосида ташкил этиш;

- давлат моҳиятини ва унинг функцияларини назарий жиҳатдан таҳлил қилиш ва амалиётга боғлай олиш;

- ҳуқуқни тушуниш асосида қонунчилик техникасини шакллантириш,

ривожлантириш;

- давлат-ҳуқуқий ҳодисаларнинг ўзаро боғланиши, изчиллик билан ривожланиши, мантиқийликка амал қилиши **компетенцияларини** эгаллаши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Давлат ва ҳуқуқнинг замонавий ривожланиш тенденциялари” модули маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Давлат ва ҳуқуқнинг замонавий ривожланиш тенденциялари” модули “Конституциявий ва маъмурий ҳуқуқ”, “Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи” модуллари билан ўзаро боғлиқ ҳамда услубий жиҳатдан узвий боғланган ҳолда ўқитилади ва педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар мамлакатимизда барпо этилаётган демократик ҳуқуқий давлат ва шакллантирилаётган фуқаролик жамиятининг асосий йўналишларини таҳлил қилиш, уларни янада такомиллаштириб бориш бўйича назарий ва амалий тадқиқотлар олиб бориш, бу борадаги илғор хорижий ва миллий тажрибани ўрганиш, уларни таҳлил этиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				Мустақил таълим
			жами	жумладан			
				Назай	Амалий машғулот	Кўчма машғулот	
1.	Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги замон концепциялари	4	4	2	2		
2.	Давлат механизмини такомиллаштиришнинг ҳозирги замон тенденциялари	4	4	2	2		
3.	Ҳозирги замон давлат шаклининг эволюцияси	6	4	2	2		2
4.	Глобаллашув жараёнлари шароитида давлат функцияларининг ривожланиш тенденциялари	8	8	2	2	4	
5.	Ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушуниш юзасидан турли ёндашувлар	8	6	2	4		2
	Жами:	30	26	10	12	4	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги замон концепциялари.

Давлат тўғрисидаги қарашларнинг хилма-хиллиги. Кельзеннинг давлат тўғрисидаги қарашлари. Давлат – юридик шахс, “ҳуқуқий феномен”, ўзига хос корпорация. Давлат – миллат миқёсидаги ҳуқуқий тартиб. Давлатнинг социологик моҳияти. Давлатнинг “нормалар тизими”, “норматив тартиб”, “сиёсий ташкилланган жамият”, “давлат-ҳокимият” деб тушунилиши. Давлатнинг сиёсий характери. Давлатнинг бош жиҳатлари. Давлат ва ҳуқуқни тушунишнинг социологик, легистик, либертар концепциялари. Давлатнинг субстанциявий элементи.

2-мавзу: Давлат механизмини такомиллаштиришнинг ҳозирги замон тенденциялари.

Давлат ва давлат механизми ўртасидаги нисбат. Давлат механизми тушунчаси ва моҳияти. Давлат механизмининг таркибий элементлари ва улар ўртасидаги ўзаро иерархик боғлиқлик. Давлат аппарати ва унинг таркибий тузилиши. Давлат органи хусусиятлари ва белгилари. Давлат органлари ва уларнинг таснифи. Давлат механизми таркибида давлат аппарати. Давлат ҳокимиятини ташкил этишда ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Ҳокимиятлар тақсимланиши принципининг ривожланиш тарихи, тушунчаси ва турлари. Ҳокимиятлар бўлиниши – давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида. Ҳозирги замонда қонун чиқарувчи органларнинг давлат механизмида тутган ўрни. Ўзбекистон Республикасида давлат механизмини ислоҳ этиш муаммолари. Ижро ҳокимияти ва унинг органлари. Давлат механизмида суд органларининг тутган ўрни. Ўзбекистонда давлат ҳокимияти тизимини янада такомиллаштириш ва улар фаолиятини янада демократиялаштириш истиқболлари. Ўзбекистон Республикасида ҳокимиятлар тақсимланиши принципининг конституциявий ҳуқуқий асослари. Хорижий мамлакатларда ҳокимиятлар тақсимланиши принцигига оид замонавий тенденциялар. Давлат ҳокимияти тармоқлари ўзаро муносабатининг муаммолари. Ҳокимият тармоқлари ўртасидаги субсидиар муносабатлар. Жамиятни демократлаштириш ва мамлакатни модернизациялаш шароитида Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини ислоҳ этиш муаммолари.

3-мавзу: Ҳозирги замон давлат шаклининг эволюцияси.

Давлат шаклини тушуниш муаммолари ва ривожланиш тенденциялари. Ҳозирги замон давлатлари бошқарув шакли. Ҳозирги замон кўп миллатли давлат шароитида давлат тузилиши шакллари муаммолари. Ҳозирги замон давлати сиёсий режими ва унинг кўринишлари. Ҳозирги замон давлати функциялари. Ўзбекистоннинг ҳозирги замондаги вазифалари.

4-мавзу: Глобаллашув жараёнлари шароитида давлат функцияларининг ривожланиш тенденциялари.

Глобаллашув – ҳозирги замонда давлат-ҳуқуқий ўзгаришларнинг омили сифатида. Ҳозирги замон глобал муаммоларининг умумий тавсифи. Глобаллашув ва ҳозирги замон давлати функциялари. Ҳалқаро миқёсдаги муаммоларни ҳал этишда ҳозирги замон давлатининг роли. Глобаллашув шароитида Ўзбекистон давлатининг функциялари.

5-мавзу: Ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушуниш юзасидан турли ёндашувлар.

Ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушунишни типларга ажратиш муаммолари. Легизм. Позитив ҳуқуқ тушунчасининг назарий асослари. Юснатурализм. Юридик либертаризм. Либертар ҳуқуқни тушунишда ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари. Ҳозирги замон ҳуқуқининг принциплари ва функциялари. Юридик онтология, гносеология, аксиология. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида ҳозирги замон ҳуқуқи ҳақидаги қарашлар. Ижтимоий бошқарув моҳияти ва тушунчаси.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот: Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги замон концепциялари.

Давлат феномени: турли даражадаги қарашлар. Давлатнинг легистик ва социологик концепциялари. Давлатнинг моҳияти ҳақидаги либертар назария. Давлатнинг субстанционал, ҳудудий, институционал элементлари. Давлатнинг яхлитлиги ҳақидаги назария.

2-амалий машғулот: Давлат механизмини такомиллаштиришнинг ҳозирги замон тенденциялари.

Ҳозирги замон давлат ҳокимияти – ижтимоий ҳокимиятнинг муҳим шакли. Давлат ҳокимиятини ташкил этиш принциплари. Давлат ҳокимиятининг легаллиги. Давлат ҳокимиятининг легитимлиги.

3-амалий машғулот: Ҳозирги замон давлат шаклининг эволюцияси.

Давлат шаклини тушуниш муаммолари ва ривожланиш тенденциялари. Ҳозирги замон давлатлари бошқарув шакли. Ҳозирги замон кўп миллатли давлат шароитида давлат тузилиши шакллари муаммолари. Ҳозирги замон давлати сиёсий режими ва унинг кўринишлари. Ҳозирги замон давлати функциялари. Ўзбекистоннинг ҳозирги замондаги вазифалари.

4-амалий машғулот: Глобаллашув жараёнлари шароитида давлат функцияларининг ривожланиш тенденциялари.

Глобаллашув – ҳозирги замонда давлат-ҳуқуқий ўзгаришларнинг омили сифатида. Ҳозирги замон глобал муаммоларининг умумий тавсифи. Глобаллашув ва ҳозирги замон давлати функциялари. Ҳалқаро миқёсдаги муаммоларни ҳал этишда ҳозирги замон давлатининг роли. Глобаллашув шароитида Ўзбекистон давлатининг функциялари.

5-амалий машғулот: Ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушуниш юзасидан турли ёндашувлар.

Ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушунишни типларга ажратиш муаммолари. Легизм. Позитив ҳуқуқ тушунчасининг назарий асослари. Юснатурализм. Юридик либертаризм. Либертар ҳуқуқни тушунишда ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари. Ҳозирги замон ҳуқуқининг принциплари ва функциялари. Юридик онтология, гносеология, аксиология. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида ҳозирги замон ҳуқуқи ҳақидаги қарашлар. Ижтимоий бошқарув моҳияти ва тушунчаси.

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

Ўзбекистон Республикаси Юристар малакасини ошириш марказида кўчма машғулотлар ўтказилиши педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курси тингловчиларини амалий малакаларини оширишга хизмат қилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида ҳозирги замон давлати моҳияти тўғрисидаги қарашлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида глобаллашув ва давлатнинг функциялари масалаларининг ифодаланиши масалалари кўчма машғулотнинг мазмунини ташкил этади.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Ўқитишда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

-дидактик ва ролли ўйинлар, давра суҳбатлари (таклиф қилинган шартларга асосан ҳаракат қилиш, биргаликда ишлаш, эшитиш ва мантиқий хулоса қилиш қобилиятини шакллантиради);

-кичик маърузалар ва суҳбатлар (диққатни жамлаш ва ахборотни қабул қилиш қобилиятини шакллантиради);

-баҳс-мунозара (аргумент ва далиллар келтириш қобилиятини шакллантиради);

-кластер, синквейн (ахборот ёки бирон-бир тушунчани қисқа баёнини тузиш кўникмани шакллантиради);

-кичик гуруҳларда ишлаш, бумеранг (материални мантиқан тизимли, муаммоли баён этишни ривожлантиради);

-блиц-ўйин, қора кути (аниқ муаммоли вазиятни таҳлил қилиш, камчиликлар сабабини йўл-йўлакай аниқлашга йўналтирилади);

-резюме методи (тингловчиларни бирор мавзунинг ижобий ва салбий томонлари, афзаллик ва камчиликлари, фойда ва зарарларини белгилашни ўргатади).

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

Мазкур модул юзасидан тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари назорати қуйидаги мезонлар орқали баҳоланади:

№	Баҳолаш турлари	Максимал	Баллар
----------	------------------------	-----------------	---------------

		балл	
1	Мантиқий саволлар	2,5	1 балл
2	Казус (кейс таҳлили)		1,5 балл

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

Намуна: Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги замон концепциялари таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Давлатнинг социологик концепциясининг кучли томонлари	давлатнинг юридик табиатини инкор этиш, унинг кучга таяниш жиҳатини эса мутлоқлаштириш
W	Давлатнинг социологик концепциясининг кучсиз томонлари	Бу фақат кучга урғу берадиган концепциядир
O	Давлатнинг социологик концепциясининг имкониятлари (ички)	давлат бу муайян ҳудудда яшайдиган аҳолига нисбатан энг маъқул (энг кучли, олий, суверен) ҳокимият ташкилоти
T	Тўсиқлар (ташқи)	ҳокимиятнинг фақат фактик муносабатларигагина урғу беради, ҳокимиятнинг қонуний шаклини эътибордан четда қолдиради

“Хулосалаш” (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар муаммоли характердаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантикий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда тингловчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлил қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Намуна:

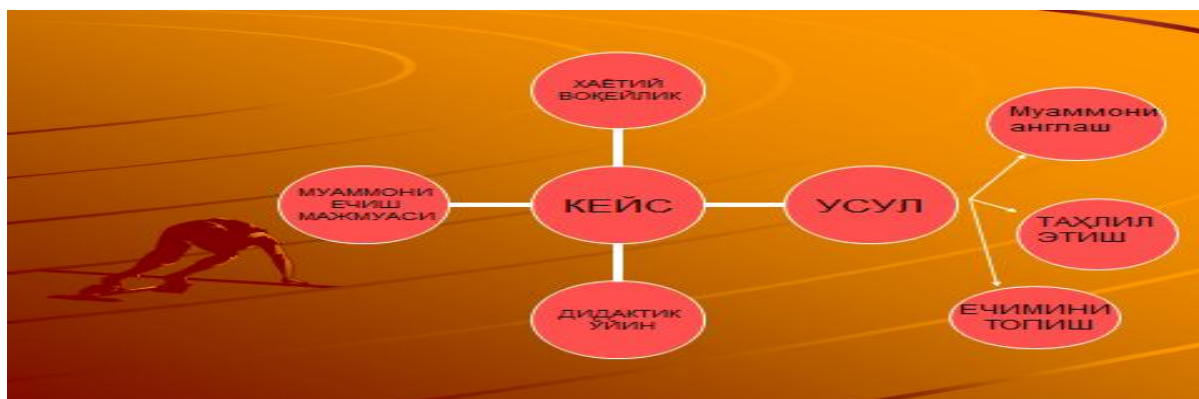
Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги замон концепциялари					
Давлатнинг социологик концепцияси		Давлатнинг легистик концепцияси		Давлатнинг либертар концепцияси	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги

Хулоса:

“Кейс-стади” методи

“Кейс-стади” - инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса,

“stadi” – ўрганмок, таҳлил қилмок) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ходисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қўйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш;

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш
--	---

Намуна

Кейс. Ҳозирги замон ривожланган давлатларида ҳокимиятлар бўлиниши тамойили конституциявий-ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилган. Бунда ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши ва уларнинг ўзаро бир-бирини тийиб туриш механизми ишлайди. Бироқ бу масала барча ҳозирги замон давлатларида доимо рисоладагидек кўринишга эга бўлавермайди ва бунда баъзи муаммолар кўзга ташланади.

Кейси бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Ҳокимиятлар бўлиниши тамойили тўлиқ амал қилиши лозим бўлган ҳолатлар кетма-кетлигини аниқланг (жуфтликлардаги иш).

“ФСМУ” методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қийёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, ўтилган мавзуни сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- катнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозлар тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: Давлат тўғрисида жуда кўп ва хилма-хил қарашлар мавжуд. Австриялик ҳуқуқшунос Ганс Кельзен (легистик ёндашув вакили) ўринли таъкидлаганидек, давлат сўзи кўпинча жамиятни ифодалаб, баъзан миллат ёки ҳудудни белгилаб ҳам айтилади. Давлат тўғрисидаги қарашларнинг кўплигига сабаб шундаки, кўпинча тадқиқотчилар турли атамаларни бир маънода ва аксинча бир хил маънодаги атамаларни турли мазмунда қўллашлари ҳамдир.

Топширик: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент”лардан маъруза машғулотларида тингловчиларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест

1. Либертар назарияга кўра давлатнинг минимал функцияси деганда нималар тушунилади?

Қиёсий таҳлил

Давлат ҳокимиятини ибтидоий тузумдаги ижтимоий ҳокимият билан таққосланг ва уларнинг фарқ қилувчи белгиларини таҳлил қилинг?

Тушунча таҳлили

- Давлат суверенитети тушунчасини таҳлил қилиб беринг.

Симптом

Ўзбекистон мисолида давлат механизми белгиларини кўрсатинг.

“Инсерт” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билимларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;

- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоиш этилади;

- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда тингловчилар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			

“ – ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?

Белгиланган вақт якунлангач, тингловчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод тингловчилар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно аниқлаши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони аниқлатади?	Қўшимча маълумот
<p>Давлат ҳокимияти</p>	<p>Бу давлат мажбурлов кучига таянадиган, субъектлар ўртасида ҳукмронлик ва тобелликка асосланган оммавий-сиёсий муносабатлардир. Давлат ҳокимиятини характерловчи қуйидаги белгилари мавжуд: а) ҳокимият бутун жамият миқёсида тадбиқ этилади; б) ҳокимият оммавий-сиёсий характерга эга; в) давлатнинг мажбурлов кучига таянади; г) ҳокимият махсус шахслар томонидан амалга оширилади.</p>	

Давлат белгилари	<p>1) аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги; 2) махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эгаллиги; 3) ҳуқуқ тизимининг мавжудлиги; 4) солиқ тизимига эгаллиги; суверенитетга эгаллиги (ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишдаги мустақиллик).</p>	
Давлат шакли	<p>Бу ўз ичига давлат бошқаруви, давлат тузилиши ва сиёсий (давлат) режимини қамраб олувчи сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш усуллари йиғиндисидир.</p>	
Давлат бошқарув шакли	<p>Бу давлат ҳокимиятининг олий органларини ташкил этиш ва тузилишини, шунингдек, бу органларнинг бир-бири билан ва аҳоли билан бўлган муносабатларини белгиловчи давлат шаклининг элементиدير. Давлат бошқарув шаклига кўра иккига бўлинади: монархия ва республика.</p>	
Давлат органи	<p>Қонуний асосда ташкил этиладиган ва давлат ҳокимиятини амалга оширувчи муайян ваколатларга эга бўладиган давлат аппаратининг мустақил бир бўғинидир.</p> <p>Ҳокимият ваколатига эга бўлган ва давлат томонидан белгиланган тартибда ва ўзига берилган ваколатлар доирасида компетенциясини амалга оширадиган давлат аппаратининг бир қисмиدير.</p>	

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланadi. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;

- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадилар;

- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Давлатни тушунишдаги турли концепциялар бўйича

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: тингловчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топшириқ, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги “якка баҳо” колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда

бажарилади.

2. Навбатдаги боскичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини “гуруҳ баҳоси” бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва тингловчилардан бу жавобларни “тўғри жавоб” бўлимига ёзиш сўралади.

4. “Тўғри жавоб” бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса “0”, мос келса “1” балл қўйиш сўралади. Шундан сўнг “якка хато” бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда “тўғри жавоб” ва “гуруҳ баҳоси” ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар “гуруҳ хатоси” бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

Давлатнинг асосий белгиларини катакларга бирма-бир жойлаштиринг. Ўзингизни текшириб кўринг!

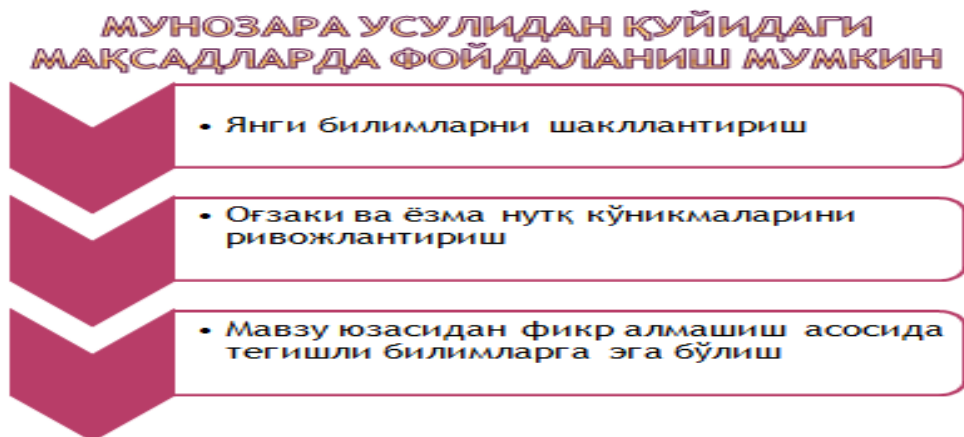
Ҳаракатлар мазмуни	Якка баҳо	Якка хато	Тўғри жавоб	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси
аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги					
махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эгаллиги					
ҳуқуқ тизимининг мавжудлиги					
солиқ тизимига эгаллиги					
суверенитетга эгаллиги (ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишдаги мустақиллик					

“Мунозара” методи. Таълим тизимида тизимларда нутқ ўқитиш, ўз фикрини мустақил ва асосли баён қилиб, хулосалар чиқариш воситаси сифатида ғоя муҳим ўрин эгаллайди. Бу бажариладиган ишнинг бир тури бўлиб, ўзаро тортишиш жараёнини келтириб чиқаради ва унга аниқлик киритади. Тингловчилар томонидан “ўз сўзи” ўзига хос услуб асосида изчил, савол фикр юритилади.

Мунозара вақтида тингловчилар ўзларига ишонган ҳолда саволларни мунозара қилишади. Мунозара учун шундай шароит яратиши керакки, унда тингловчилар ўз фикрларини ишонч билан очиқ айтиш, камчиликлари учун

айбга қўймасликларига ишонган ҳолда баён этишлари лозим.

Масалан: Глобаллашув давлат функцияларига қандай таъсир қилади?

“Пинборд” методи. Пинборд инглизчадан: pin – мустаҳкамлаш, board – доска маъносини билдиради. Бу усулда мунозара ёки суҳбат амалий усул билан боғланиб кетади. Метод мақсади ривожлантирувчи ва тарбияловчи вазифасини бажариш. Бунда тингловчиларда мулоқот юритиш ва мунозара олиб бориш маданияти шаклланади, ўз фикрини нафақат оғзаки, балки ёзма равишда баён этиш маҳорати, мушоҳада қилиш ва тизимли фикр юритиш кўникмаси ривожланади.

Намуна.

Фикр: “Демократик ҳуқуқий давлат” тушунчасига пинборд тузинг.

Демократия	Ҳуқуқ	Қонун	Инсон ва фуқаро
барқарорлиги	ҳуқмронлиги	устуворлиги	ҳуқуқлари кафол.
Давлат ва фуқаро	Сайловларнинг	ва ҳ.к.	
ўзаро масъуллиги	мунтазамлиги		

“Портфолио” методи

“Портфолио” – (итал. portfolio – портфель, ингл.хужжатлар учун папка) таълимий ва касбий фаолият натижаларини аутентик баҳолашга хизмат қилувчи замонавий таълим технологияларидан ҳисобланади. Портфолио мутахассиснинг сараланган ўқув-методик ишлари, касбий ютуқлари йиғин-

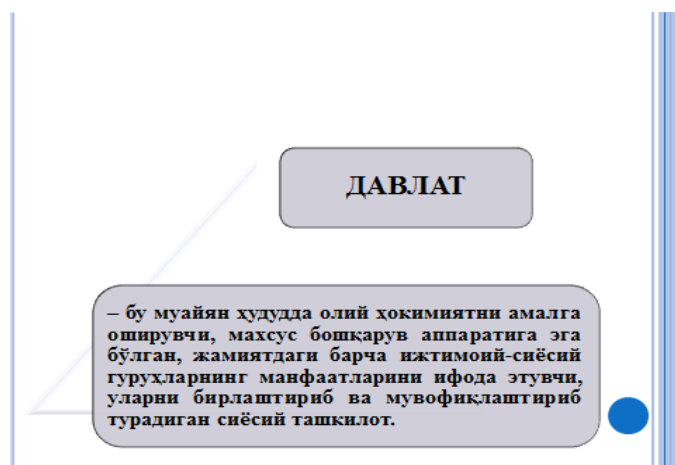
диси сифатида акс этади. Жумладан, тингловчи ёки тингловчиларнинг модул юзасидан ўзлаштириш натижасини электрон портфолиолар орқали текшириш мумкин бўлади. Олий таълим муассасаларида портфолионинг қуйидаги турлари мавжуд:

Фаолият тури	Иш шакли	
	Индивидуал	Гуруҳий
Таълимий фаолият	Тингловчилар портфолиоси, битирувчи, докторант, тингловчи портфолиоси ва бошқ.	Тингловчилар гуруҳи, тингловчилар гуруҳи портфолиоси ва бошқ.
Педагогик фаолият	Ўқитувчи портфолиоси, раҳбар ходим портфолиоси	Кафедра, факультет, марказ, ОТМ портфолиоси ва бошқ.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-Мавзу: Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги замон концепциялари РЕЖА:

- 1.1. Давлат феномени ва уни тушуниш муаммолари.
- 1.2. Оммавий-сиёсий ҳокимият.
- 1.3. Давлатнинг социологик концепцияси.
- 1.4. Давлатнинг легистик концепцияси.
- 1.5. Давлатнинг либертар концепцияси.
- 1.6. Давлатнинг субстанциявий, ҳудудий ва институциявий элементлари.

Таянч иборалар: *Давлат феномени, оммавий-сиёсий ҳокимият, давлатнинг социологик концепцияси, легистик концепция, либертар концепция, давлатнинг субстанциявий, ҳудудий ва институциявий элементлари.*

1.1. Давлат феномени ва уни тушуниш муаммолари

Кишилиқ жамияти тарихида давлат пайдо бўлиши билан унинг ҳақида мунозаралар ҳам бошланиб, олим-алломалар “давлатнинг ўзи нима?”, “унинг моҳияти нимада?” каби саволларга жавоб беришга ҳанузгача уриниб

келишмоқда. Бирок, мутлоқ мураккаб (бўлган) ижтимоий-сиёсий ҳодиса бўлган давлатга таъриф бериш, унинг моҳиятини чуқур англаш осон кечмаган. Дарҳақиқат, давлатга таъриф бериш мураккаб вазифа бўлиб, бир неча юз йилликлар давомида ин-сонлар

давлат нима, у нима учун керак, нега мавжуд, каби савол-ларга жавоб топишга ҳаракат қи-либ келишмоқда. Бундан ташқари давлат қай тарихга вужудга келади, унинг моҳияти, жамият ва одамлар ҳаётига аралashi чегараси қандай деган масалалар юзасидан мунозаралар ҳар янги авлод тадқиқотчилари, яъни давлатшунос олимлар олдида муқаррар равишда туради. Австриялик олим Ганс Кельзеннинг кўрсатишича, “давлат” тушунчаси ҳар-хил мураккаб объектларнинг умумий тушунчалари берилган атамаларидан яратилган. Бу сўзни баъзан жуда кенг маънода “жамият” ёки жамиятнинг махсус шакли сифатида ифодалаш мумкин¹. Аммо, бу сўз жамиятнинг ўзига хос аъсосини ифодалаш учун кўпинча тор маънода ҳам ишлатилади, масалан, ҳукумат ёки ҳукумат субъектлари, “миллат” ёки шу ҳудудда яшовчи аҳоли.

ДАВЛАТНИНГ АСОСИЙ БЕЛГИЛАРИ:

1. Аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги
2. Махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратининг мавжудлиги
3. Ҳуқуқ тизимининг мавжудлиги
4. Солиқ тизимига эгаллиги
5. Суверенитетга эгаллиги

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.

Давлатнинг баъзида сиёсий ташкилот деб аталишига асосий сабаб шундаки, унинг “ҳокимият” соҳиби ёки қудратнинг ўзи эканлигидир².

Давлатларни типларга ажратишда цивилизация ёндашув мавжуд.

Цивилизация ёндашув – давлатларни ижтимоий-иқтисодий тузуми билан бир қаторда кўпроқ уларнинг маънавий, ахлоқий ва маданий ривожланиш даражасига қараб типларга ажратиш. Инглиз мутафаккири А.Тойнби жамият ва давлатни таснифлашдаги цивилизация ёндашувни таклиф этди. Бу ёндашувга биноан, жамият ва ҳаётнинг нафақат ижтимоий-иқтисодий томонларини, балки унинг диний, психологик, маданий асосларини ҳам эътиборга олиш зарур дейлади. Унинг фикрича, дунё тарихида 26 та цивилизация санаб ўтилади, жумладан, буларга Миср, Хитой, Ғарб, Араб, Мексика, Эрон, Сурия цивилизациялари ва бошқаларни кўрсатади.

Давлатни тушунишда, унга бўлган катта қизиқишга қарамасдан, ҳамон яқдиллик йўқ³. Хўш, бундай ҳолатнинг сабаби нима? Аввало, давлатни тушунишдаги хилма-хиллик, давлатга оид қарашларни шакллантирган давр билан боғлиқдир, бошқача қилиб айтганда, жамият таракқиёти, унинг онги ва тафаккури даражаси билан боғлиқ.

Айни пайтда, давлат тушунчасини аниқлашдаги плюрализм, бир жиҳатдан одамларнинг давлатни ўзича – ҳар хил тушуниши билан, иккинчи томондан эса, давлатнинг ўзини ижтимоий ҳодиса сифатида мураккаблиги билан тавсифланади. Бундан ташқари, давлат ата-маси турли маъноларда ҳам

² Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.190.

³ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181-191.

ишлатилади ва бу ҳолат уни тушунишдаги турличаликни келтириб чиқаради. Австриялик ҳуқуқшунос Ганс Кельзен (легистик ёндашув вакили) ўринли таъкидлага-нидек, давлат сўзи кўпинча жамиятни ифодалаб, баъзан миллат ёки ҳудудни белгилаб ҳам айти-лади⁴. Давлат тўғрисидаги назариянинг етарли эмаслигига сабаб, кўпинча тадқиқотчилар турли атамаларни бир маънода ва аксинча бир хил маънодаги атамаларни турли мазмунда қўллашлари ҳамдир⁵.

Кельзеннинг фикрича давлат тушунчаси қўйидаги маъноларда қўлланиши мумкин:

1. Давлат аввало соф юридик ёндашув, нуқтаи назар орқали қараб чиқилмоғи лозим. У юридик шахс, “ҳуқуқий феномен”, ўзига ҳос корпорация сифатида намоён бўлиши мумкин. Давлат миллат миқёсидаги ҳуқуқий тартибдир. Юридик феномен сифатидаги давлат билан ҳуқуқ ўртасидаги муносабат худди ҳуқуқ билан индивидум ўртасидаги муносабат тарзида қаралмоғи керак.

Кельзеннинг фикрича, давлат ҳуқуқни ўрнатиши ёки санкциялашидан қатъи назар, худди индивиддек бўлиши, яъни ўз хатти-ҳаракатида ҳуқуқ билан боғлиқ бўлиши керак.

2. Давлат тушунчаси социологик маънода ҳам ишлатилиши мумкин. Бу тарзда қараганда давлат қандайдир “социологик бирлик”, ҳуқуқий тартиб ва ҳуқуқий реалликдан мустақил мавжуд бўлган “социал реаллик” сифатида ҳам қаралиши мумкин.

Социологик нуқтаи-назардан қаралган давлат учун ҳос бўлган жиҳат – унинг жамиятни бошқариш юзасидан ваколатларнинг бир қанча органларга берилганлиги, бир қатор органлар қўлида тўпланганлигидир. Шу боис жамиятда бир неча ҳокимий ваколатга эга бўлган тузилмалар мавжуд бўлади.

3. Давлат тушунчаси жонли, табиий организм сифатида ҳам белгиланиши мумкин. Бу ёндошувга асосланган ҳолда, давлат “социал биология шакли” сифатида намоён бўлади. Кельзеннинг бу қарашлари давлатнинг пайдо бўлиш тўғрисидаги органик назария тарафдорлари томонидан қўлланилган.

4. Кельзен ва унинг тарафдорлари давлатни “нормалар тизими”, “норматив тартиб”, “сиёсий ташкилланган жамият”, “давлат-ҳокимият” деб белгилашган, таърифлашган⁶.

Кельзеннинг фикрича, давлат сиёсий характерга эга ва у аввало сиёсий ташкилот сифатида намоён бўлади, чунки у “куч, мажбурлов ишлатиш тартибини” белгилайди, зеро у “куч ишлатишга бўлган монополь ҳуқуқга эга”.

Шундай қилиб, давлатнинг ҳодиса сифатида мураккаблиги, уни турфа талқини, унинг тушунчасининг турличалигини белгилайди. Шу боис турли даврларда давлатни турлича тушуниш мавжуд.

⁴ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. -305 p.

⁵ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.

⁶ Қаранг: Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181-191-бетлар.

Давлат табиат маҳсули эмас, балки бу инсонлар фаолиятининг натижасидир⁷. Давлатни таърифлашда совет даври юридик фикри синфийлик нуқтаи-назари билан характерланади. У “синфий жамиятнинг сиёсий ташкилоти” сифатида талқин этилган.

1980 йилнинг ўрталаридан бошлаб, давлатни таърифлашда умум-ижтимоий жиҳатни кўрсатиш томон силжиш бошланди ва синфийликка берилган урғу аста-секин умумижтимоий жиҳат томонга сурила борди.

Кейинги пайтларда давлатга қуйидаги таърифга яқин таъриф бериш анча кенг тарқалган: “давлат бу – ўз ҳокимиятини мамлакатнинг бутун ҳудудига ва аҳолисига тарқатадиган, махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган, ҳамма учун мажбурий амрлар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган жамиятнинг ягона сиёсий ташкилотидир”.

Таъкидлаш лозимки, давлатга таъриф беришда ё синфий, ёки умум-ижтимоий жиҳатига кескин урғу бериш мақсадга мувофиқ келмайди. Зеро реал ҳаётда соф синфий, ёки соф умуминсоний давлат институтлари йўқ.

Давлатга маъмурий ҳуқуқ нуқтаи-назаридан қараш ҳам мавжуд. Унга кўра давлат – “маъмурий давлат” сифатида қаралади. Баъзи муаллифларнинг

фикрича, глобаллашув жараёни аста-секин давлатнинг табиати ва характерининг ўзгаришига олиб келади, унинг функциялари ҳам глобаллашади ва аста-секин унинг суверенитети камаяди.

Ғарб нашрларида таъкидланишича, капитализмнинг кучайиши натижа-сида, трансмиллий компаниялар шундай қудратли иқтисодий, ижтимоий-сиёсий институтларни шакллантирмоқдаки, улар ўз имкониятига кўра баъзи давлатлардан ошиб тушади ва аслида “турли миллат ва давлатлар устида туради”.

Таъкидлаш жоизки, давлат ҳам институт, ҳам ташкилот сифатида бошқа тузилмалар ичида, сўзсиз ажралиб туради.

Давлатни тушуниш учун аввало унинг ибтидоий жамиятдаги ижтимоий ҳокимиятдан ва бошқа сиёсий ташкилотлардан фарқини тушуниб олишимиз керак бўлади.

Давлатнинг ибтидоий тузумдаги ижтимоий ҳокимиятдан фарқ қилувчи белгилари:

1. Оммавий ҳокимият белгиси. Аслида ҳар қандай ҳокимият ҳам оммавий, яъни ижтимоийдир. Бироқ, бу жойда ушбу атамага махсус маъно берилмоқда. Зеро давлат, субъект, яъ-ни ҳокимият соҳиби сифатида ўз объектдан, яъни жамиятдан ажратилган. Бу ҳолат ўзининг ифодасини алоҳида давлат аппарати мавжудлигида топади. Ибтидоий жамият органлари эса

⁷ Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000. – P.25.

ўзини-ўзи бошқариш принципи асосида қурилган ва жамиятнинг ичида бўлган, яъни объект ва субъект ўзаро мос келган.

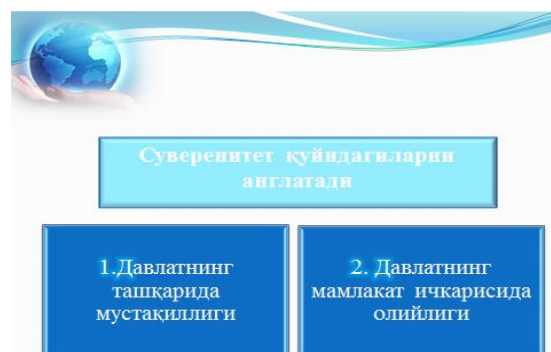

Давлат олий ҳокимиятга эга бўлган ташкилотдир⁸. Шундай қилиб, давлатнинг энг муҳим белгиси шуки, у оммавий ҳокимиятнинг аппарати ҳисобланади. Шу белгига боғлиқ ҳолда, давлат оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг ташкилотчиси сифатида тавсифланади

Давлат олий ҳокимиятга эга бўлган ташкилотдир⁹. Шундай қилиб, давлатнинг энг муҳим белгиси шуки, у оммавий ҳокимиятнинг аппарати ҳисобланади. Шу белгига боғлиқ ҳолда, давлат оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг ташкилотчиси сифатида тавсифланади.

2. Ҳудудий принцип. Уруғ жамоасида одамлар қон-қариндошлик асосида бирлашган ва бошқарилган. Давлат ҳокимияти эса ҳудудий принципга қараб белгиланади.

3. Давлат хазинасининг мавжудлиги, солиқларнинг жорий этилиши – давлатнинг муҳим белгиларидан ҳисобланади. Солиқ – давлат хазинасини тўлдириш усулидир.

Давлат бошқа сиёсий ташкилотлардан, энг асосан, суверенлиги билан фарқланади.

Давлат суверенитетидан¹⁰ уни бошқа сиёсий ташкилотлардан аж-ратиб турадиган бошқа белгилари келиб чиқади:

- давлат ўз ҳокимиятини давлат чегараси билан белгиланган мамлакатнинг бутун худудига тарқатади;
- давлат аҳоли билан барқарор юридик боғлиқ, алоқага эга;
- фақат давлат умуммажбурий характердаги қоидаларни чиқаради;
- фақат давлат аҳолига нисбатан куч ишлатиш ҳуқуқига эга;
- фақат давлатда бошқа ҳеч бир сиёсий ташкилотда бўлмаган таъсир во-ситалари мавжуд (армия, полиция, ҳавф-сизлик органлари, қамокхона ва б).

Баъзан давлатнинг белгиси сифатида ҳуқуқни кўрсатишади. Ҳуқуқ давлатнинг белгиси бўлаолмайди, ҳудди шунингдек давлат ҳам ҳуқуқнинг белгиси бўлаолмайди. Ҳуқуқ давлатнинг мавжудлиги белгиси бўлиши мумкин.

⁸ Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000. – P.65.

⁹ Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000. – P.65.

¹⁰ Бу ҳақда яна қаранг: Scott Veitch, Emilios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – 15-17-бетлар.

Давлат бу муайян ҳудуддаги одамларнинг умумий жамланмаси¹¹. Давлатнинг моҳияти тўғрисида ҳам турли фикрлар айтилган. Бунда кимдир давлатнинг синфий моҳиятига, бошқалар эса умумижтимоий моҳиятига урғу беришган. Шунини аниқ айтиш мумкинки, давлат жамият тараққиётининг маълум босқичида – жамият ҳаётини ташкил этишнинг зарур воситаси сифатида, жамият мавжудлигининг ажралмас шарти сифатида вужудга келган. Кельзеннинг фикрича, давлат миллий ҳуқуқ тизими томонидан (халқаро ҳуқуқдан фарқли равишда) яратилган жамиятдир¹².

Ҳозирги замон нуқтаи-назаридан давлат “инсон манфаатлари йўлида жамият ҳаётини ташкил этувчи ҳокимий тизим” сифатида намоён бўлиши керак. Давлат ҳар қандай тизим сифатида ҳокимий-ташкилий жиҳатдан ва ҳуқуқ жиҳатидан ҳам яхлит бўлмоғи лозим;

Давлатни тушунишда турли ёндашувлар мавжудлигини таъкидлаган эдик. Шу ўринда давлат феномени ўзи нима? – деган саволга жавоб беришимиз лозим.

Умуман давлат ҳодисасига турлича “яқинлашиш” мумкин.

Агар, биз давлат ҳодисасига “ташқаридан” халқаро ҳуқуқ нуқтаи-назаридан яқинлашсак, давлат бизга муайян ҳудудда яшайдиган, оммавий-сиёсий ҳокимият остида бирлашган аҳоли тарзида намоён бўлади. Бунда биз давлатнинг аҳолиси, ҳудуди ва давлат ҳокимияти ташкилоти каби йирик элементларини кўрамиз.

Иккинчи “яқинлашувимизни” биз “ичкаридан” олиб борамиз ва бунда давлат бизга “оммавий-ҳокимий уюшма” сифатида намоён бўлади.

Давлатни бу тарзда қараб чиқиш воситасида, биз давлатнинг ижтимоий аҳамиятини, унинг жамиятдаги вазифасини, жамият сиёсий тизимининг бошқа элементлари билан муносабатини англаб олишимиз мумкин.

Давлат ҳодисасига учинчи бор “яқинлашувда” биз давлат ҳокимияти аппаратини, яъни унинг тизимини – тузилмасини, давлат органлари ўртасидаги муносабатни кўриб чиқиш имкониятига эга бўламиз.

Г.Кельзеннинг фикрича давлат юридик нуқтаи назардан муҳокама қилинганда давлатни тушуниш осонроқ бўларди. Бунда давлат ҳуқуқий ҳодиса, юридик шахс, ташкилот сифатида назарда тутилади. Давлат бошқа ташкилотлардан қандай фарқ қилади деган савол туғилади? Давлат ташкилотларининг норматив тизимининг негизида ҳар-хиллик ётади. Давлат миллий ҳуқуқ тизими томонидан (халқаро ҳуқуқдан фарқли равишда) яратилган жамиятдир¹³.

Давлатнинг моҳияти масаласига тўхталадиган бўлсак, унга қуйидагича тариф бериш мумкин:

Давлат моҳияти деганда унинг мазмуни, мақсади, давлат ҳокимиятининг қайси ижтимоий-сиёсий гуруҳларга мансублиги ва у кимнинг манфаатларига хизмат қилиши тушунилишини таъкидлаб ўтиш жоиз.

¹¹ Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000. – P.22.

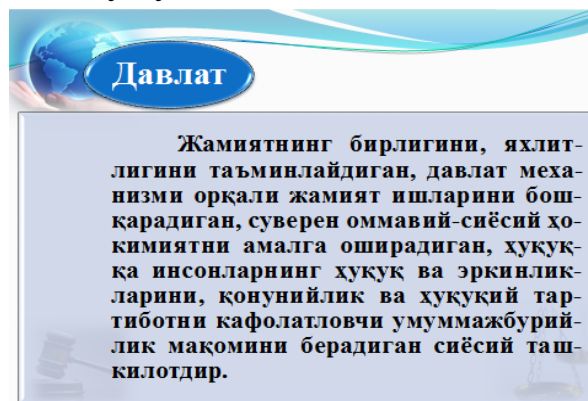
¹² Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.

¹³ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.183.

Шундай қилиб, давлат уч хил маънода тушунилади.

Бу уч ҳолатда ҳам, давлат ҳокимияти сифатидаги оммавий-сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва амал қилиши ҳақида, унинг турли жабҳалари ҳақида гап кетмоқда. Давлат тушунчаси мана шу уч жиҳатни ўз ичига олади.

Давлат тушунчаси дои-мо оммавий-сиёсий ҳокими-ят тушунчаси орқали тушун-тирилади.

Шундай қилиб, давлат – бу муайян ҳудудда яшайдиган аҳолига ўз ҳокимий таъсирини ўтказадиган ом-мавий-сиёсий ҳокимиятнинг алоҳида органи бўлиб, у ўз олдида қўйган ва-зифаларни бажариш учун махсус аппаратга таянади. Давлат – бу алоҳида сиёсий тузилма бўлиб, у бутун жами-ят номидан иш юритади, жамиятни бирлаштириб, уни бошқаради ҳамда турли гуруҳлар манфаати мувозанати-ни сақлаб туради¹⁴.

Бундан ташқари давлат тушунчасини турли маъноларда тушуниш ҳоллари ҳам мавжуд. Жумладан, давлат тушунчаси икки хил маънода ишлатилиши мумкин:

1) тор маънода, яъни махсус сиёсий ташкилот сифатида, оммавий ҳокимият аппарати сифатида;

2) кенг маънода – муайян ҳудудда жойлашган, давлатли-ташкиллашган ижтимоий birlik; бу тушунча мамлакат тушунчасига яқин.

Яна давлатнинг таркиби ва тузилмаси мавжуд; одамлар – бу давлат

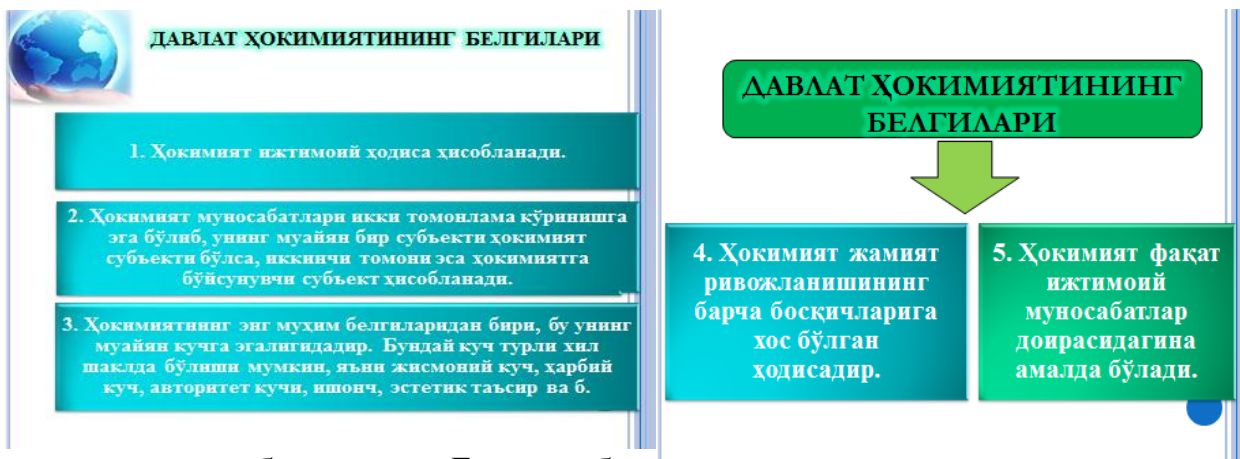

аппарати таркибини ташкил этади; яна давлатнинг тузилмаси мавжуд, у давлатни ташкилотга айлантиради. Давлат тузилмаси нисбатан мустақил, одамлар таркиби ўзгариб туриш мумкин.

1.2. Оммавий-сиёсий ҳокимият

Маълумки, жамиятда ҳокимиятнинг турлари кўп, хусусан, оиладаги оила бошлиғининг ҳокимияти, ҳўжа-йиннинг хизматкори устидан ҳоки-мияти, мулкдорнинг иқтисодий ҳо-кимияти, гуруҳдаги сардор ҳокимия-ти, диний

¹⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.183.

ҳокимият ва бошқалар. Би-роқ бу ҳокимият кўринишларининг биронтаси ҳам бутун жамиятга тар-қалмайди, халқ номидан иш юрит-майди, яъни оммавий характерга эга эмас.

Оммавий ҳокимият ҳудудий принципга биноан тарқалади, унга муайян ҳудуддаги барча аҳоли бўйсунди¹⁵.

Сиёсий ҳокимият – жамият фаровонлигини таъминлаш мақсадида халқни бошқаришни амалга оширадиган ҳокимият. Оммавий ҳокимият махсус одамлар табақаси – мутахассислар томонидан амалга оширилади ва у солиқлар ҳисобига фаолият юргизади.¹⁶

Оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг белгилари:

Оммавий-сиёсий ҳокимиятни ўз мазмунига кўра турлича типларга бўлиш мумкин;

- оммавий-сиёсий ҳокимиятни амалга оширишнинг ҳуқуқий типи (бунда ҳокимият фуқароларнинг эркинлиги билан чекланган бўлади);

- кучга асосланган тип (эски деспотиядан то ҳозирги тоталитаризмгача).

- **ўз ҳокимияти таъсиридаги аҳолини бирлаштиради;**

- **махсус аппарат томонидан амалга оширилади;**

- **суверенитет ва қонуни изҳод этиш ҳуқуқига эга.**

Айтиш жоизки, ҳозирги замон фанида давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро боғлиқлиги умум эътироф этилади, давлат ҳокимиятининг ҳуқуқий асосларда фаолият юргизиши зарурати таъкидланади¹⁷.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ ҳокимиятчилигига асосланади. Халқ ҳокимиячилиги – бу халқ чекланмаган ҳокимиятга эга деганидир. Бу Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг аксарият моддаларида, энг аввало – 7-моддасида акс эттирилган. Унга мувофиқ,

¹⁵ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – 15-17-бетлар.

¹⁶ **Қаранг:** Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. –P.25.

¹⁷ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – p. 10-13.

Ўзбекистон Республикасида халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи-дир. Халқ суверенитети, биринчидан, айна мамлакатда халқ чекланмаган ҳокимиятга эгаллигини, иккинчидан, халқ ўз ҳокимиятини бевосита ҳамда давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари орқали амалга ошириши мумкинлигини билдиради.

Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимияти – оммавий ҳокимият: у омма манфаатларини кўзлаб амалга оширилади; у бутун жамият ва унинг ҳар бир аъзоси манфаатларини кўзлайди; унинг муайян функциялари ва шакллари амалга оширишда ҳар ким иштирок этишга ҳақли. Ҳокимият: бутун халқ, унинг маълум ҳудудда яшайдиган қисми, халқ томонидан сайланган вакиллар, халқ томонидан таркиб топтирилган ва халқ вакилларини ўз ичига олган органлар томонидан амалга оширилади. Ҳокимият: аҳолини ишонтириш, тарбиялаш, рағбатлантириш, уюштириш, зарур ҳолда эса – мажбурлаш усулларини қўллайди; у ошкора (очик) амалга оширилади, унинг барча тадбирлари жамоатчилик муҳокамасидан ўтади (ўтиши лозим).

Ҳокимиятни амалга ошириш – жамият, давлат, алоҳида ҳудудлар, фуқароларнинг бирлашмалари ишларини бошқариш, маълум мақсадларни кўзлаб фаолият кўрсатиш ва кўзланган мақсадга (натижага) эришиш демак¹⁸.

Халқ ҳокимияти Ўзбекистон Республикасида уч асосий шаклда амалга оширилади:

1) Давлат ҳокимияти – унинг мазмуни давлат томонидан мажбурий кучга эга ҳужжатларни қабул қилиш (фаолият кўрсатиш), уларнинг ижро этилишини ўз нуфузи, ташкилий тадбирлар, зарур ҳолда эса – мажбурлов йўли билан таъминлашдан иборат. Ижтимоий ҳокимиятдан фарқли ўлароқ, у барча фуқароларга нисбатан амал қилади. Давлат ҳокимияти бевосита халқ ёки давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилади.

Референдум ҳамда қонун чиқарувчи ҳокимият органлари (Ўзбекистон Республикаси парламенти), сайлаб қўйиладиган давлат мансабдор шахслари (Ўзбекистон Республикаси Президенти) сайлови давлат ҳокимиятини халқ томонидан бевосита (тўғридан-тўғри) амалга оширишнинг олий ифодасидир.

Халқ ҳокимиятини амалга оширувчи давлат ҳокимияти органларининг уч тури – қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари, даражасига кўра эса – республика органлари ва маҳаллий органлар фарқланади.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятини Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис – парламент (икки палата: Қонунчилик палатаси ва Сенатдан ташкил топган), Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати, Ўзбекистон Республикаси судлари (Ўзбекистон Республикасининг ягона суд тизими мавжуд бўлиб, унинг олий бўғинларини Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди ва Олий хўжалик суди ташкил этади) амалга оширади. Ўзбекистон Республикасининг вилоятлари, туманлари ва шаҳарларида қонун чиқарувчи ҳокимият органлари (халқ депутатлари

¹⁸ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – p. 10-13.

Кенгашлари), ижро этувчи ҳокимият органлари (ҳокимлар), судлар фаолият кўрсатади.

2) **Ижтимоий ҳокимият** – сиёсий партиялар, бошқа жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар, диний ташкилотлар, оила, меҳнат жамоалари ичида, оммавий тадбирлар (митинг, йиғилиш, намойиш ва б.) ўтказиш вақтида фуқаролар алоҳида гуруҳларининг (баъзан оммавий) бирлашмаси. Жамоат бирлашмаларининг аъзолари ва оммавий тадбирларнинг иштирокчилари жамоавий тартибда белгиланган қоидаларга ихтиёрий тарзда бўйсундилар, ижтимоий таъсир кўрсатиш усулларига таянадилар. Айни ҳолда мажбурлаш усуллари ҳам қўлланиши мумкин. Аммо мазкур усуллар давлат ва унинг органлари томонидан қўлланмайди. Мажбурлаш ташкилий чоралар кўриш (бирлашма таркибидан чиқариш, жамоатчилик танбеҳи ва ш.к.)ни назарда тутлади.

3) Халқ ҳокимиятининг аралаш шакли – ижтимоий-давлат ҳокимияти. У шаҳарлар, туманлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, маҳаллаларда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ҳокимияти шаклида амалга оширилади. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш – халқ ҳокимиятчилигининг аҳолига маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни мустақил ҳал қилиш, яъни тегишли ҳудудда ўз ҳаёти ва ишларини бошқариш имкониятини берувчи шакли. У фуқароларнинг яшаш жойларидаги йиғинларда ёки маҳаллий референдумларда амалга оширилади. Маҳаллий аҳамиятга молик масалалар сайлаб қўйиладиган маҳаллий ўзини ўзи бошқариш вакиллик органлари (халқ депутатлари Кенгашлари) ҳамда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш мансабдор шахслари (маҳаллий тузилмаларнинг бошлиқлари ва бошқалар) томонидан ҳал қилиниши мумкин. Соф маҳаллий хусусиятга эга масалаларни ҳал қилишда маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг ижтимоий (нодавлат) табиати намоён бўлади. Шунга қарамай, унинг қарорлари айни ҳудуд аҳолиси учун мажбурийдир. Ўзбекистон Конституциясининг 101-моддасига мувофиқ, маҳаллий ҳокимият органлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширадилар, республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашадилар. Бунда юқори органларнинг ўзларига берилган ваколат доирасида қабул қилган қарорлари қўйи органлар ижро этиши учун мажбурийдир. Икки хил вазифани қўшиб амалга оширганлиги туфайли маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ҳокимияти Ўзбекистон Республикасидаги халқ ҳокимиятининг аралаш шакли – ижтимоий-давлат ҳокимиятини ташкил этади.

1.3. Давлатнинг социологик концепцияси

Давлат ва ҳуқуқни тушунишнинг типларига мувофиқ ҳолда турлича концепциялар шаклланган. Хусусан, позитивистик тип доирасида

социологик¹⁹ ва легистик, ҳуқуқни тушунишнинг неопозитивистик юридик типи доирасида эса либертар концепция шаклланган.

Давлатнинг ушбу концепциясида шаклидан ва мазмунидан қатъи назар ҳар қандай оммавий-сиёсий ҳокимият ташкилоти давлат деб аталади.

Социологик концепциянинг барча кўринишлари учун умумий жиҳат – давлатнинг юридик табиатини инкор этиш²⁰, унинг кучга таяниш жиҳатини эса мутлоқлаштириш ҳисобланади. Бу кучга урғу берадиган концепциядир. Давлатнинг моҳияти бунда ташкилий куч, сиёсий куч сифатида талқин этилади. Унга кўра, бу сиёсий-ташкилий куч ҳуқуқ билан чекланмайди ва эркинлик ўлчовини ўз хоҳишича белгилайди. Давлатни бундай тушунишда сиёсий эркисизликка йўл қўйилиши, сиёсий ҳокимиятнинг чекланмаслигига олиб келиши мумкин.

Бу назариянинг давлатга таърифи қуйидагича: давлат бу муайян ҳудудда яшайдиган аҳолига нисбатан энг маъқул (энг кучли, олий, суверен) ҳокимият ташкилоти.

Давлатнинг бу концепцияси классик легистик позитивизм вакиллари Д.Н.Остин, Г.Ф.Шершеневич, Л.Гумпловичлар томонидан фойдаланилган. Уларнинг талқинича «ҳуқуқ – бу давлатнинг, олий ҳокимиятнинг, сувереннинг буйруғи».

Ҳуқуқни бундай тушунишда, давлат куч сифатида бирламчи, “ҳуқуқ” эса – иккиламчи, давлат – бу қонун чиқарадиган кучга монополияси бўлган ташкилот. Шу боис ҳокимиятнинг қонуний шакли, унинг бор ёки йўқлиги, бу концепция учун потенциал аҳамиятга эга эмас. Олий ҳокимият қонунга биноан, ёки қонунга зид ҳолда амалга оширилиши мумкин, чунки бу ҳокимият олий ҳокимият!? Қонун (ҳуқуқ) бу шу нарсаки, олий ҳокимият нимани хоҳласа, суверен ҳокимиятнинг амри-иродаси қандай бўлса – ҳуқуқ шундай бўлади.

Шу боис социологик концепцияда давлат ҳокимиятининг ваколати қонун билан тартибга солиниши мумкинлиги айтилади. Бироқ бу концепция қонун давлат ҳокимияти учун мажбурий эмас деб таъкидлайди²¹.

Социологик концепцияда давлат бу ҳокимият тўғрисидаги қонунларда битилган расмий қоидалар эмас, балки ҳокимиятдаги фактик, амалдаги буйсундириш-бўйсунуш муносабатлари, ҳокимиятнинг амалда ташкил этилиши ва фаолияти деб тушунилади. Давлат ижтимоий куч сифатида ҳокимиятни амалга оширишнинг қонуний шаклига риоя этиши ёки этмаслиги ҳам мумкин.

Социологик концепциянинг бир кўриниши – *давлатнинг марксча-ленинча концепцияси* ҳисобланади. Бунда давлатнинг моҳияти синфий ҳукмронлик ва синфий мажбурулов орқали тушунтирилади.

¹⁹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181-191..

²⁰ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.

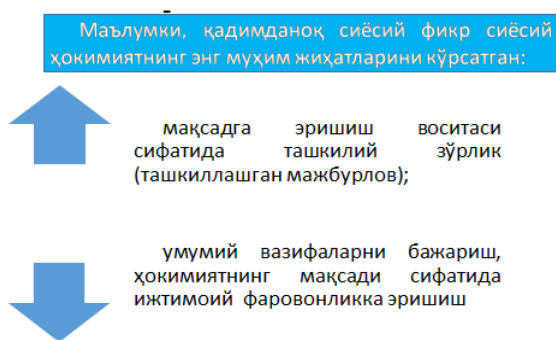
²¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181-191.

Большевиклар партиясининг раҳбари Лениннинг таърифича, давлатнинг моҳияти – бу диктатурадир, ҳукмрон синфнинг бошқа синфларни бостириш учун мажбурловдир.

И.В.Сталиннинг талқинида – давлат ҳукмрон синф қўлида ўзининг синфий душманларини бостириш машинаси. Муайян бир синф диктатураси ҳокимиятнинг ҳеч қандай қонунлар билан чекланмаганлигини, боғлиқ эмаслигини англатади. Ленин айтганидек, диктатура – бу бирон-бир қонунлар билан боғлиқ бўлмаган, бевосита кучга асосланган ҳокимиятдир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, марксизм-ленинизм давлатни “ҳатто қонун билан ҳам чекланмайдиган табиатли оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг ғайри-ҳуқуқий ташкилоти” сифатида талқин этган.

Социологлар давлатда қонун устуворлигини изоҳлаш учун юридик тушунчадан фойдаланишади. Улар тасвирлайдиган хусусият норматив қарорлар ва уларнинг йиғиндиси билан тасдиқлангандагина мақсадга мувофиқ бўлади. Социологлар давлатнинг шахслардан кўра устунлик сифатларини ҳам назарга олишади. Фақатгина норматив буйруқлар давлатни мажбурловчи қудратга айлантиради, айниқса бу ҳукумат суверен бўлса²².

Тарихий тараққиёт натижасида муайян гуруҳ, муайян синф манфаати йўлидан ташкилий мажбурлов сиёсий ҳаётда борган сари кейинги ўринларга ўтиб бормоқда, давлатнинг умумижтимоий фаолияти эса биринчи ўринларни эгалламоқда.

Ҳозирги кунда, иқтисодий, сиёсий жиҳатдан ривожланган давлатларда ижтимоий зиддиятлар борган сари бар-тараф этилмоқда ва

улар ўзининг танг-лигини йўқотмоқда, натижада катта иж-тимоий гуруҳларга нисбатан сиёсий мажбурлов ўтказиш эҳтиёжи ҳам йўқолмоқда.

Марксизмнинг “фарзанди” бўлган синфлар ҳам йўқ. Ҳозирги замон демо-кратик давлатларида сиёсий ҳокимият ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги бўлиши мумкин бўлган низоларни ҳал этишнинг цивилизациявий тартиботини, самарали механизмини ишлаб чиққан ва ундан ўринли фойдаланади. Айни пайтда жамият аъзоларининг фуқаролик иноқликка бўлган умумий интилишларини йўллаб, нафақат ижтимоий жиҳатдан кучлиларнинггина эмас, балки ижтимоий кучсизларнинг ҳам ман-фаатларини ҳимоя қилади ва кафолатлайди, миллий даромадни қайта тақсим-лаш орқали иқтисодий кучли ва кучсизлар ўртасида мувозанатни таъминлайди.

Шундай қилиб, зўравонлик назарияси ҳозирги замон ривожланган давлатларига мос келмайди. Шунинг билан социологик концепция вакиллари

²² Қаранг: Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181-191-бетлар.

ҳокимиятнинг синфий, диктаторлик, деспотик характери давлатнинг айрим тарихий шакллариغا хос, айниқса, аҳоли учун умумий бўлган ишларни асосан мажбурлов воситасида ҳал этиш тарихий ривожланмаган давлатларга хос, ҳозирги замон давлати учун эса ҳокимиятнинг ижтимоий келишувга, компромиссга интилиши хос, деган фикрларни ҳам илгари суришмоқда.

Социологик концепциянинг яна бир нозик жиҳати – давлат билан деспотияни фарқламаслигидир. Бу назариянинг талқинида давлатга оид ходисаларнинг моҳияти, ҳатто зўрловгача бориб етадиган ташкилий мажбурловда тушунилади ва (бунга боғлиқ ҳолда) шу боис, фуқароларнинг эркинлиги билан чекланмаган “давлат” ҳокимияти бўлиши назарда тутилади. Шу билан “давлат” атамаси билан белгиланадиган сиёсий ҳодиса ва муносабатларнинг доираси асоссиз кенгайтирилади – демак давлат либерал, демократик, диктаторлик, деспотик, тоталитар ва шунга ўхшаш бўлиши мумкин, барча ҳолда ҳам у давлат бўлаверади²³. Ҳокимият яхши ёки ёмон, адолатли ёки адолатсиз ва шунга ўхшаш бўлиши мумкин, бироқ бу баҳолаш социологик концепциядаги давлат тушунчасига алоқаси йўқ. Қисқаси, бу назариянинг моҳиятидан шу нарса келиб чиқадики, ҳар қандай ўз-ўзича мажбурловни амалга оширувчи исталган ташкилот, агарда у муайян ҳудуддаги муайян халқда энг кучли ташкилот бўлса давлат бўлиши мумкин.

Шу муносабат билан, V асрда яшаб ўтган “черков оталари”дан бири бўлмиш Августиннинг ушбу масаладаги риторик саволини эслаш ўринли. У давлатли-ташқиллашган ҳамжамият (*civitas*) адолатга асосланади, деспотик подшоҳликларни эса (*regni*) давлат деб бўлмайди, қабилада исботлашга уриниб, “Адолатга асосланмайдиган подшоҳликнинг моҳияти талончилар тўдасидан нимаси билан фарқланади?” деган эди. Ушбу христиан мутафаккирининг тасаввурида қолоқ халқлардаги (язычников) подшоликда давлат-ҳуқуқий мулоқот ва муносабатлар йўқ. Уларда битта йўлбошчининг ҳокимиятигина мавжуд ва унинг бу ҳокимиятига ҳеч ким тажовуз қила олмайди, бор “ҳуқуқ” эса топилган ўлжани белгиланган одатга кўра бўлишдан иборатдир. Мана шу “ҳокимият” уларда “давлат” ҳисобланади. Бу муҳим саволга бир ярим минг йилдан сўнг, Г.Кельзен социологик концепция нуқтаи-назаридан жавоб берди: “Талончилар тўдасини шунинг учун ҳам давлат деб бўлмайди-ки, ушбу тўда ҳаракат қиладиган ҳудудда талончилар тўдасидан кучли ва қудратли бўлган ижтимоий куч, ҳокимият мавжуд. Ана шу ҳокимият – айнан давлатдир”²⁴.

Шу боис, кўчадаги босқинчиларнинг буйруғини давлатнинг қонун-қоидалари билан тенглаштириб бўлмайди. Бироқ, босқинчилар бандаси томонидан муайян ҳудудда ўрнатилган тартибот энг кучли ва самарали бўлса, уни ҳуқуқий тартибот деб, ва бу ҳуқуқий тартибот доирасида шаклланган социумни эса давлат деб ҳисоблаш керак. Ўз фикрини исботлаш учун Келзен XVI-XIX асрларда Африканинг шимолий қирғоқларида

²³ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 10.

²⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.

шаклланган қароқчи давлатларни, яъни Жазоир, Тунис, Триполи ва большевикларнинг тоталитар режимини мисол қилиб келтиради. Кельзеннинг таъкидлашича АҚШ судлари большевиклар режимининг актларини давлат-ҳуқуқий актлар сифатида даставвал тан олмаган, чунки бу режимни ганстерлар тўдаси деб ҳисоблашган, кейинчалик эса, бу режимнинг тугамаганлигини, балки барқарор, СССР ҳудудидаги исталган ҳокимиятга кўра самарали эканлигини кўриб, бу режимни давлат-ҳуқуқий режим сифатида тан олган.

Социологик концепция инсоннинг табиий ҳуқуқларини ва ҳуқуқий давлат тушунчасини инкор этади²⁵. Барча субъектив ҳуқуқларни давлат томонидан берилган, инъом этилган, қонун чиқарувчининг иродасидан келиб чиққан деб, ҳисоблайди.

Бу концепцияда “ҳуқуқ” олий ҳокимиятнинг буйруғи деб, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари эса – ҳокимий қонун ижодкорликнинг маҳсули сифатида қаралади. Бу ҳолатда давлат ҳуқуқ билан эмас, балки, аксинча, ҳуқуқ – бу давлатнинг ихтиёрида тўлалигича бўладиган ҳодиса. Шу боис, бу концепция “ҳуқуқий давлат” ғоясига салбий муносабатда бўлади. Давлат деспотик бўлиши мумкин, бироқ у ҳуқуқий бўла олмайди. Ҳуқуқий давлатда фуқароларнинг эркинлиги билан ҳокимият чекланган бўлади; ҳеч бир куч давлатни чеклай олмайди, чунки давлат ўша ҳудуддаги энг кучли ҳокимият ташкилотидир. Мабодо бошқа бирор-бир ижтимоий-сиёсий куч қандайдир “ҳуқуқ” билан давлатни чеклай олса – бундай вазиятда давлат деб, фаолиятини чеклаш мумкин бўлган сиёсий ҳокимиятни эмас, балки бошқаларни чеклайдиган, бироқ ўзи чекланмаган ҳолда, тўла ҳокимиятга эга бўлган кучни тушуниш керак²⁶. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, мазкур концепция доирасида конституциявий ва халқаро ҳуқуқни тушунтириш амримаҳол.

Умуман, агар давлатнинг моҳиятини, табиатини кучга асосланган ҳокимият ташкилоти деб талқин этиладиган бўлса, бу ҳолда ҳуқуқий давлат тушунчасини на ғносеологик, ё на мантиқан англаш қийин.

Социологик концепция вакиллари замонга мослашишга ҳаракат қилиб, ўз қарашлари ва ҳуқуқий давлат тушунчасини ҳозирги кун талабларига мослаб уйғунлаштиришга интилмоқдалар. Бироқ давлатни кучга асосланади деб тушуниш замирида ҳокимиятнинг ҳуқуқга бўйсунлигини, ёки ҳуқуқ ҳукмронлигини қандай тушунтириш мумкин?! Бундай тушунишда ҳуқуқ билан қонун тенглаштирилади ва ҳуқуқ ҳукмронлиги тушунчаси қонуннинг устуворлиги тушунчаси билан алмаштирилади.

Бу концепция учун ҳуқуқий давлат тушунчаси тушунарсиз бўлиб қолмоқда. У “қонунийлик (ёки қонунчилик) давлати” деган тушунчани қабул қилиб, унга кўра, давлат ўзини ўз қонунлари билан чекловчи, яъни ҳокимият

²⁵ Қаранг: Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181-191.

²⁶ Бу ҳақда қаранг: Scott Veitch, Emilios Christodoulidis, Lindsay Farmer. *Jurisprudence: Themes and Concepts*. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.25.

қонун билан боғланган, бироқ, айна пайтда у бу қонунларни ўз хоҳишича ўзгартириши мумкин. Демак, бунда давлат бевосита ўзининг истаги билангина боғланган. Бу ҳолда у диктатурага айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Кельзенча давлатни тушунишнинг моҳияти мана шуларда ифодаланади.

1.4. Давлатнинг легистик концепцияси

Ушбу концепция XIX асрнинг иккинчи ярмида Германияда вужудга келган ва XX асрда Г.Кельзен томонидан назария сифатида мантиқан яқунланган.

Бу концепциянинг мазмунида давлат феномени оммавий-сиёсий ҳокимият тўғрисидаги қонунлар мазмуни билан тенглаштирилади.

Давлатнинг легистик концепцияси давлат деганда сиёсий ҳокимиятнинг қонунлар билан расмийлаштирилган аппаратини, унинг қонунга мувофиқ ташкил этилишини ва амал қилишини, ҳокимият органларининг қонуний компетенциясини тушунади. Бу назария давлатни аслида амалда конституциявий ва маъмурий қонунчилик қоидалари, суд тузилишига ва бошқа давлат органларига оид қонунчилик қоидаларига тенглаштиради. Демак, бу назария ёндошувича – монарх, президент, ҳукумат, суд, прокуратура, полиция ва ҳокимиятнинг бошқа институтлари ҳамда мансабдор шахслар тўғрисида қонунларда нима дейилган бўлса, ўша давлат, бунда қонунларда юқоридаги органлар тўғрисида нима дейилганлиги эътиборга олинмайди, гарчи бу қонунларнинг мазмуни турлича бўлиши мумкин. Давлат ҳокимиятнинг қонуний шакли орқали белгиланади, бироқ қонунларнинг мазмуни орқали эмас.

Юқорида кўриб чиққан миздек, давлатнинг социологик концепцияси давлатнинг элементлари сифатида ҳокимият остидаги ҳудудни, ҳокимият остидаги аҳолини ва суверен ҳокимиятни кўрсатади. Легистик концепцияда эса давлатнинг бу элементлари ўзининг қонунчилик талқинини топади, яъни давлат ҳудуди – бу “қонунларнинг маконда ҳаракат қилиш соҳаси” деб, давлат аҳолисини эса “мамлакат қонунларининг шахсларга нисбатан ҳаракат соҳаси” деб, давлат ҳокимиятини эса – муайян маконда ва муайян доирадаги шахсларга нисбатан ҳаракат қиладиган қонунлардаги қоидалар деб талқин этади.

Позитивизм йўналишидаги фанда давлатга соф “юридик” нуқтаи-назаридан қарашга интилиш легистик концепциянинг кенг тарқалишига замин яратган, Зеро, социологлар ва политологлар реал ҳокимият муносабатларини ўрганадилар, файласуфлар идеал, фозил давлат тўғрисида ўй сурадилар, юрист-қонуншунослар эса ҳаракатдаги қонунларни ўрганишлари керак. Демак, давлат қонуншунослар учун ҳокимият тўғрисидаги қонунлар мазмуни сифатида касбий қизиқиш уйғотади.

Умуман олганда давлат ҳокимиятининг ажралмас хусусияти – бу унинг қонуний шаклидир²⁷. Чунки қонунлар давлат ҳокимияти органларининг таш-

²⁷ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.10.

кил этилиши ва фаолияти асосларини, уларнинг компетенциялари доираларини белгилаб беради. Шу боис, агар фактик, реал ҳокимий муносабатлар давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунлар мазмунига мос келса, бу ҳолда қонунларни ўрганиш билан кифояланиш мумкин. Бироқ қонунда мустаҳкамланган муносабатлар ҳам давлатни ифодалай олмайди, қонунларни қонун чиқарувчи ҳокимият ўрнатади. Шу боис оммавий-сиёсий ҳокимият, аслида доимо қонунда мустаҳкамлангандек бўлавермайди.

Ушбу концепцияга кўра, қонунларни давлат вужудга келтирмай, балки қонунлар давлат ҳокимиятини вужудга келтиради.

Шу ўринда социологик ва легистик концепцияларнинг фарқи яққол кўзга ташланади: социологик концепция ҳокимиятнинг (ҳокимий муносабатларнинг) фақат фактик муносабатларигагина урғу берса ва ҳокимиятнинг қонуний шаклини эътибордан четда қолдирса, легистик концепция, аксинча, фактик сиёсий муносабатлардан узоқлашиб, давлатни у ҳақдаги қонун ҳужжатлари қоидалари билан тенглаштиришади, ҳокимият қонунда белгилангандан бошқача тарзда фаолият юргизиши мумкинлиги бу назария томонидан ҳисобга олинмайди²⁸.

Легистик назария ҳокимият тўғрисидаги қонунлар, фактик ҳокимий муносабатлар билан мос келадиган давлатларда анча илдиз отган. Чунки бу давлатларда ҳокимият тўғрисида қонунларда кўрсатилган қоидалар ҳаётга мос келади, лекин бу ҳол барча давлатларга хос эмас. Сохта конституцияли давлатларга легистик давлат назарияси мос келмайди, гарчи легистлар учун ҳокимиятнинг қонуний шаклидан ташқари реал шакли худди йўқдек кўринса-да. Легизм учун қонун ҳужжатлари бирламчи, фактик ҳокимий муносабатлар иккиламчи ҳисобланади. Шу тариқа легизмда “қонунда нима дейилган бўлса, реал ҳаётда ҳам шундай” деган ёндошувга асосланилади. Қонун билан ижтимоий ҳаёт ўртасидаги муносабатни бундай тасаввур этиш, “юридик идиотизм ёки “юридик кретинизм” га яқинлашиб қолишдир.

Социологик концепция ҳам, легистик концепция ҳам давлат билан деспотияни фарқламайди. Агар легистик ёндошувга асосланиб, давлат бу қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган қоидалар деб тушунилса, унда деспотик, мажбурловга асосланган тартиботни ҳам давлатий тартибот дейиш мумкин, чунки у ҳам қонунларда мустаҳкамланган.

Легистик концепция нуқтаи назаридан туриб, ҳуқуқий давлат тушунчасини англаш ҳам қийин. Қонунларда ҳокимият қандай мустаҳкамланганлигига қараб бу давлатлар демократик, республикавий, тоталитар, фашистик деб аталиши мумкин. Бу ҳолда “ҳуқуқий давлат” атамаси бемаъно тушунчага айланиб қолади ва у плеонизм (ортиқча, кераксиз сўз)га айланади. Зеро, легистлар учун ҳар қандай мазмундаги қонунлар – “ҳуқуқ” ҳисобланади, давлат эса – қонунда нималар мустаҳкамланган бўлса, ўша. Демак, барча давлатлар аввалданок ҳуқуқий ҳисобланади, чунки улар қонунда мус-

²⁸ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.10.

таҳкамланган. Ҳокимиятни ташкил этишнинг ҳар қандай кучга асосланган, ўзбошимча шакллари ҳам ҳуқуқий деб тушуниш мумкин, зеро у қонунда мустаҳкамланган.

Гносеологик жиҳатдан ҳам легистик назария тўғри эмас. Чунки, бир томондан ҳозирги замон ривожланган давлат-ҳуқуқий маданияти шароитида оммавий-сиёсий ҳокимият, албатта, қонуний шаклда амал қилади. Худди шунингдек, яна бир талаб, яъни норматив-қонунчилик талаби ҳам ўринли, чунки давлат ҳокимияти қатъий равишда қонунга мувофиқ ташкил этилиши ва амал қилиши лозим. Бироқ, шуниси аниқки, барча давлатларнинг мазмун ва моҳиятини қонун ҳужжатлари мазмунини билиш орқали англаб бўлмайди. Шу боис давлат тушунчасини қонунлардаги нормалар мазмуни билан чегаралаб бўлмайди.

Иккинчи томондан эса ҳозирги замон юридик фанида давлат назарияси давлатни оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг ҳуқуқий ташкилоти сифатида, ҳуқуқий қонунлар билан чекланган ҳокимият сифатида талқин этади ва давлатга сиёсий ҳокимиятнинг ғайри ҳуқуқий кучга асосланган ташкилотини қарама-қарши кўяди. Шу ўринда айтиш мумкинки, давлат кучини ҳуқуқ билан чеклашдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Бу ҳолатда легистик концепциянинг “давлат – бу позитив ҳуқуққа асосланган ҳокимият” деган қоидаси қонунларнинг ҳамда давлатнинг ҳуқуқийлигини белгиловчи мезонларини кўрсатмайди. Легистик концепцияга кўра, позитив ҳуқуқ – бу ҳокимият қонунларида ўрнатилган қоидалар, эҳтимол ҳокимият бу қонунларни ўзбошимчалик билан ҳам ўрнатган бўлиши мумкин, бу жиҳат легизм учун аҳамиятсиз ҳисобланади. Шундай қилиб, давлатнинг янги конструкцияси – “қонунчилик давлати” келиб чиқаяпти.

Социологик концепцияда, ҳокимият ўз ҳохишича қонунда давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг доирасини, чегарасини белгилаш ёки белгиламаслиги ҳам мумкин, мабодо белгиланган бўлмаса ҳам давлат ҳокимияти ўзининг давлат эканлигини йўқотмайди. Легистик концепцияда эса ҳокимият қонун билан боғланган бўлмаса, у давлат ҳокимияти деб ҳисобланмайди, бироқ, бунда қонунларнинг характери тўғрисида аниқ фикр айтилмайди, қонунлар ўзбошимчалик характерига эга бўлиши мумкин, деган фикрга келиш мумкин. Бошқача айтганда, легистик концепцияда давлат ҳокимияти ўзини қандай тарзда қонунларда кўрсатса, шундай шакли назарда тутилади²⁹.

Шундай қилиб, легистик концепцияда давлатнинг характери, мазмуни, қонун ҳужжатларидаги ҳокимият тўғрисидаги қоидаларга тенглаштирилади. Бироқ, оддий тингловчи ҳам қонун бошқа, ҳаёт бошқа бўлиши мумкинлигини билади. Шу боис фақат ҳуқуқий қонунларда ифодаланган ҳокимият реал ҳокимиятга мос келсагина, шунда том маънодаги давлат ҳақида ҳулоса қилиш мумкин. Бироқ бу концепция қонунларни ҳуқуқий ёки ноқонунийга ажратмайди, яъни қонун билан ҳуқуқни тенглаштиради.

Концепциянинг номақбул жиҳати шундаки, унда ғайри демократик режимли давлатлар ҳам ҳуқуқий давлат деб тушунилади, зеро улар ҳам

²⁹ Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181-190.

қонуний шаклда амал қилади. Концепция қонунларни характерини аниқлаш, аниқ мезонлар олдинга суриш каби вазифалардан ўзини олиб қочади.

Ҳозирги кунда фақат ҳуқуқий қонунларда ўзининг ифодасини топган, қонуний шаклда амал қилаётган ва реал фактик ҳокимий муносабатлар қонун қоидаларга мос келган сиёсий ҳокимият ташкилотини том маънода давлат дейиш мумкин.

1.5. Давлатнинг либертар концепцияси

Давлат – ҳокимиятнинг ҳуқуқий шакли сифатида намоён бўлади³⁰. Давлатни юридик жиҳатдан тушуниш, давлатни куч билан ҳуқуқнинг бирлашуви ёки ҳокимиятни ҳуқуқий қонунлар билан чеклаш, давлатга деспотияни қарши қўйиш каби фикрлар қадимдан маълум – улар қадимги юнон сиёсий фикриданок бошланган.

Фанда позитивизм ҳукмронлик қилган даврларда социологик ва легистик концепциялар кенг тарқалган, бироқ, ХХ асрнинг 2-ярмида давлатни юридик тушуниш фанда ўзининг йўқотилган нуфузини анча тиклаб олди.

Давлатни юридик тушуниш, илмий адабиётда, хусусан, В. С. Нерсесянц томонидан қўйидагича белгиланади: давлат – бу оммавий-сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва унинг амал қилишининг ҳуқуқий шакли (ҳуқуқ типи)дир. Кўриниб турибдики, бу ўринда ҳуқуқий деган ибора қонун билан ҳуқуқни бир-биридан фарқлашга асосланган, акс ҳолда, қонун билан ҳуқуқ тенглаштирилса, бу ҳолда “давлат – бу ҳокимиятнинг ҳуқуқий ташкилоти, ҳокимиятни ҳуқуқий ташкил этишдир” деган ибора бемаънилик – тавталогияга яқинлашиб қолади, яъни давлат ҳокимияти – қонун тушунчаси орқали, яъни ҳокимий фаолиятнинг бевосита натижаси бўлиши – қонун орқали талқин этилади.

Бироқ, бу ҳозирги замон давлатига ҳуқуқий қонунчилик кўзгуси орқали, давлат ҳокимиятига оид қонунлар нормалари орқали қараш керак эмас, деган маънони англатмайди. Ҳозирги замон либертар назарияси давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунларни фуқароларнинг эркинлигини таъминлашнинг зарурий шакли сифатида тушунтиради ва қонунларни ўзининг асл вазифаси бўлган фуқароларнинг эркинлиги, хавфсизлиги, мулкани таъминлашни қандай амалга ошираётганлигига боғлиқ ҳолда баҳолайди.

Агар ҳокимият ҳақидаги қонунлар фуқароларнинг эркинлигини инкор этса, бу ҳолда бундай қонунлар, юридик жиҳатдан давлатга эмас, деспотияга мос келади. Давлат – бу инсонларнинг ижтимоий ҳаётларида эркинликларини амалга оширишнинг ва таъминлашнинг институтциявий мавжудлиги (борлиғи) шаклидир.

Шундай қилиб, давлат тушунчаси оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг ташкилотини назарда тутади, бироқ, албатта, фақатгина ҳуқуқий типда таш-

³⁰ Бу ҳақда яна қаранг: Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.10.

кил этилган ҳокимиятни тақозо қилади. Бунинг маъноси шуки, бир томондан, давлат ҳокимиятининг ташқи белгилари бўлиб, ҳокимиятга бўйсунувчи аҳоли, ҳокимият тарқаладиган ҳудуд ва суверен ҳокимият ҳисобланади. Бироқ, бошқа томондан эса, давлатнинг бу белгиларига, элементларига юридик талкин берилади, хусусан, либертар назарияга кўра, давлат ҳокимияти олий ҳокимият ҳисобланади, бироқ, ҳар томонлама кучайган ҳокимият эмас. Давлат ҳокимияти бу шундай оммавий-сиёсий ҳокимиятки, у ҳуқуқий рамкага солинган, фуқароларнинг эркинлиги билан, ҳеч бўлмаса, минимал даражада чекланган бўлиши шарт. Бу сиёсий ҳукмронликнинг шундай механизмики, у албатта, у ёки бу тарзда ҳуқуқ билан боғлиқ, ўз-ўзича эмас, балки ваколатлар доирасида амал қилади. “Ҳеч бўлмаганда”, “минимал даражада”, “у ёки бу тарзда” деган ибораларнинг ишлатилиши боиси шундаки, ҳар бир давлат ҳуқуқ билан ўзининг цивилизациявийлик даражаси, ҳар бир халқда ҳуқуқнинг ва ҳуқуқий маданиятнинг ривожланганлигига қараб боғлиқ бўлади. Давлатнинг ҳуқуқ билан боғланганлик даражаси давлатлар тараққиётининг турли босқичларида турлича бўлганлиги табиийдир. Ҳозирги кунда ҳуқуқий давлат андозаларига ҳамма давлат ҳам мос келавермайди³¹. Бироқ, мабода ҳокимият ҳеч бўлмаса, муайян қисм фуқароларнинг муайян ҳуқуқлари билан маълум даражада чекланган бўлса, бу ҳолда ҳар қандай давлатни давлат дейиш мумкин,

Шу ўринда “давлат” “*stato*” атамаси этимологиясига озроқ тўхталиш зарур. Умуман, бу атамани илмий муомалага XVI асрда буюк итальян сиёсий мутафаккири Н.Макиавелли киритган. Албатта русча “государство” сўзларида либертар давлатни тушуниш унчалик ифодаланмаган. Давлат сўзи мулк маъносини ҳам англатиши маълум даражада рамзий маънога эга. Эслаб кўрайлик, осиеча пайдо бўлган давлатларда ҳокимиятга эгалик, ўз навбатида, тегишлича мулкка эгаликка олиб келган, хусусан, монарх энг катта мулк эгаси ҳам ҳисобланган, шу боис бўлса керак, давлат сўзи икки маънода – оммавий-сиёсий ҳокимият ташкилоти бўлган давлат маъносида ва яна мол-мулк, бойлик маъносида ҳам ишлатилади.

Русча “государство” сўзи государь, яъни суд сўзига яқин, бироқ, ҳозирги кун тушунчасига биноан давлат ҳам, “государство” ҳам моҳиятан юнонча *polis*, *politeia*, лотинча *civitas*, *respublica* сўзларининг маъносини англатади. Кейинчалик лотин тили асосида роман ва герман тилларида *status* (*stato*, *state*, *staat*, *etat* ва бошқалар) каби терминлар шаклланиб, уларнинг ҳаммаси – жамиятнинг оммавий-ҳокимий ва оммавий-ҳуқуқий ҳолатини ифодалаган.

Макиавелли *stato* атамасини XVI асрда илмий адабиётга киритгунга қадар, сиёсий тилда “республика”, “бошқарув”, “империя”, “князлик” каби атамалар ишлатилиб, европалик алломалар умумэътироф этилган давлат

³¹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.20.

атамасини билишмаган ҳам ва ҳар бир давлатнинг конкрет шаклидан фойдаланишган: республика, подшолик ва бошқалар³².

Stato сўзи италия тилида “ҳолат”, “табақа”, “мақом” маъноларини англатган, на инглизча state, на немисча staat этимологик жиҳатдан подшо, хукмдор маъноларини англатмаган, бу маънони улар янги даврда касб этган.

Ҳозирги замон либертар назарияси давлат билан деспотияни бир-биридан ажратиб фарқлайди. Шу муносабат билан цивилизациянинг икки шакли олға сурилади: **персонацентрик ва системацентрик**.

Персонацентрик цивилизацияда шахс системадан нисбатан мустақил бўлади, унинг акси эса – системацентрик цивилизация бўлиб, унда индивиднинг манфаатига совуққонлик билан қаралади.

Ҳозирги замон Европа цивилизацияси персонацентрик ҳисобланади, бироқ, ҳозирда ҳам системацентрик режимлар мавжуд, тоталитар тузумда системацентризм ҳукмронлик қилади.

Либертар назарияга кўра исталган, нисбатан ривожланган цивилизацияларда оммавий-сиёсий ҳокимият мавжуд, бироқ, бу ҳокимият персонацентрик ва системацентрик цивилизацияларда ҳар хилдир, типан бир-бирига қарама-қаршидир. Персонацентрик цивилизациядаги сиёсий ҳокимиятни давлат деб атасак, системацентрик цивилизациядаги сиёсий ҳокимиятни ғайри давлат деб атаймиз.

Айнан, персонацентрик цивилизацияда ҳокимият жамиятга нисбатан иккиламчи, системацентрик цивилизацияда эса – ҳокимият бирламчи, биринчи ўринда туради. Инсонни бутунлай ижтимоий тузулма ихтиёрига берадиган унинг меҳнат тақсимоотида тутадиган ўрнини, қайси табақа ва қатламга мансублигини белгилайдиган оммавий-сиёсий ҳокимият системацентрик цивилизацияни шакллантиради, унинг ижтимоий, иқтисодий тизимини, маънавий оламини вужудга келтиради. Бу цивилизацияда бутун ижтимоий борлиқ сиёсийлашган, инсон доимо ҳокимий амр – бўйсунуш муносабатлари доирасида мавжуд бўлади. Бу деспотиядир.

Персонацентрик цивилизацияда – муайян ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий оламда амал қиладиган инсонлар, умумий вазифаларни бажариш учун оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг тегишли институтларини вужудга келтиради ва бу институтлар, ўз навбатида, шаклланиб бўлган жамиятга нисбатан хизмат вазифасини ўтайди.

1.6. Давлатнинг субстанциявий, ҳудудий ва институциявий элементлари

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги замон давлати кўп қиррали ижтимоий-сиёсий ҳодиса бўлиб, уни тавсифлашда турфа қарашлар ва ёндашувлар, назария ва концепциялар мавжуд. Бундай ҳолатнинг сабабларидан бири – дунё-

³² Бу ҳақда яна қаранг: Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 70.

даги барча давлатлар ривожда ва амал қилишида умумий жиҳатлар бўлиши билан бирга, айна пайтда ҳар бир давлат ўзига хос ва мосдир. Айтиш мумкинки ҳар бир давлат ўзига хос уникумдир.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Дунёда бир-бирига айнан ўхшаган иккита инсон бўлмаганидек, бир-бирига айнан ўхшаган иккита давлат ҳам йўқ. Ҳар бир давлат – бетакрор ижтимоий ҳодиса”.

Жаҳонда кечаётган глобаллашув ва интеграциялашув жараёнлари давлат ҳақидаги классик қарашларга ўзининг айрим тузатишларини киритмоқда. Ҳар бир давлат борган сари халқаро ҳамжамиятга боғлиқ бўлиб бормоқда. Бу объектив жараён. Шу билан бир қаторда, давлатни давлат эканлигини таъминлаб турадиган шундай элементлар борки, уларсиз давлат тўла қонли бўлолмайди. Бу давлатнинг аҳолиси, ҳудуди ва давлат органларидир.

Дарҳақиқат, давлат ўз қўлида тўпланган давлат ҳокимиятини аниқ белгиланган ҳудудда истиқомат қиладиган аҳолига қаратади.

Шунга боғлиқ ҳолда давлатнинг:

-давлат аҳолиси,

- давлат ҳудуди,

-давлат ҳокимиятини амалга оширадиган давлат органлари тизими – мавжуд бўлади.

Давлатнинг субстанциявий элементи. Кишилиқ жамияти тарихига назар ташлаб, давлатларнинг пайдо бўлиши жараёнига эътибор қаратадиган бўлсак, ҳар қандай давлатнинг муайян халқ (этнос) томонидан шаклланилигини кўрамиз. Муайян халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши жараёнида ва унинг натижасида миллат шаклланади³³. Шунга кўра, *миллат – давлатнинг субстанциявий элементи*ни ташкил этади.

Айни пайтда давлатнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши табиий-тарихий жараён бўлмай, балки ижтимоий-тарихий жараёндир. Шу боис, муайян халқда давлатчилиқнинг пайдо бўлиши бевосита миллатнинг шаклланиши натижаси бўлмай, балки бу жараён кечган ижтимоий муҳит ҳисобланади.

Бундан ҳар қандай давлат бир миллатни ёки халқни ўз ичига олади, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак, албатта. Кўп миллатли давлат умумий ҳокимият остида бирлашган кўп этнослар томонидан ташкил этилмайди. Масалан, империялар миллат сифатидаги бир халқ ёки миллат томонидан ташкил этилиб, бошқа миллат ва элатлар унинг таркибида «давлатни ташкил этувчи» сифатида мавжуд бўлади.

Этнос бу – сиёсий, маданий ва ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқларига эга бўлган инсонлар ҳамжамиятидир.

Этносни ижтимоий ҳодиса сифатида қарайдиган бўлсак, у муайян ҳудудда тарихан вужудга келган, тили, маданияти, дини ва бошқа ижтимоий белги ва хусусиятларининг умумийлигига асосланган инсонларнинг уюшмасидир. Бошқа ижтимоий белгилар сирасига, агарда муайян этнос

³³ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.285.

давлатли-ташкिलाшган жамиятда истиқомат қилаётган бўлса, давлат ҳокимиятининг умумийлиги ҳам киради.

Этногенез назариясига кўра, этнос инсонларнинг табиий тарзда шаклланган ҳамжамияти сифатида қаралса-да, айтиш пайтда антропологик белгини жуда мутлоқлаштириш тўғри бўлмайди. Холбуки, этнослар турли хил аҳоли таркиби асосида вужудга келади, бир неча ирқларни ҳам ўз ичига олиши мумкин.

Демак, этнос бу – уни ташкил этган таркибий қисмларнинг антропологик турличалигига йўл кўядиган инсонлар ҳамжамияти. Шу ўринда этнос бу ижтимоий ва биологик ҳодисадир дейиш мумкин. Этнос нафақат табиий, балки ижтимоий-маданий умумлашма бўлиб, бу уни ташкил этувчи аҳолининг тили, дини, моддий маданияти ва бошқа жиҳатлари умумийлигига асосланади.

Бу белгиларнинг этносни белгилашдаги аҳамияти салмоқли эканлигини эътироф этган ҳолда, айтиш пайтда улар этносни тўла тавсифлашга етарли бўлмай қолиши мумкинлигини таъкидлашга тўғри келади. Масалан, тил белгисини оладиган бўлсак, битта тил бир неча этносга мансуб бўлиши мумкин. Муҳими бундай исботларни этносни тавсифловчи бошқа ижтимоий-маданий белгиларга нисбатан ҳам кўрсатиш мумкин. Юқоридагилар асосида ижтимоий-маданий белгиларнинг бирламчи характерга эга эмасликларини эътироф этишга тўғри келади.

Этнослар ўзига хос хулқ-атвор, юриш-туриш стереотиплари билан бири-биридан фарқланади. Шу тариқа ижтимоий тузилмаларнинг тарихий ривожланиши сари этносларнинг маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўз тақдирини ўзи белгилаши, бошқа этнослардан сиёсий-ҳуқуқий алоҳидалашуви содир бўла боради, ундан кейин этнос сиёсий ҳокимий ташкилотга эга бўлишга интилади. Бу ҳолат ҳозирги замон халқаро ҳуқуқида халқларнинг сиёсий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилашига бўлган табиий ҳуқуқи деб эътироф этилади.

Этнос ҳар доим муайян бир ҳудудда шаклланади, шу боис унинг мазкур ҳудуд билан узвий боғлиқлиги вужудга келади. Бундай жўғрофий ҳудуд мазкур этносга Ватан ҳисобланади ва ушбу ҳуқуқ билан боғлиқлик этносларнинг шаклланишида ҳал қилувчи ўрин тутаяди. Демак, ҳар бир этнос ҳудудий ўз тақдирини ўзи белгилашга ёки Ватанга эга бўлишга, яъни ўзи шаклланган ҳудудда оммавий-сиёсий ташкилот тузишга ҳақли.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, этнос бу муайян ҳудудда шаклланган, ижтимоий-маданий хусусиятларга эга бўлган ва бошқа худди шундай бирликларга нисбатан сиёсий жиҳатдан алоҳида бўлишга интиладиган, умумий этник мансублик ҳисси билан бирлашган инсонлар уюшмасидир.

Этнос тушунчасидан кейин бевосита миллат тушунчасини тушунишга ҳаракат қиламиз³⁴. Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқида миллат тушунчаси икки хил маънода ишлатилишини таъкидлаш зарур. Аввало “этнос” атамасининг синоними сифатида, сўнгра халқаро ҳуқуқда давлат атамасининг синоними

³⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.285.

сифатида қўлланилади. Аини пайтда “миллат” муайян давлатга мансублик, фуқаролик сифатида англанилади. Бундай ёндашув давлатни инсонлар ҳам-жамияти сифатида тушуниш билан боғлиқ ҳолда шаклланган бўлса керак. Дарвоқе халқаро ҳуқуқ нуқтаи назарича “миллат” бу – “давлат ташкил этувчи” халқдир, бу халқнинг таркибига этник жиҳатидан қатъи назар барча аҳоли киради³⁵. Бу ҳолда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бирлашган этнослар ташкилоти бўлмай, балки Бирлашган Давлатлар Ташкилотидир, худди шунингдек, халқаро ҳуқуқ, этнослараро ҳуқуқ бўлмай, давлатлараро ҳуқуқдир. Қисқаси халқаро ҳуқуқдаги Миллат атамаси орқали мавжуд бир давлат англашилади.

Халқнинг ташқи сиёсий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқининг субъектлари бўлиб, бутун дунё бўйича тарқалиб кетмаган ҳолда муайян ҳудудда зич жойлашиб, истиқомат қилаётган ҳар қандай халқ бўлиши мумкин. Миллат эса шундай ҳуқуқини амалга оширган халқ ҳисобланади.

Халқнинг ташқи сиёсий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи икки йўл билан амалга ошиши мумкин:

- ўзининг мустақил алоҳида суверен давлатини ташкил этиш йўли билан;

- ёки алоҳида давлат ташкил этмай, бирон-бир мавжуд давлат таркибига кириш йўли билан.

Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқига кўра ҳар бир халқ ўз давлатчилигига эга бўлиши мумкин, бироқ бу ҳуқуқни амалга ошириш бошқа халқларнинг ҳуқуқларини, манфаатларини, тинчлигини бузиш ҳисобига амалга оширилмаслиги керак.

Шу ўринда “титул миллат” ва “этник (миллий) камчилик” тушунчаларини ажратиш зарур. “Титул миллат” бу – ўзининг мустақил давлатини тузган, ташкил топган давлатга ўз номини, тилини берадиган халқдир. Бироқ давлат таркибига “титул миллат”дан бошқа миллат ва элатлар ҳам киради. Улар ҳам ўз навбатида икки типга ажралади:

Биринчи типга ўзининг асл ватанида яшайдиган, бироқ мазкур давлат ҳудудидан ташқарида ўз давлатига эга бўлмаган этнослар ёки этноснинг бир қисми киради. Мазкур этник камчиликлар бошқа этнослар каби ташқи сиёсий ўз тақдирини ўзи белгилашга ҳақли. Этник камчиликка нисбатан бу ҳуқуқ унинг давлатдан ажралиб чиқиб, ўз миллий давлатини тузиш ёки бошқа бир давлатга, унинг розилиги билан қўшилиш ҳуқуқини англатади.

Иккинчи типга эса муайян давлат ҳудудида яшайдиган ва ушбу давлат ҳудудидан ташқарида ўз сиёсий давлатчилигига эга бўлган, ҳамда ўша давлатда мазкур этнос камчиликни ташкил этадиган этнослар киради.

Башарти бундай этник камчиликнинг яшаб турган ҳудуди унинг асл тарихий ватани бўлса, бу ҳолда у ташқи сиёсий ўз ҳуқуқини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга. Башарти яшаб турган ҳудуд мазкур этнос учун тарихий ватан ҳисобланмай, балки “титул миллат” учун ватан ҳисобланса, бу ҳолда у бун-

³⁵ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.207.

дай ҳуқуқга даъво қила олмайди. Айни пайтда барча этник камчилик ички ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга.

Этник камчиликнинг ўз миллий давлатини тузишга бўлган ҳуқуқи мазкур этник камчилик истиқомат қиладиган давлат суверенитети билан чекланади³⁶. Оқибатда муайян коллизия ҳолати юзага келади. Этник камчилик томонидан ташқи сиёсий ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи маълум бир давлатдан унинг муайян бир қисмининг чиқиб кетиши – **сецессия**ни англатади.

Аслида сецессия умумий қоидага кўра, мазкур суверен давлатнинг розилигисиз мумкин эмас. Жумладан, федерация субъекти федерация розилигисиз ундан чиқиб кетиши мумкин эмас.

Шу боис, давлат ичида этник камчиликнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши варианты ҳозирги замонда кўпроқ мақсадга мувофиқ.

Этник камчиликнинг давлат ичида сецессиясиз ўз сиёсий тақдирини ўзи белгилашининг мақсади – мавжуд давлат ҳудуди доирасида ўзини ўзи бошқаришга эга бўлишидир. Бу ҳолда этник камчилик зич яшайдиган ҳудудда марказий органлар билан муносабатларда мустақил бўлган давлат ҳокимияти органларини ташкил этишни англатади. Бундай мустақилликка марказий ва ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасида ваколатларни конституциявий чегаралаш орқали эришилади.

Унитар давлатда миллий камчиликнинг ўзини ўзи бошқариши шакли бу этноҳудудий автономия, яъни муайян маъмурий-ҳудудий бирликларга этник принципга кўра мустақиллик беришдир.

Муаммонинг бошқа ечими – федератив давлат тузилиши бўлиб, унинг доирасида этник камчилик томонидан федерация субъектлари тузилади. Айни пайтда федерациянинг бошқа субъектлари ҳудудий принцип бўйича тузилади. РФ мана шундай аралашган, яъни ҳудудий-этник принципга асосланган ҳолда тузилган.

Шу тариқа этник камчиликнинг ички ўз тақдирини белгилаши унитар давлатда автономия, федератив давлатда федерация субъекти ташкил этиш орқали амалга оширилади.

В.А.Четверниннинг таъкидлашича, давлат сецессияга қарши туриши мумкин, бироқ ички ўз тақдирини ўзи белгилашни рад эта олмайди, зеро бунда мазкур давлатнинг суверенитетига дахл қилинмайди. Фақат бу ҳолда суверен давлатнинг розилиги талаб этилади.

Этник камчиликнинг давлат ичида ўз тақдирини ўзи белгилашини амалга оширишда икки шартга риоя этиш керак бўлади:

- инсоннинг индивидуал ҳуқуқларининг бузилишига олиб келмаслиги керак;
- бошқа этник гуруҳларнинг ҳуқуқлари бузилмаслиги керак.

Мабода этник камчилик аҳолининг оз қисмини ташкил этадиган бўлса, бу ҳолда суверен давлат ички сиёсий ўз тақдирини белгилаш ҳуқуқига эътироз билдириши мумкин. Бу ҳолда этник камчилик ноҳудудий этнома-

³⁶ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.207.

даний автономия шаклида ўз тақдирини ўзи белгилаши мумкин. Бу шаклда давлат ҳокимиятининг марказий, минтақавий органларида вакиллик кафолатланади.

Шундай қилиб, давлатнинг субстанциявий элементи – миллат, яъни сиёсий-ҳуқуқий умумлашма-бирлик бўлиб, у ташқи сиёсий ўз тақдирини белгилаш натижасида вужудга келади ва унинг доирасида этник гуруҳларнинг ички ўз тақдирини белгилаш ҳуқуқи амалга оширилиши мумкин.

Давлатнинг ҳудудий элементи. Давлат ҳокимияти муайян ҳудудга эмас, балки ушбу ҳудудда жойлашган аҳолига ўз ҳокимий таъсирини ўтказади. Давлатнинг ҳудудий элементи бу муайян макон бўлиб, унинг доирасида маълум бир давлатнинг ҳокимияти ҳаракатда бўлади, бу маконни ушбу ҳокимият фуқароларнинг ҳаётий макони сифатида ҳимоя қилади.

Давлатнинг ҳудудий элементи унинг субстанциявий элементи билан узвий боғлиқдир. Давлатнинг ҳудудий элементи бу муайян ҳудуд бўлиб, унга нисбатан давлатни ташкил этган тегишли этнос ватанга эга бўлиш ҳуқуқига эга.

Давлат ҳудудини ўзгартириш ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи шакллангунига қадар фақат куч йўли билан содир бўлган. Шу муносабат билан оккупация, аннексия, цессия ва адъюдикация каби тушунчаларни қараб чиқишга зарурат бор.

Оккупация (лот. *occupatio* – эгаллаб олиш, эгаллаш) – бирон-бир бошқа давлатга тегишли бўлмаган (гўёки эгасиз ҳисобланувчи) ҳудудни эгаллаб олишдир. Колонистлар европа миллатига мансуб бўлмаган аборигенлар жойлашган ҳудудларни “ҳеч кимники эмас, эгасиз” деб ҳисоблаб, узоқ вақт давомида амалда эгаллаб турганлиги боис, европа давлатига “оккупация” йўли билан қўшиб олинишини тўғри йўл ҳисоблашган³⁷.

Таъкидлаш жоизки, бундай йўл бугунги кунда халқаро ҳуқуқда мавжуд бўлган тушунчалар *occupatio bellosa* ва *occupatio pacifica* билан ҳеч қанақа алоқаси йўқ. *Occupatio pacifica* бу муайян бир давлат томонидан бошқа давлат ҳудудини ўз ҳудуди таркибига расман киритмаган ҳолда босиб олишини англатади.

Аннексия (лот. *annexio* – қўшиб олиш) – бу шартномага асосланмаган ҳолда бир давлат томонидан бошқа давлат ҳудудини ўзига қўшиб олишдир. Ҳозирги замонда оккупация ва аннексия ҳолатлари ҳақида гап кетганда, бирон-бир давлат ҳудудининг амалда *de facto* кенгайтиши назарда тутилади, чунки бу икки ҳолатда бошқа давлат ҳудудини ўзига қўшиб олиш учун юридик асос етарли эмас, зеро бу масала сўзсиз тегишли ҳудудда яшаётган аҳолининг сиёсий ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи орқали амалга оширилади.

Бир давлат ҳудудининг иккинчисига шартнома асосида ўтиши цессия (лот. *cessio*-расмий ён босиш, бошқа шахсга ўз ҳуқуқини ўтказиш) ҳисоб-

³⁷ Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.328-331.

ланади. Кўпинча цессия икки давлат ўртасидаги уруш тинчлик шартномаси билан тугаши натижасида юз бериши мумкин³⁸. Маълумки, бу ҳолда аҳолининг давлатга мансублиги ўзгариши мумкин, шу боис аҳолига фуқаролик танлаш ҳуқуқи – оптация имкони берилади.

Адьюдикация (лот.adjudicatio – бериш, тақдирлаш) бунда низоли ҳудуд ваколатли халқаро суд қарорига мувофиқ тегишли давлатга ўтказилади. Бундай ёндашув бугунги халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келмайди. Демак, давлат ҳудуди ўзгаришининг икки йўли -куч орқали ва ҳуқуқ асосидаги йўллар бўлиб, уларни ажратиш мезони мунозарали ҳудуд аҳолисининг сиёсий иродаси ҳисобланади.

Шундай қилиб, давлатнинг ҳудудий элементи давлатни белгиловчи муҳим омиллардан бири бўлиб қолмоқда.

Давлатнинг институциявий элементи. Давлат бу эркинликнинг институциялашган шакли ёки давлат бу сиёсий институциядир. Жамият ривожланган сари давлатнинг институциявий-ҳуқуқий табиати янада намоён бўла боради.

Давлат суверенитетининг ҳозирги замон тушунчаси бу ҳуқуқга бўйсунган давлат ҳокимиятнинг устунлиги ва мустақиллиги, давлат ваколатлари доирасида куч ишлатишга бўлган монопол ҳуқуқи ҳамда халқаро ҳуқуқий тартибот доирасида унинг мустақиллигидир³⁹.

Ички давлат суверенитети бу – давлатнинг бошқа ҳуқуқ субъектларига нисбатан уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш ва риоя этиш мажбурияти билан чекланган мажбурлов қўллаш ҳуқуқи ҳисобланади.

Инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқлари доктринасига кўра ҳозирги замон жамиятида индивидлар эркинлиги давлат ҳокимиятига нисбатан бирламчи бўлиб ҳисобланади ва инсон эркинлигидан давлат ҳокимиятининг ваколатлари келиб чиқади.

Инсон ҳуқуқлари борасида халқаро умумэътироф этилган тамойилларга содиқ Ўзбекистоннинг Асосий қонунида “биринчи навбатда шахс манфаатларининг давлат манфаатидан устун этиб белгиланганлиги, инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари энг олий қадрият сифатида муҳраб қўйилганлиги»ни кўрсатиш зарур⁴⁰.

Шундай қилиб, давлатнинг институциявий элементи муайян давлатда олий ҳокимиятнинг ташкил этилишини англатади ва у фақат давлат суверенитетини эътироф этади (В.Четвернин).

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. Ижтимоий сиёсий ҳодиса сифатидаги давлат (феномени).
2. Оммавий-сиёсий ҳокимият ва давлат.
3. Давлатнинг социологик концепциясини тавсифланг.

³⁸ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.328-331.

³⁹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 15-16.

⁴⁰ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият // Халқ сўзи. 2005 йил 8 декабрь.

4. Давлатнинг легистик концепциясини тавсифланг.
5. Давлатнинг либертар концепцияси моҳиятини ёритинг.
6. Персонацентрик цивилизациянинг моҳияти.
7. Системацентрик цивилизацияда давлат ва шахс.
8. Давлатнинг субстанциявий, худудий ва институциявий элементлари.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни знада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. – Т.: Ўзбекистон. 2002. 76 б.
2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Халқ сўзи, 2005 йил 29 январь.
3. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. // Халқ сўзи. 2010 йил, 13 декабрь.
4. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 January. P. 31-33.
5. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.
6. Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000. – P.25.
7. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.25.

2-Мавзу: Давлат механизмини такомиллаштиришнинг ҳозирги замон тенденциялари

Р Е Ж А:

2.1. Давлат механизмини тушуниш муаммолари.

2.2. Ҳокимиятлар бўлиниши принципи – давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида.

2.3. Давлат механизмида қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари.

2.4. Ўзбекистон республикаси давлат механизмини ислоҳ этиш муаммолари.

Таянч иборалар: *давлат механизми, давлат аппарати, ҳокимиятлар бўлиниши принципи, қонун чиқарувчи ҳокимият, ижро этувчи ҳокимият, суд ҳокимияти.*

2.1. Давлат механизмини тушуниш муаммолари

Давлат ҳокимиятини амалга ошириш механизмини тушуниш масаласи давлат ва ҳуқуқ назарияси фанида ўзига хос ўрин эгаллайди, айти пайтда бу масалада мутахассислар ўртасида унчалик яқдиллик йўқ.

Илмий адабиётда давлатга бир ташкилот сифатида қараш ҳам бир неча йўналишларни ўз ичига олади. Кенг маънода, давлат бу – муайян давлатнинг бутун аҳолисини қамраб оладиган иерархик-поғонавий ташкилот ва бунда аҳоли давлатнинг субстанционал унсури ташкил этади. Бу аҳолидан иборат бўлган ташкилотда бошқарувчи махсус аппарат ҳам мавжуд.

Шу жойда фақат бир ҳолатни, бу ҳам бўлса юқорида айтилган аппаратнинг ўзи ҳам бир ташкилот, ташкилий шакл сифатида намоён бўлишини таъкидлаш лозим, Бундан хулоса шуки, давлатнинг институциявий унсури, бу – давлат ҳокимиятини амалга оширадиган поғонавий ташкилот ёки тор маънодаги ҳокимият ташкилотидир. Мана шу тор маънода тушуниладиган, яъни давлат ҳокимиятини амалга оширадиган ташкилот “давлат ҳокимияти аппарати”, “давлат аппарати” ёки давлат ҳокимияти механизми”, “давлат механизми” каби тушунчалар орқали ифодаланади. Давлат фақат ўзининг органлари орқали фаолият юритади⁴¹.

Бироқ, айрим олимларнинг фикрича “Давлат механизми” тушунчаси “давлат аппарати” тушунчасидан кенгроқ, аниқроғи, давлат аппарати асосан, ўз ичига фақат давлат органлари тизимини олса, давлат механизми эса ўз ичига давлат органларидан ташқари, яна куч ишлатишга ваколатли махсус тузилмаларни, мажбурлов аппаратини, давлат ҳокимиятининг моддий воситаларини ҳам олади.

⁴¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.193.

Баъзи олимларнинг фикрича, давлат механизми – бу жамиятни бошқаришни ва давлат фаолиятининг асосий йўналишларини амалга оширадиган органлар тизимидир. Давлат механизмига қонун чиқарувчи органлар, иж-ро органлари, суд ва бошқа органлар, ҳамда зарур ҳолларда

мажбурлов қўллашга ваколатли тузилмалар (армия, ички қўшинлар, турмалар ва шунга ўхшаш) киради.

Бизнинг фикримизча, ма-на шундай ёндошув самарали, зеро давлат механизми, ҳар ҳолда структуравий жиҳатдан давлат аппаратидан кенг, шу боис бу тушунча давлат аппарати тушунчасидан ҳам кенг-роқдир.

1. ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИ ТУШУНЧАСИ

Биринчидан, давлат механизми тор ва кенг маъноларда тушунилади. Тор маънода давлат механизми - бу давлат ҳокимиятининг аппарати бўлса, кенг маънода эса у жамиятнинг сиёсий тизимидир;

Иккинчидан, давлат механизми анъанавий тарзда фақат давлат ҳокимиятининг аппарати сифатида тушунилади;

Учинчидан, давлат механизми – давлат аппарати, ташкилотлари ва муассасалари ҳамда давлат корхоналари тизимидан иборат бўлиб, улар воситасида давлат ҳокимияти амалга оширилади ва жамият устидан давлатнинг раҳбарлиги таъминланади.

Таъкидлаш керакки, илмий адабиётда давлат механизмига одатда қуйи-дагича типик таъриф беришади: Давлат механизми бу – давлат ҳокимиятини амалга оширадиган, давлатнинг функцияларининг бажарилишини таъминлайдиган давлат органлари тизимидир. Бошқа таърифлар ҳам шаклан фарқ қилсада мазмунан ушбу таърифга яқин туради.

Давлат механизми – бу давлат ҳокимиятини, унинг вазифа ва функцияларини амалга оширувчи давлат органлари⁴² ва муассасаларининг яхлит иерархик (поғонавий) тизимидир.

Давлат ҳокимиятини амалга ошириш механизми яхлит бир тизим бўлиб, у қатор характерли белгиларга эгадир:

1. Давлат механизми бу давлат органлари ва муассасаларининг яхлит иерархик (поғонавий) тизимидир.

Давлат механизмининг яхлитлиги уни ташкил этиш ва фаолиятининг принциплари, фаолиятининг мақсад ва вазифалари муштараклиги, умумийлиги орқали таъминланади.

2. Давлат механизмининг бирламчи таркибий элементлари бўлиб, давлат органлари ва давлат муассасалари ҳисобланади ва уларда махсус маълумотга эга бўлган ходимлар – давлат хизматчилари ишлашади. Давлат органлари ўзаро бўйсунуш муносабатлари билан боғлангандир.

⁴² Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.194.

3. Давлат механизми ўз олдига қўйган вазифаларни бажариш учун керакли бўлган воситалар – куролли отрядлар, турма ва бошқа куч ишлатувчи тузилмалар билан таъминланган, чунки уларсиз ҳеч бир давлат нормал фаолият юргиза олмайди.

4. Давлат механизми орқали бевосита давлат ҳокимияти амалга оширилади, давлатнинг вазифа ва функцияларининг бажарилиши таъминланади.

Давлат механизми деганда ҳам, ёки давлат аппарати деганда ҳам, кўриниб турганидек, бир нарса ҳақида, яъни давлатнинг институциявий элементи ҳақида гап кетмоқда. Аппарат ёки механизм деганда, барибир, гап асосан давлат ҳокимияти органи ҳақида кетади. Шу боис “давлат аппарати” ва “давлат механизми” синонимлар сифатида эътироф этилади.

Умуман олганда, бу тушунчалар ўз ичига куч ишлатувчи тузилмаларни ҳам олгани ҳолда, давлат органлари тизимини англатади. Айни пайтда, давлат аппарати билан давлат муассасаларини бир-биридан фарқлаш зарур. Давлат муассасалари, жумладан, хўжалик бирликлари, коммуникациялар тизими, оммавий ахборот воситалари, транспорт, илмий, маърифий, тиббий ва бошқа ижтимоий-маданий муассасалар бевосита давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этишмайди, бироқ, давлатнинг вазифалари бажарилишига ҳар томонлама ёрдам кўрсатади.

“Механизм” атамаси давлат ҳокимиятини амалга оширишга нисбатан алоҳида бир мазмун кашф этади. “Механизм” – бу доимо бирор субъектга функционал жиҳатдан, яъни унинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда баҳо беришдир. Шу боис ҳам “механизм” атамаси давлат органларининг тузилмавий тизимини ифодалаш учун эмас, балки давлат аппарати ва унинг таркибий элементларининг функционал хусусиятларини тавсифлаш учун асқотиши мумкин. Шу маънода, демак, давлат ҳокимиятини амалга ошириш ёки давлатнинг амал қилиши ҳақида сўз юритиш мумкин.

Давлат механизми барча давлат органларини қамраб олгани ҳолда, бевосита давлатни намоён этади, унинг реал ифодаси сифатида майдонга чиқади. Давлат механизмининг тушунчаси унинг характерли хусусиятлари ва белгилари орқали ифодаланади, ва шу тариқа у жамиятдаги бошқа нодавлат тузилмалардан фарқланади.

Айтиш керакки, давлатнинг функциялари билан унинг механизми, яъни давлат ҳокимиятини амалга оширувчи ташкилий тузилмалар ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Давлат функцияларига, албатта, бунда ҳал қилувчи роль ажратилади. Чунки янги давлат функциясининг шаклланиши, уни амалга оширишга масъул бўлган ташкилий шаклнинг, яъни тегишли давлат тузилмасининг вужудга келишига, ёки мавжуд давлат органларининг ваколат доиралари ўзгаришига олиб келиши мумкин.

Давлат органлари ва давлат муассасалари янги пайдо бўлган функцияларга мослашиши тақозо этилади⁴³. Масалан, Ўзбекистон мустақил бўлгач, аввал унда бўлмаган қатор функцияларнинг вужудга келиши, тегишлича

⁴³ Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.195.

давлат органлари ташкил этишни талаб этди: солиқ, божхона, чегара, хусу- сийлаштиришга масъул давлат органлар тизими ташкил этилди ва ҳоказо.

Давлат механизми мураккаб тузилма бўлиб, у қатор таркибий қисм- лардан иборат. Давлат механизмининг таркибий элементлари ўртасида ўзаро иерархик бўйсунуш мавжуд, масалан, давлат органлари тизимидаги бўғин- ларнинг ўринлари ҳар хил, улар бир-бири билан субординация (бўйсунуш) ва координация муносабатларига киришади.

Давлат механизми таркибига кирувчи тузилмалар таркиби турли вақт- ларда, турли даврларда турлича бўлади. Давлат механизми давлат пайдо бў- либдиким, мавжуддир. Бироқ улар қадимги даврдан то ҳозирга қадар жуда узоқ ва мураккаб тарихий тараққиёт даврини бошдан кечирганлар. Дастлаб давлат механизми, содда, примитив, тузилмавий жиҳатдан унча мураккаб бўлмаган бўлса, жамият ривожланиши билан давлат аппарати ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб, такомиллашиб, ҳозирги кунда у кенг шахобчали ва сертузилма бир тизимни ташкил этади⁴⁴.

Борган сари, давлат механизми такомиллашиб, унинг таркибида ихти- сослашган органлар кўпая борган. Ҳозирги замон давлатларидаги давлат ме- ханизми жуда мураккаб тузилмалар, турли ва хилма-хил орган ва идоралардан иборат бўлиб, уларда миллионлаб давлат хизматчилари фаолият кўрсати- шади.

Агар бир давлатнинг механизмини, йирик бир тизим деб оладиган бўл- сак, бу тизим, ўз навбатида, ўз ичига бир неча кичик тизимларни олади. Ма- салан, Ўзбекистоннинг давлат механизми йирик бир тизим бўлса, унинг тар- кибига кирувчи кичик тизим сифатида давлатнинг юқори органларини кўр- сатиш мумкин. Ўзбекистон давлатининг юқори органларига, Ўзбекистон Рес- публикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекис- тон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси каби органларни киритиш мумкин.

Ҳуқуқ тартибот, суд, прокуратура ва куч ишлатишга ваколатли бошқа тузилмалар бирлашиб яна бир тизимни ташкил этишади. Давлатнинг юқори органлари фаолияти бутун жамоатчилик, катта ҳалқаро ҳамжамият диққати марказида туради.

Куч ишлатишга ваколатли тузилмалар, масалан, армия, ички қўшинлар, турмалар ва бошқа тегишли тузилмалар давлат органининг қарорига асосан ҳаракат қилишади, яъни муайян мажбурлов чораларини амалга оширишади, масалан қўшин ва полиция (милиция) зарур ҳолларда, энг қаттиқ чораларни, қонунда белгиланган тартибда қўллашга ҳақли.

Давлат аппарати билан давлат муассасаларини бир-биридан фарқлаган маъқул. Давлат муассасалари давлат аппаратига бўйсунди, улар гарчи давлат ҳокимиятини амалга оширишмаса-да, бироқ бу вазифанинг амалга оширилишига ёрдам беради. Кенг маънодаги давлат аппарати тушунчаси барча давлат органлари ва мансабдор шахсларни ўз ичига олади. Шу маънода давлат аппарати илмий адабиётда кенг тарқалган давлат механизми

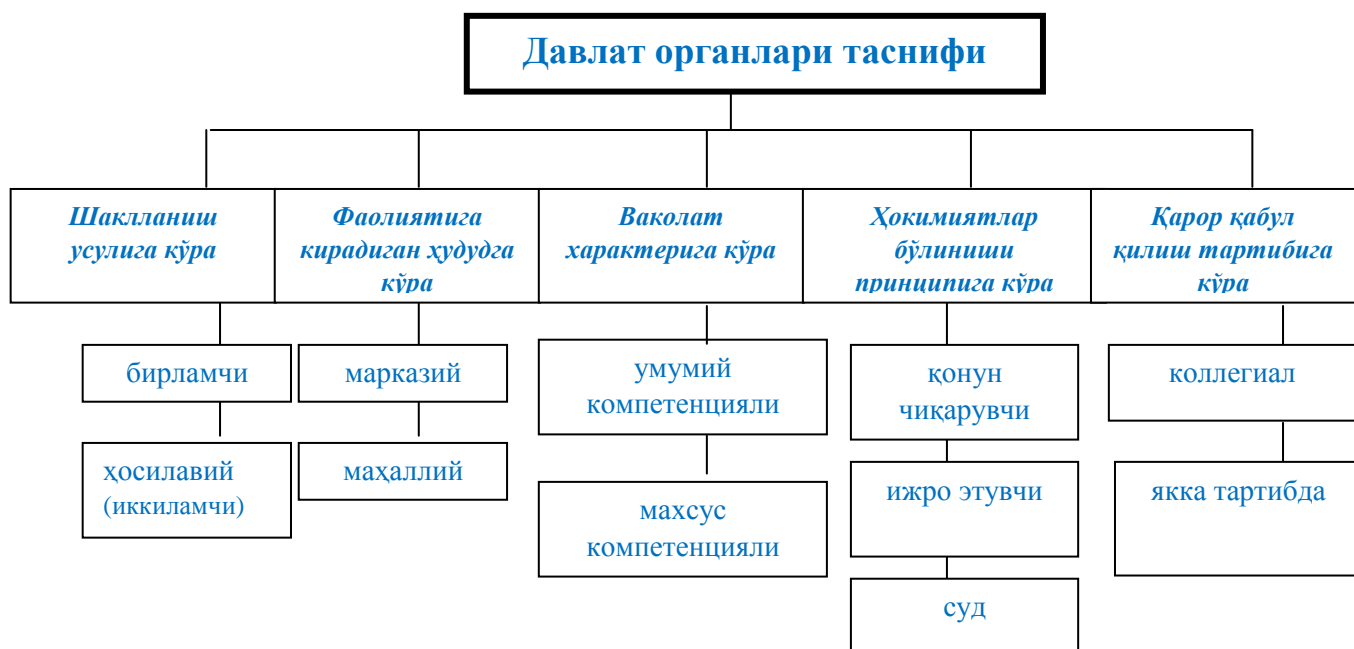
⁴⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.195.

тушунчасига мос келади. Ҳар холда давлатнинг бутун органлари ва барча мансабдор шахсларини белгилаш учун давлат механизми атамаси, анча кенг тарқалганлигига қарамасдан, унчалик мос келмайди, чунки, механизм бу – у ёки бу ҳодисанинг амал қилиши ёки ривожланишини белгилаб берувчи динамик қонуниятлар мажмуидир. Шу боис бу атама кўпроқ давлатнинг ривожланиш динамикасини тавсифлаш учун кўпроқ мос келади.

Тор маънодаги давлат аппарати деганда эса давлат бошқаруви органлари тизимига кирувчи тизимлар тушунилади, яъни ижро этувчи-фармойиш берувчи (касбий-бошқариш, ”амалдорлар”) аппарат тушунилади⁴⁵.

Илмий адабиётда давлат бошқаруви органлари билан бир қаторда, яъни ижроия давлат ҳокимияти органлари билан бирга яна давлат органлари тизимида қонун чиқарувчи, суд органлари, прокуратура органлари ажратилади. Баъзан эса куч ишлатишга ҳақли бўлган органлар, жумладан, армия, полиция, хавфсизлик органлари ва шунга ўхшаш органларни кўрсатишади. Уларни давлат бошқарув органлари таркибига киритиш тўғрироқ. Бироқ, давлат бу фақат давлат органлари тизими билан чекланиб қолмайди. Умуман олганда давлат турли давлат ташкилотларидан иборат бўлиб, уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) давлат органлари;
- 2) давлат муассасалари;
- 3) давлат корхоналари.

Давлат органларининг ажралиб турадиган хусусиятлари шундаки, ижро этишга қаратилган юридик актларни қабул қилиш, ишонтириш, мажбурлов ва тарбия чораларини кўриш; бу актларни бажаришни таъминлашга

⁴⁵ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.194.

каратилган рағбатлантириш йўллари қўллаши; уларнинг татбиғи бўйича назоратни амалга оширишидадир.

Орган, бу маънода, аниқ функцияни индивидуал бажарувчидир⁴⁶.

Давлат органларини таснифловчи белгилар:

- *ҳокимият ваколатига эга;*
- *давлат номидан унинг вазифа ва функцияларини бажаради;*
- *муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуи – компетенциясига эга;*
- *муайян ҳуқуқий мустақилликка эга;*
- *ўз ички тузилиши ва тузилмасига эга;*
- *муайян ҳудудда фаолият юритади;*
- *ўз ваколати доирасида бажарилиши лозим бўлган ҳуқуқий актлар чиқаради;*
- *қонунда белгиланган тартибда ташкил этилади;*
- *ўз шахсий таркиби ўртасида ҳуқуқий алоқаларни ўрнатади.*

Давлат органлари бир-биридан шаклланиш манбаларига кўра (бошланғич, ҳосилавий); фаолиятнинг ҳудудий доирасига кўра (республика, вилоят, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш); ваколати характериغا кўра (умумий ва махсус компетенцияларига эга органлар); ҳокимиятни татбиқ этишига кўра фарқланади.

Давлат органлари ташкилий-ҳудудий фаолияти бўйича қонунчилик, ижро, ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар ҳамда назорат ва фармойиш берувчи органларга бўлинади.

“Давлатнинг махсус органлари ходимлар ўртасида шахсий адоват борлигидан ва бундан ўз лавозимидан фойдаланиб, суиистеъмол қилмаслиги, жамоада адолат топиши устидан назорат олиб боришади”⁴⁷.

Давлат корхоналари ва давлат муассасалари давлатнинг мустақил бўлинмалари сифатида амал қилади. Бироқ, бу ҳолда ушбу корхона ва муассасаларнинг маъмурияти давлат органлари умумий тизимига киради.

Шу ўринда бир ҳолатни таъкидлаб ўтиш керак, бозор муносабатларининг ривожланиши натижасида кўпгина корхоналарда мулкка эгаликнинг хусусий, кўпинча аралаш шакллари жорий этилмоқда, шу боис давлат корхоналарининг сони камайиши табиий, худди шунингдек, мулкнинг нодавлат шаклига асосланган корхона ва муассасаларнинг сони эса тегишлича кўпайиб бормоқда.

Давлат органлари билан бир қаторда, давлатнинг механизмига кирадиган мансабдор шахс тушунчасини ҳам кўрсатиб ўтиш керак. Мансабдор шахс, бу қандайдир бир жисмоний шахс бўлмасдан, балки у давлатнинг амалдори, давлатнинг индивидуал элементи, ўзига хос давлат органи бўлиб, у давлат органлари тизимида ўзининг муайян ўрнига, ўзининг ҳуқуқ ва мажбуриятлар доирасига эга. Демак, давлатнинг мансабдор шахси,

⁴⁶ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.192.

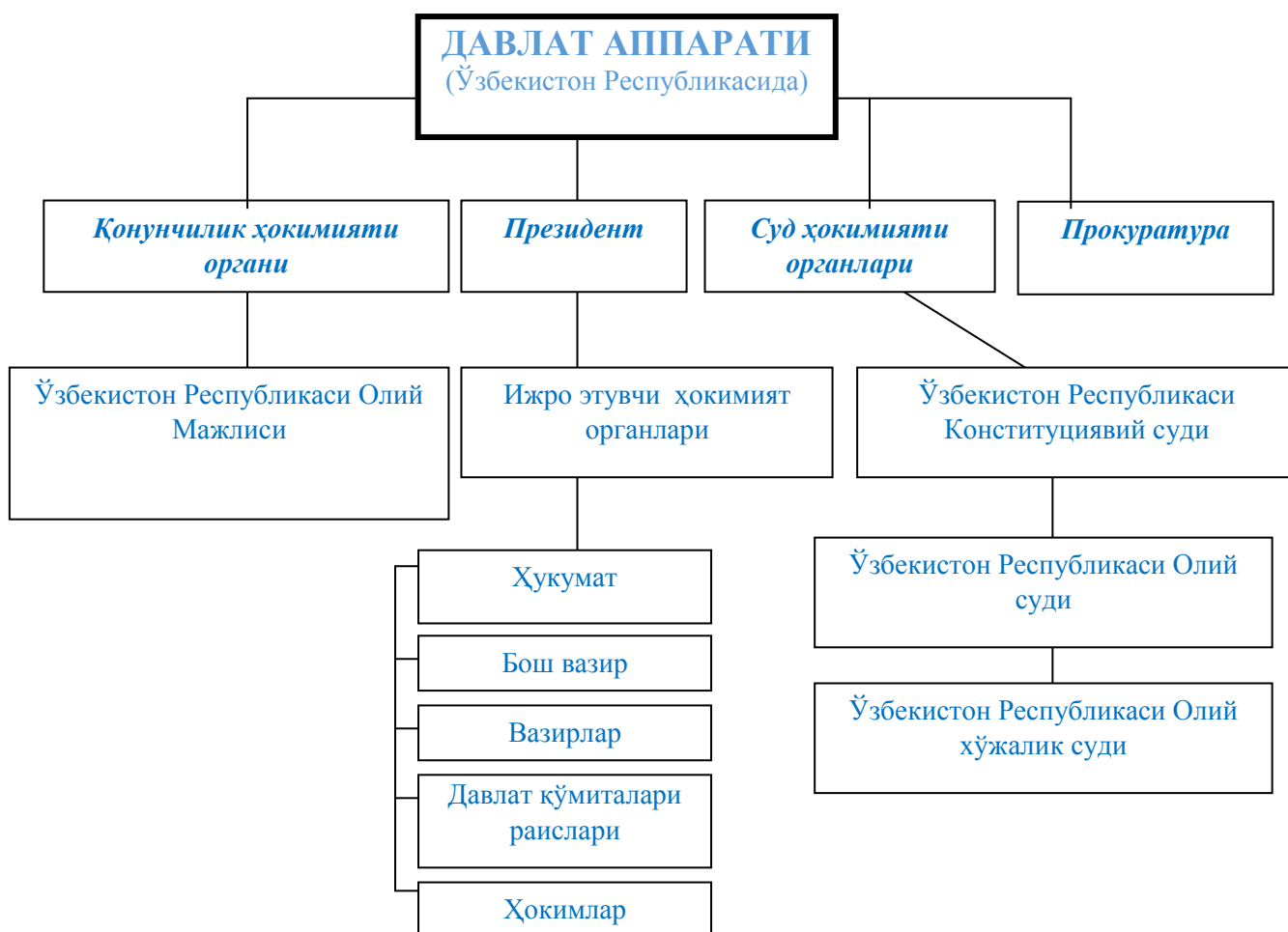
⁴⁷ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. –P.25.

муайян сифат жиҳатларига жавоб берадиган ва давлатнинг маълум бир лавозимини эгаллаган, хатти-ҳаракатлари юридик оқибат вужудга келтирадиган шахсдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти – Ўзбекистон давлатининг энг олий мансабдор шахси ҳисобланади, Тошкент шаҳар ҳокими эса пойтахт шахрининг энг юқори лавозимли шахси ҳисобланади ва шунга ўхшаш.

Шундай қилиб, биз ушбу саволда давлат механизми тушунчаси, бу тушунчанинг давлат аппарати тушунчаси билан ўзаро нисбати, давлат механизмининг таркибий элементлари, уларнинг ўзига хос жиҳатларини кўриб чиқдик.

Давлат аппарати ва унинг таркибий тузилиши

Биз юқорида давлат механизми тушунчаси, унинг таркибини таҳлил қилган эдик. Энди эса давлат механизмининг таркибини ташкил этадиган давлат органи, унинг тушунчаси, белгилари, турлари ҳақида фикр юритамиз.

Ҳар бир мамлакатдаги мавжуд давлат механизми фаолиятининг қанчалик самарадорлиги, унинг давлатнинг олдида турган вазифаларни амалга оширишни қанчалик уддалаши, кўп жиҳатдан давлат органларига, уларнинг самарали фаолиятига боғлиқ эканлиги аниқдир⁴⁸.

⁴⁸ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.192.

Ҳар бир давлат органи, бевосита давлатнинг маълум бир функциясини амалга оширади, масалан, Соғлиқни сақлаш Вазирлиги ва унинг тизими Ўзбекистонда аҳолининг соғлиғини сақлаш функциясини, Таълим соҳасидаги вазирликлар эса мамлакатда аҳолининг таълим олиш ҳуқуқини амалга оширади ва ҳоказо. Демак, ҳар бир давлат органининг самарали ишлаш ёки ишламаслигидан, умуман давлат механизмининг фаолияти боғлиқ бўлади, демакки, давлатнинг жамиятни бошқариш, унинг бир маромда фаолият олиб боришини таъминлаш вазифаси ҳам шунга боғлиқ бўлиб қолади.

Шундай қилиб, давлатнинг вазифа ва функциялари унинг механизми фаолияти орқали амалга ошади, яъни давлат ўзини ўз органлари фаолияти орқали кўрсатади. Давлат органи бу давлат механизмининг бир бўғини бўлиб, у муайян хусусиятларга эга⁴⁹.

Давлат органи бу – давлатнинг вазифа ва функцияларини амалга оширадиган давлат аппаратининг таркибий бўғинидир. Давлат органи қуйидаги характерли белгиларга эга:

1. Давлат аппаратининг таркибий бўғини бўлган давлат органи давлат - ҳокимий ваколатларга эгадир, яъни амалдаги қонунчиликда мустаҳкамланган давлат ҳокимиятини амалга ошириш, давлат номидан юридик аҳамиятга молик қарорлар қабул қилиш ва бу қарорларнинг бажарилишини таъминлаш имкониятига эга.

Давлат органини жамиятдаги бошқа ташкилот ва тузилмалардан асосий фарқ қилувчи жиҳати бўлиб, унинг давлат-ҳокимий характердаги ваколатларга эга эканлиги ҳисобланади. Бу ўз ичига қуйидагиларни олади:

- давлат органининг ташкил этилиши ва фаолияти тартиби, унинг ички тузилмаси, ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси, яъни компетенцияси ҳуқуқ нормалари орқали мустаҳкамланган;

- давлат органи умумий ва индивидуал қоидаларни ифодаладиган юридик актлар чиқариш ҳуқуқига эга;

- юридик актлар орқали ўрнатилган қоидалар асосан, ишонтириш, тарбиялаш, рағбатлантириш чоралари орқали таъминланади, ва улар айти пайтда давлатнинг мажбурлов кучини қўллаш имкониятини бузишдан қўриқланади;

- давлат органи ўзи чиқарган қарорларнинг бажарилишини таъминлаш учун давлат бюджетидан маълум ҳажмдаги маблағларни олиб ишлатиш ҳуқуқига эга бўлади.

Демак, давлат органининг энг муҳим белгиси – бу унинг давлат-ҳокимий ваколатга эга эканлигидир.

2. Давлат органи муайян иқтисодий, ташкилий алоҳидалик ва мустақиллик билан тавсифланади. Демак, ҳар бир орган учун унинг ўз олдига қўйган вазифаларини бажариши учун зарур бўлган ҳажмда давлатнинг маблағи ажратилади ва у бу маблағни қонунда белгиланган тартиб ва доирада ишлатади.

⁴⁹ Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.191.

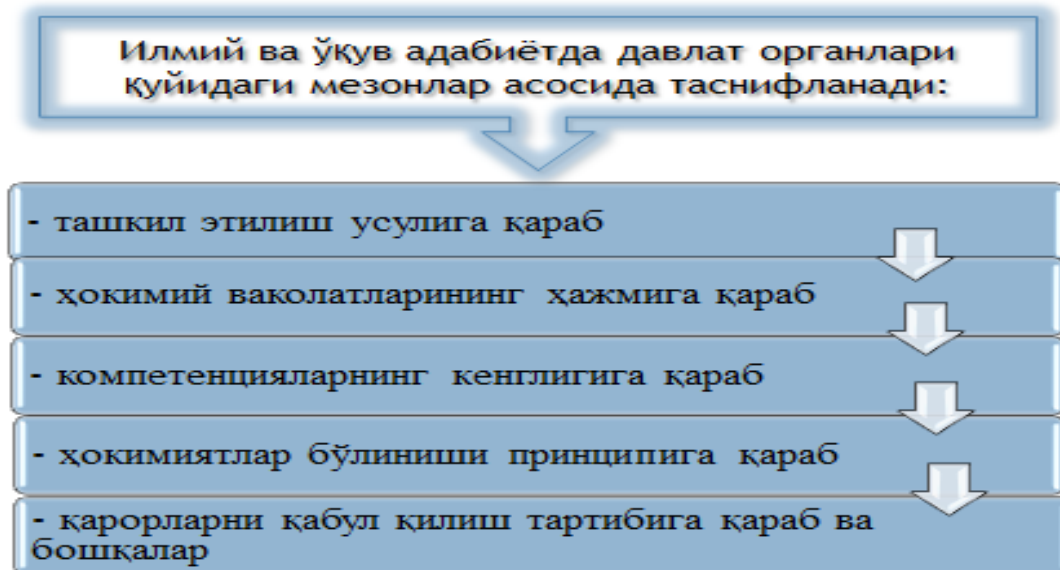
3. Ҳар бир давлат органи ўз компетенциясига мувофиқ тарзда юклатилган функция ва вазифаларни адо этади, шу тариқа бевосита давлатнинг ҳам вазифа ва функциялари амалга оширилади. чунки давлат ўз органлари орқали вазифаларини амалга оширади. Масалан, Мудофаа Вазирлиги ўзининг олдида турган вазифаларини тўла адо эта борса, демакки давлатнинг мудофаа функцияси ҳам самарали амалга ошяапди, дейиш мумкин.

4. Давлат органлари ўзларининг олдида қўйган мақсадларига эришиш учун тегишли моддий воситаларга, яъни “ашёвий қўшимчаларга” эга бўлади, булар сирасига турли характердаги моддий қийматликларни, турли ташкилот, корхона ва муассасаларни киритиш мумкин, улар жорий давлат ишларини амалга оширишади, бироқ ўзлари давлат органи ҳисобланмайди.

5. Давлат органининг жисмоний ифодаси бўлиб, унда ишлайдиган инсонлар ҳисобланади. Давлат органи алоҳида шахсдан, бир гуруҳ одамлардан ёки жамоадан иборат бўлиши мумкин. Бироқ давлат органида ишлайдиган одамлар оддий одамлар бўлмай, балки давлат хизматчиларидир. Давлат хизматчилари – бу ушбу давлатнинг фуқаролари бўлган, тегишли қонунда белгиланган тартибга мувофиқ, белгиланган ҳақ эвазига давлат хизмати мажбуриятини бажараётган шахслардир.

Шундай қилиб, **давлат органи бу – давлат механизмининг юридик жиҳатдан расмийлашган, давлат-ҳуқуқий ваколатларга эга бўлган ва давлат хизматчиларидан ташкил топган, давлатнинг муайян вазифа ва функцияларини ўз компетенцияси доирасида амалга ошириш учун моддий воситаларга эга бўлган ҳамда ташкилий ва хўжалик жиҳатидан алоҳида бўлган қисмидир**⁵⁰.

Давлат органлари, давлат фаолиятининг кўп қирралигига боғлиқ ҳолда турлича ва кўп сонли бўлиб шаклланган. Шу боис ҳам, давлат органлари турлича асос ва мезонлар бўйича турли гуруҳларга ажралади.

⁵⁰ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.194.

Давлат органлари ташкил этилиш тартибига қараб, бирламчи ва ҳосила, яъни иккиламчи органларга ажралади.

Бирламчи давлат органлари деб шундай давлат органларига айтиладики, улар бошқа биронта орган томонидан ташкил этилмайди, улар ё мерос қолдириш тартиби бўйича, масалан меросий монархия, ёки белгиланган тартибга кўра сайлаб қўйилади ва ўз ваколатларини бевосита сайловчилардан олишади.

Давлат органларининг ҳосила, яъни иккиламчи турига шундай органлар кирадики, улар бирламчи органлар томонидан ташкил этилади ва давлат-ҳокимий ваколатлар берилади. Улар сирасига ижро этувчи-фармойиш берувчи органларни, прокуратура органларини киритиш мумкин.

Давлат органлари ўзларига тегишли бўлган ҳокимий ваколатлар ҳажмига қараб ва ушбу ваколатлар амал қиладиган ҳудудга қараб, юқори ва маҳаллий органларга бўлинади. Давлатнинг юқори оргалари фаолиятида бевосита давлат ҳокимиятини ўзларида ифода этишади ва ўз ҳокимиятини бутун мамлакат миқёсида амалга оширади, маҳаллий органлар эса, одатда маъмурий ҳудудий бўлинмаларда ташкил этилиб, ўз фаолиятларини аниқ бир маҳаллий ҳудудга тарқатади, холос.

Давлат органлари компетенцияларининг кенглигига қараб

- умумий компетенцияли давлат органлари,

- махсус компетенцияли давлат органларига

бўлинадилар. Умумий компетенцияга эга бўлган давлат органлари кенг масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишади, масалан Ўзбекистон Республикаси Парламенти давлат ва жамият ҳаётининг барча муҳим масалалри бўйича қонун ҳужжатлари қабул қилиш ваколатига эга бўлса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси – Ҳукумат эса қонунларнинг бажарилишини таъминлаш мақсадида барча соҳаларга оид норматив-ҳуқуқий актлар қабул қиладди.

Давлат органларининг махсус компетенцияга эга бўлган қисми эса муайян бир тармоқ, ёки муайян бир масала юзасидан, аниқроғи давлатнинг маълум бир функциясини амалга оширишга ихтисослашади: масалан, Таълим, маданият, меҳнат ва ижтимоий таъминот, мудофаа вазирликлари давлатнинг тегишлича, маърифий, маданий, ижтимоий ҳимоя, мудофаа функцияларини амалга оширишга ўз фаолиятини қаратган.

Бундан ташқари давлат органларини яна сайлаб қўйиладиган ва тайинладиган давлат органларига ажратса бўлади⁵¹. Ўзбекистон Республикасининг сайлаб қўйиладиган давлат органлари жумласига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси – Парламенти, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва халқ депутатлари вилоят, шаҳар ва туман Кенгашларини киритиш мумкин.

⁵¹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.11.

Давлат органларини ҳокимиятлар бўлиниши принципига мувофиқ:

- қонун чиқарувчи давлат органлари;
- ижро этувчи давлат органлари;
- суд ҳокимияти органларига ҳам ажратилади.

Давлат органларини ҳаракати давомийлигига қараб, доимий ва муваққат органларга бўлиш мумкин. Ўзбекистон давлатининг асосий давлат органлари доимий асосда амал қилади, бироқ маълум бир фавқулодда ҳолатлар таъсири остида муайян муваққат органлар ҳам ташкил этилиши мумкин.

Бундан ташқари, давлат органлари жамоавий ва яккабош давлат органларига ҳам ажратилади. Кўпинча, давлат органлари жамоавий таркибда бўлишади, масалан Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, Олий Суд ва бошқалар. Бироқ бир шахс орқалигина ифодаланган давлат органлари ҳам мавжуд, масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори, Ўзбекистон Республикаси Бош Санитария врачлари ва ҳоказо.

Шундай қилиб, давлат органи бу давлат механизмининг таркибий бир мустақил бўғини бўлиб, унинг фаолияти орқали давлатнинг маълум бир функцияси амалга оширилади⁵².

Ҳар бир давлат органи қонунда белгиланган тартиб ва асосларда, тегишли ваколатлар мажмуасига, яъни компетенциясига эга, ва шу компетенция доирасида у фаолият олиб боради ва давлат номидан иш юргизади, ўзига юклатилган функцияларни адо этади.

2.2. Ҳокимиятлар бўлиниши – давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида

Ўзбекистон, ёш мустақил давлатнинг ҳокимият органларини янгитдан ташкил этишда, жаҳонда давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг самарали воситаси бўлган ҳокимиятлар бўлиниши принципини асос қилиб олди. Ҳокимият бўлиниши принципининг дастлабки ҳуқуқий асоси Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 31 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги қонунининг 5-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, унда “Ўзбе-

⁵² Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.12.

кистон Республикаси Давлат идораларининг тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида курилади” дейилган.

Бу қоида ўзининг ке-йинги ифодасини Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида топган бўлиб, унда “Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципи асосланади”, деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Ҳозирги кунда жаҳондаги барча демократик давлатлар ҳокимиятлар бўлиниши назариясини эътироф этишиб, уни давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асоси сифатида қабул қилишган.

Ҳокимиятлар бўлиниши ўз манбасига кўра яхлит ва ягона бўлган давлат ҳокимиятининг уч тармоққа – қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига – бўлинишини, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқаларга нисбатан мустақил ҳолда фаолият юргизишини тақозо этади. Айни пайтда, ҳокимиятлар бўлиниши, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқасинининг ўз ваколат доирасидан чиқмаслигини, бошқа тармоқ ваколоти доирасига ўтиб кетмаслигини назорат ҳам қилиб туради, шу тариқа ҳокимиятнинг суиистеъмол қилинишини олди олинади⁵³.

Ҳокимиятлар бўлиниши чинакам бўлиши учун, унда “бир-бирини тийиб туриш ва ўзаро мувозанатда ушлаб туриш” тизими амал қилиши керак. Бу тизим нафақат ҳокимиятлар бўлинишини, балки, уларнинг бир-бирини ўзаро тийиб туришини ва бир бирининг фаолият доирасига дахл қилмаслигини таъминлайди.

Ҳокимият бўлиниши принципи бу демократиянинг муҳим бир қисми эмас. Демократия тушунчасига кўра бутун ҳокимият халқнинг ўзига тегишли ва фақат унинг қўлида жамланади. Лекин, бевосита демократияда эса ваколатли орган вакиллари халқ томонидан сайланади. Улар зиммасига юклатилган вазифаларни ва халқнинг олдидаги мажбуриятларини бажариши шарт. Бу органлар халқ томонидан сайланишса ҳам, улар ўзаро боғлиқ. Қонун чиқарувчи орган у қабул қилган умумий нормалар ижро этилишига манфаатдор, суд органлари ҳам судда кўриб чиқиш жараёнида қонунларни қўллайдилар⁵⁴.

Ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг мазмун моҳиятини тўла тушуниш учун албатта, унинг шаклланиши тарихига бир назар ташлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳокимиятлар бўлиниши назарияси узоқ давом этган тараққиёт йўлини босиб ўтган. Мутахассисларнинг таъкидлашича, ҳокимиятлар бўлиниши ҳақидаги дастлабки фикрлар қадимга бориб тақалади. Давлат ва давлат ҳокимияти шароитида яшаган одамлар аста-секин давлат, салтанатнинг кучи, унинг жамиятда, инсонлар ҳаётида тутадиган ўрни ҳақида таҳлилий фикр юритиб, давлат ҳокимиятининг бир ҳукмдор, ёки

⁵³ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.195.

⁵⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.195.

биронта орган қўлида бутунлай тўпланиб қолиши – жамият тараққиёти, халқ учун хавфли эканлигини, бу ҳолат муқаррар равишда ҳокимиятни суиистеъмол қилинишига олиб келишини чуқур англаб етганлар. Ўша даврнинг илғор кишилари бундай ҳолатнинг олдини олишга қаратилган механизм ишлаб чиқиш зарурлигини тушуниб, бу борада муҳим қарашларни илгари сурганлар. Анъанавий тарзда ҳокимиятлар бўлиниши ғоясининг илк замини сифатида қадимги Юнонистон ва қадимги Рим қайд этилади. Платон, Арасту ва бошқа антик олам мутафаккирлари ўзлари яшаб турган давлат тузилмалари сиёсий тузилиши ва бошқарув шакллари хар томонлама таҳлил этиш асосида муайян назарий, амалий хулосаларни шакллантирганлар.

Локк ҳокимиятлар тизимида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг ўрнини гарчи, мутлоқлаштирмаган бўлса-да, бироқ бошқаларидан устун қўйган. Локкнинг қарашларини Шарл Луи Монтескье хар томонлама ривожлантириб, уни тугал, классик бир назария даражасига кўтарган.

Ж.Локк
(1632-1704)

➤ Илк маротаба **иккита** ҳокимият тармоғини – қонун чиқарувчи ва ижро этувчини ажратиб кўрсатади. Қонун чиқарувчи ҳокимият – бу жамият ва унинг аъзоларини сақлаш учун давлат кучи қандай қўлланилиши кераклигини кўрсатиши керак бўлган ҳокимиятдир.

Шарль Монтескье
(1689-1755)

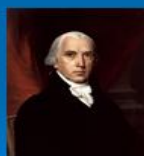
➤ 1748 йилда илмий-доктринал даражада муомалага киритган (*séparation des pouvoirs*).
“Қонунлар руҳи”, “Форс хатлари” ва б.қ. асарлари бор.

Ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг ривожига, айниқса унинг «бир-бирини тийиб, мувозанатда ушлаб туриш» тизмининг бойитилишига, бу назариянинг ҳозирги замон кўринишидаги шаклининг ишлаб чиқилишига Т. Пейн, Т.Джефферсон, А. Гамильтон, Д.Мэдисон, Д. Джеейлар ҳал қилувчи ҳисса қўшишган.

Ҳокимият тармоқларининг “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” принципини назарий жиҳатдан янада ривожлантирган ва уни амалиётга тадбиқ этишга катта ҳисса қўшган давлат арбоби, икки марта АҚШ Президенти бўлган Джеймс Медисон (1751 - 1836) ҳисобланади.

Медисоннинг хизмати

➤ Ҳокимиятлар тақсимланиши принципи 1787 йилда илк маротаба конституциявий даражада **АҚШ Конституциясида** А.Гамильтон, Ж.Мэдисон ва Ж.Жейлар томонидан киритилган.

Ж.Мэдисон
(1751-1836)

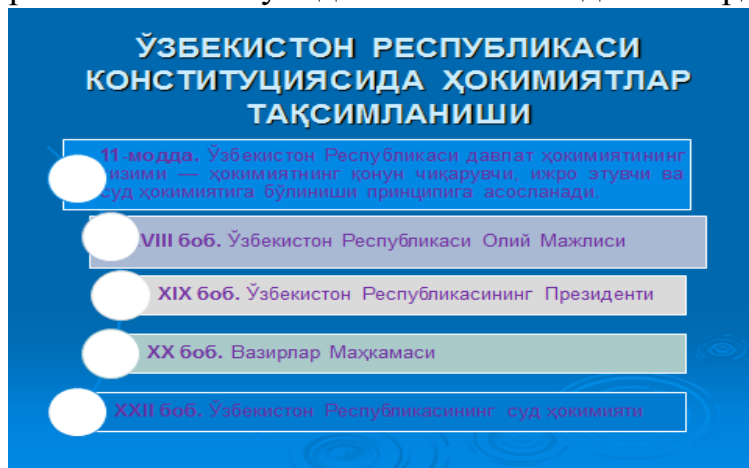
Ж.Жей
(1745-1829)

А.Гамильтон
(1755-1804)

шундаки, у бир-бирини тийиб ва мувозанатда ушлаб туриш тизимининг шундай бир механизмини ишлаб чиққанки, унга кўра, ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи нисбатан тенг ҳисобланади. Медисонча бир-бирини тийиш ва мувозанатда бўлиш принципи ҳокимият уч тармоғи ваколатларининг қисман бир-бирига мос келишини тақозо этади.

Ҳозирги кунда ҳокимиятлар бўлиниши принципи демократик ҳуқуқий ривожланиш йўлидан кетаётган давлатларда ҳам назарий, ҳам амалий

жиҳатдан эътироф этилган ҳамда давлатчилик тизимида амалга оширилиб келинмоқда.

Юқорида таъкидланганидек, ҳокимиятлар бўлиниши принципининг ҳақиқий амалга ошиши учун унда “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” тизимининг мавжудлиги ва реал ишлаши

муҳим⁵⁵. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” тизимининг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасида ҳокимиятлар бўлиниши принципи шунда кўринадики, мамлакатда қонун чиқарувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади (76-модда); ижро ҳокимияти Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади; Суд ҳокимияти – Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси хўжалик Суди бошчилик қиладиган тегишли ҳокимиятни “тийиб туривчи ва мувозанатда ушлаб туривчи” ҳуқуқий чоралар сирасига, аввало Конституциявий Суд томонидан қонун чиқарувчи ҳокимият ҳужжатларининг

Конституцияга мослигини текшириш ваколатини кўрсатиш жоиз (108-модда). Суд ҳокимиятининг тизимига кирадиган ушбу суд қонун чиқарувчи ҳокимият ҳужжатларининг конституция асосида, унинг доирасидан чиқмаган

⁵⁵ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.381.

холда ҳужжатлар қабул қилинишини текширади, ва шу тариқа бу ҳокимиятни “тийиб” туради.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис қонунларига нисбатан нисбий “вето” ҳуқуқини таъкидлаш зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг қонунларига ўз эътирозларини билдириб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли (93-модданинг 17 банди). Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи бўлганлиги боис, бу ҳолатни қонун чиқарувчи ҳокимиятни тийиб туришнинг бир ҳуқуқий шакли сифатида эътироф этиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти айна пайтда, вилоят, туманлараро, туман, шаҳар, ҳарбий ва хўжалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади. Президентнинг ушбу ваколати ҳам мазмунан ҳокимият тармоқларининг бир бирини тийиб, мувозанатда ушлаш механизми мажмуига киради.

“Бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизмидаги муҳим воситалардан бири, Конституциянинг 95-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, унга кўра, “Қонунчилик палатаси ёки Сенат таркибида уларнинг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд улар бир неча марта Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига зид қарорлар қабул қилган тақдирда, шунингдек Қонунчилик палатаси билан Сенат ўртасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, Сенати тарқатиб юборилиши мумкин”. Бу ташкилий чора, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг ноконституциявий ва юқори вакиллик органи шаънига мос келмайдиган фаолиятининг олдини олишга қаратилган.

83-моддада мустаҳкамланган қонунчилик ташаббуси субъектлари қонун лойиҳаларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш ҳуқуқига эга. Бу қоида ҳам қонун чиқарувчи ҳокимият ваколатини ижро ва суд ҳокимияти томонидан мувозанатда ушлаб туришнинг бир воситасини ўзида жамлаган, дейиш мумкин, яъни қонун чиқарувчи ҳокимият қайси масалага доир қонунни қабул қилиш масаласини ҳал этишнинг яқка соҳиби бўлмай, балки Конституцияда қатъий белгилаб қўйилган субъектлар томонидан ҳам тақдим этиладиган қонун лойиҳалари устида иш олиб боради.

Ижро ҳокимияти томонидан Конституция, қонунлар ва Президент Фармонлари, қарорлари ва фармойишларини ижро этиш юзасидан, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудидага барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқарилиши (98-

модданинг 4-банди), маълум даражада, ҳокимият тармоқлари ўртасидаги мувозанатга таъсир этади, деб эътироф этиш мумкин.

Вилоят, туман ва шаҳарларда ҳокимлар ўзида ҳам вакиллик, ҳам ижроия ҳокимиятини мужассам этганлиги боис, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан вилоят ҳокимларининг тайинлаш ваколатига, вилоятларда вакиллик, ижро ҳамда суд органлари ўртасидаги мувозанатни таъминлашнинг бир воситаси сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ижро ҳокимияти таркибини шакллантиришга доир ваколатларини моҳиятан, ҳокимият тармоқлари ўртасида «бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш» механизми элементлари сирасига киритиш мумкин.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизимида ҳокимиятлар бўлиниши принципнинг ҳуқуқий, ташкилий асослари мавжуд, эндиги муҳим вазифа – ҳокимиятлар бўлиниши принципини реал, том маънода амалга оширишни таъминлашдир. Суд ҳокимиятининг ислоҳ этиш борасидаги саъй ҳаракатлар давлатимизнинг бу мақсадга эришиш йўлидан қатъий кетаётганлигидан далолат бериб турибди, зеро мустақил суд ҳокимияти – ҳуқуқий тараққиёт белгиси, ҳуқуқий давлат куришнинг муҳим шартларидан биридир.

Айтиш жоизки, умуман, ҳокимиятлар бўлиниши принципи, ва унинг ҳақиқийлигини таъминловчи “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизмнинг реал амал қилиши, олимлар таъкидлаганидек, жуда кўп сиёсий, иқтисодий, маданий, ташкилий омилларга боғлиқ⁵⁶, бироқ бир ҳолат аниқки, ҳокимиятлар бўлиниши принципи демократиянинг ажралмас бир жиҳати, унинг ҳуқуқий шаклидир⁵⁷, зеро қаерда ҳақиқий демократия мавжуд бўлса, ўша жойда ҳақиқий ҳокимиятлар бўлиниши мавжуд бўлади.

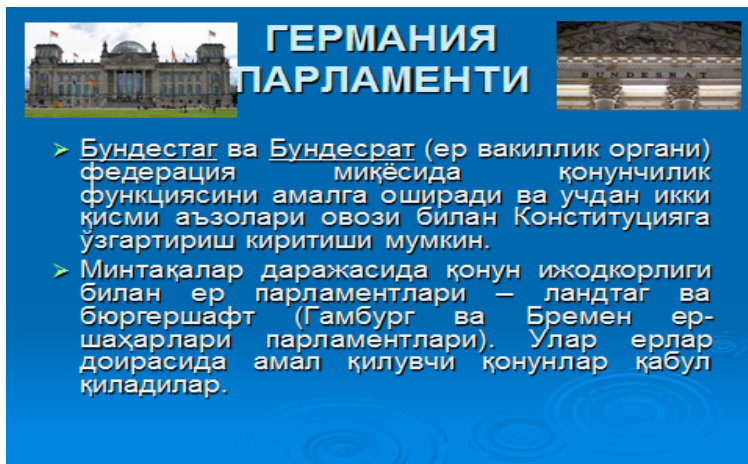
2.3. Давлат механизмида қонун чиқарувчи, ижро ва назорат ҳамда судлов фаолиятини амалга оширувчи органлар

Ҳар қандай давлат механизмида қонун чиқарувчи органлар ўзига хос ўрин эгаллайди. Қонун чиқариш фаолияти, одатда, ҳар бир давлатда, вакиллик органларига тааллуқли бўлади. Қонун чиқарувчи органлар умумий ном “парламент” атамаси орқали номланади. Англия, Канада ва Ҳиндистонда қонун чиқарувчи органлар, айнан шу ном билан аталади, бошқа давлатларда эса бош-қача номланади. Масалан, Ўзбекистонда – Олий Мажлис, Америка Қўшма Штатларида – Конгресс, Польша ва Литвада – Сейм, Россияда – Федерал Мажлис, Украинада – Рада, Исроилда – Кнессет, Туркменистонда – Межлис ва шу каби.

⁵⁶ Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283.

⁵⁷ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. *Jurisprudence: Themes and Concepts*. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.381.

Парламентнинг тарихан таркиб топган функциялари қаторига қуйида-

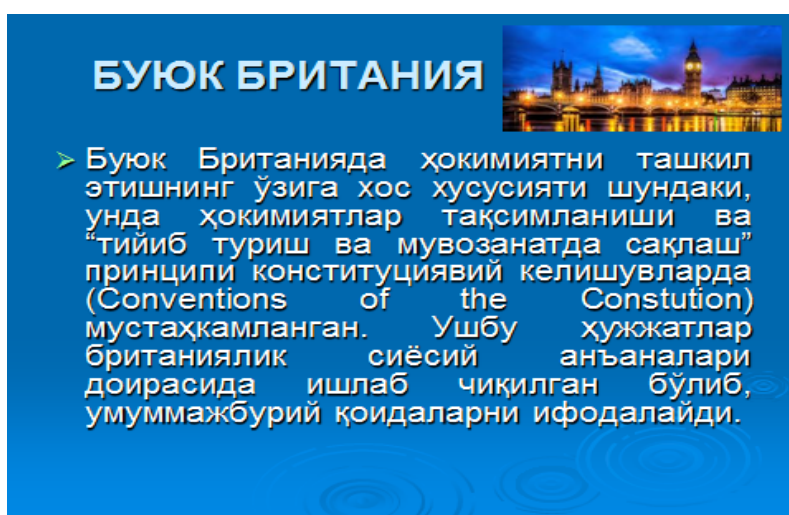
GERMANIA PARLAMENTI

- Бундестаг ва Бундесрат (ер вакиллик органи) федерация миқёсида қонунчилик функциясини амалга оширади ва учдан икки қисми аъзолари овози билан Конституцияга ўзгартириш киритиши мумкин.
- Минтақалар даражасида қонун ижодкорлиги билан ер парламентлари — ландтаг ва бюргершафт (Гамбург ва Бремен ер-шаҳарлари парламентлари). Улар ерлар доирасида амал қилувчи қонунлар қабул қиладилар.

гиларни киритиш мумкин:

- Конституция ва қонунларни қабул қилиш;
- бюджетни тасдиқлаш;
- ҳукумат устидан назорат;
- ишонч ва ишончсизлик вотумини эълон қилиш ва бошқалар. Таъкидлаш лозимки, дунёдаги мавжуд парламентларнинг кўпчилиги икки палатали ҳисоб-

ланади, юқори палата, анча демократик характерга эга бўлган қуйи палатага нисбатан ўзига хос бастма-бас турувчи тузилма ролини ўтайди. Ўзбекистонда ўтказилган парламент ислохотлари ҳам қонунларнинг сифатини яхшилаш ва минтақаларнинг манфаатини тўла ҳисобга олиш манфаатларини назарда тутди.

БУЮК БРИТАНИЯ

- Буюк Британияда ҳокимиятни ташкил этишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда ҳокимиятлар тақсимланиши ва “тийиб туриш ва мувозанатда сақлаш” принципи конституциявий келишувларда (Conventions of the Constution) мустаҳкамланган. Ушбу ҳужжатлар британиялик сиёсий анъаналари доирасида ишлаб чиқилган бўлиб, умуммажбурий қоидаларни ифодалайди.

Гарчи жаҳон давлатлари парламентларида вазифалари, тузилиши, иш юритиш тартиби бўйича умумийлик мавжуд бўлса-да, бироқ шунга қарамасдан, ҳар бир давлат парламенти муайян хусусиятларга эга⁵⁸. Масалан, Буюк Британия Парламенти ўз ичига давлат бошлиғи — монархни, Лордлар палатаси ва Умумий палатани олади.

Буюк Британия парламенти юқори палатаси қуйи палата қонун лойиҳаларига нисбатан камдан-кам вето ҳуқуқини қўллайди, қўллаган тақдирда ҳам, бундай вето қуйи палатанинг оддий кўпчилик овози билан бартараф этиш мумкин. Мураккаб жиҳати шундаки, парламент сессиясининг йилига бир марта чақирилишини назарда тутсак, вето қўлланилган қонун лойиҳанинг кучга кириши бир йилга чўзи-лиши мумкин.

Монарх Буюк Британия Парламенти қабул қилган барча қонунларни, амал қиладиган конституциявий одатга кўра, ўз имзоси билан тасдиқлайди, бироқ сал кам уч юз йил давомида бирон марта вето ҳуқуқини қўлламаган.

⁵⁸ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. — London — New York, Routledge, 2012. — P.381.

Қизиғи шундаки, конституциявий доктринага кўра, давлат бошлиғи Парламентнинг бир таркибий қисми ҳисобланса-да, бироқ ҳокимиятлар бўлиниши концепциясига кўра, у ижро ҳокимияти таркибига киради⁵⁹.

Буюк Британия Парламенти қонун қабул қилиш функциясидан ташқари, молиявий функцияларга ҳам эга. Аниқроғи, даставвал, Умумий палата бюджет ҳақидаги қонунни қабул қилади, уни ҳукумат киритади ва депутатлар айрим ўзгартиришлар киритмоқчи бўлишса, тегишли вазир билан келишиб иш тутишлари керак. Таъкидлаш зарурки, бюджет масаласида қуйи палатанинг ваколатлари жудаям кенг эмас, улар ҳукумат фойдасига чекланган.

Буюк Британия Парламентининг яна назорат функцияси ҳам мавжуд бўлиб, у ҳукумат фаолияти устидан, бошқарув устидан олиб борилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи Ўзбекистон Республикасининг олий давлат вакиллик органи бўлиб, икки палатадан – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси (қуйи палата)дан ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати (юқори палата)дан иборат.

Ҳокимиятлар бўлиниши принципига мувофиқ, Ўзбекистонда ижро ҳокимияти Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакатимизда давлат бошлиғи ҳисобланади ва у беш йил муддатга сайланади. Президентнинг ваколат муддати тугаб, истеъфога чиққач, у умрбод Сенат аъзоси бўлиб қолади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президенти республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлайди; республика давлат бошқарув органларининг, шунингдек ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини тўхтади, бекор қилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижро ҳокимиятини амалга оширадиган орган ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамасининг таркиби – Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари, Вазирлар, Давлат қўмиталарининг раисларидан ҳамда ўз лавозими бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Бош вазирдан иборат.

Мамлакатимизда суд ҳокимияти Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Суди, Ўзбекистон Республикаси Олий Суди, Ўзбекистон Республика-

⁵⁹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.270.

си Олий хўжалик Суди, Ҳарбий судлар тизими томонидан амалга оширилади.

Ҳукукий давлат куришда ва ҳукукий давлатнинг фаолиятида қонун устиворлиги, қонунларнинг тўла ижро этилиши муҳим аҳамиятга эгадир⁶⁰. Ушбу вазифани бажаришда прокуратура органларининг фаолияти муҳим ўрин тутди. Прокуратура органлари барча ҳуқуқ субъектлари, яъни давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқаролар томонидан қонунларнинг тўлиқ ва аниқ, бир хилда бажарилиши устидан назорат қилади.

Шу муносабат билан прокуратура органларининг давлат органлари тизимида тутган ўрни ҳақида фикр юргизиш аҳамиятга моликдир. Боиси, МДХ давлатларида, жумладан, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти тизими ҳокимиятлар бўлинишига асосланиб, фаолият юргиза бошлаганлиги муносабати билан, прокуратура органлари ҳокимиятнинг қайси тармоғига киради? деган масала аҳамиятга молик. Бундан ташқари, илмий ва ўқув адабиётида, олим ва мутахассислар ўртасида ҳам бу масалада умумий фикр кузатилмайди.

Бу масаланинг мунозарага сабаб бўлишининг яна бир сабаби, Конституцияда, Прокуратура ҳақидаги қонунда ҳам прокуратура органларининг қайси ҳокимият тармоғига кириши ҳақида қоида мустаҳкамланмаган. Айни пайтда, бундай ҳолат нафақат бизнинг қонунчилигимиз, балки кўпчилик МДХ давлатлари қонунчилиги учун ҳам хос эканлигини таъкидлаш зарур.

Шу муносабат билан, Марказий Осиё мамлакатлари Конституцияларида прокуратура органлари ва уларнинг давлат механизмида тутган ўрни масаласига бироз тўхташ жоиз, чунки бу давлатлар ривожланишида муайян яқинлик ва ўхшашликлар мавжуд. Жумладан, Тожикистон Конституциясида суд ҳокимиятига бағишланган 8-бобдан сўнг «Прокуратура» деб номланган 9-бобда прокуратура органларига доир қоидалар гарчи алоҳида мустаҳкамланган бўлса-да, бироқ бу органларнинг бирон-бир ҳокимият тармоғига кириш-кирмаслиги ҳақида қоидалар йўқ; Туркманистон Конституциясида ҳам 7-бўлим прокуратура органларига махсус бағишланган бўлиб, бироқ, унда бу органнинг ҳокимият тизимида тутган ўрни масаласи очик қолганлигини кузатиш мумкин; Қозоғистон Конституциясида прокуратура ҳақидаги қоидалар суд ҳокимиятига бағишланган бобда берилган бўлса-да, бироқ прокуратура органининг мустақил давлат органи тизими эканлиги қатъий белгилаб қўйилган, унда, ҳатто, прокуратура анъанавий функцияларидан ташқари яна, давлат номидан, мамлакат ҳудудида қонун ва қонуности актларининг *аниқ қўлланиши устидан ҳам назорат олиб бориши* мустаҳкамланган. Демак, Қозоғистонда прокуратура органларига ҳуқуқ қўллаш фаолияти устидан ҳам назорат функцияси берилган. Фақат Қирғизистон қонунчилигида, аниқроғи Қирғизистоннинг Прокуратура тўғрисидаги қону-

⁶⁰ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.205.

нининг 1-моддасида бу масалада аниқликни кўриш мумкин: унда «Қирғизистон Республикаси Прокуратураси – ижро ҳокимияти тизимидаги давлат органидир», деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Уқоридагилардан кўриниб турибдики, прокуратуранинг қайси давлат ҳокимияти тармоғига мансублиги масаласида қардош республикаларда ҳам аниқлик кузатилмайди.

Прокуратурада қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назорат олиб бориши функцияси бор ёки йўқлиги, бу жойда, бизнингча аҳамиятли, чунки, шу функция прокуратура органларида бўлмаса, бу ҳолда унинг бирон-бир ҳокимият тармоғига яқин туришини эътироф этиш мумкин бўлар эди. Шу боис, МДҲ давлатлари ичида Грузия Конституцияси бу масалада янгича ёндошган дейиш мумкин, унинг 92-моддасида “прокуратура – суд ҳокимияти идораси бўлиб, у жинойи-ҳуқуқий таъқиб, суриштирувни ва жазоларни ижро этиш устидан назоратни, шунингдек, судда давлат қораловини амалга ошириши” мустаҳкамланган. Демак, Грузия прокуратурасида қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан прокуратуранинг умумий назорати функцияси йўқ, шу боис уни суд ҳокимияти таркибига киритиш мумкин бўлган, дейиш мумкин.

Айни пайтда, кўпгина давлатларда прокуратура органлари суд ва ижро ҳокимиятининг ўртасида турадиган тузилма мақомига эга.(Италия, Польша ва б.)

Шу ўринда бир ҳолатни таъкидлаш зарур. Прокуратура органларининг вазифалари, ваколатлари, давлат ҳокимиятида тутган ўрни турли давлатларда турлича, масалан, АҚШда Адлия вазири бош прокурор вазифасини ўтайди, Италия, Испания ва Бельгияда эса прокуратура судлар ҳузурида амал қилади, баъзи давлатларда, жумладан, Буюк Британияда прокуратура институти мавжуд эмас унинг функциялари тегишлича адвокатлар корпуси аъзолари томонидан, муҳим ишлар юзасидан эса оммавий таъқиб директори томонидан амалга оширилади.

2.4. Ўзбекистон Республикасида давлат механизмини ислох этиш муаммолари

Мамлакатимизда давлат ҳокимияти тизимини такомиллаштириш ва улар фаолиятини янада демократиялаштириш соҳасида катта ишлар амалга оширилди ва оширилиб келинмоқда. Бу соҳадаги энг муҳим ютуқлардан бири, бу – демократик аснода шакллантирилган қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг шакллантирилганлиги ва унинг самарали амал қилиб турганлигидир.

Таъкидлаш жоизки, парламент ҳозирги даражага еткунча муайян тараққиёт босқичларини бошдан кечирди. Конституция қабул қилингунга қадар бўлган даврда парламент Олий Кенгаш номи билан амал қила бошлаган. Бироқ Конституцияда қонун чиқарувчи ҳокимият номи Олий Мажлис деб белгиланди ва унинг асосий вазифа ва функциялари белгилаб берилди. Конституцияга биноан шаклланган янги парламент – Олий Мажлис ўзигача

бўлган Олий Кенгашдан айрим муҳим жиҳатлари, жумладан, мамлакатимиз тарихида илк бора депутатлар кўппартиявийлик ва муқобиллик асосида шакллантирилганлиги ҳамда депутатларнинг маълум қисми бундан буён доимий шаклда ишлашининг белгилаб қўйилиши, шунингдек мустақил ташқи парламенлараро сиёсат олиб бориш ваколатига эга эканлиги билан ажралиб туради.

Айни пайтда, парламент фаолиятини жамиятимиз тараққиётининг шиддаткор вазифаларига монанд ҳолда ҳамда мустақиллик йиллари тажрибалари асосида, янада такомиллаштиришни тараққиёт эҳтиёжлари ва манфаатлари тақозо эта бошлади. Шу муносабат билан парламентни икки палатали тартибда ислоҳ этиш масаласи кун тартибига қўйилди. Ҳалқимиз бу масалага ижобий ёндошганлигини 2002 йил 27 январда ўтказилган Референдум натижалари орқали ифода этди.

Икки палатали парламент қонунчилик фаолиятини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш ва парламентнинг жамият ва давлат ҳаётида ўйнайдиган ролини янада кучайтиришга, демократик жараёнларни чуқурлаштиришга қаратилганлиги билан муҳимдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қозоғистонда прокуратура органларига ҳуқуқ қўллаш фаолияти устидан ҳам назорат функцияси берилган.

Қонунчилик палатаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати тўғрисидаги янги қонунлар парламент ислоҳотининг ҳуқуқий базасини ташкил этади.

Ўзбекистон Парламенти янги таркибда, янги мазмун ва янги вазифалар асосида ўз фаолиятини бошлаганига иккинчи йил бўлмоқда. Янги парламент мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини таъминлаш вазифасини ва қонунчилик жараёнини янги сифат даражасига кўтаришини жамиятимиз катта ишонч ва умид билан кутмоқда.

Давлат ҳокимияти тизимидаги ислоҳотларнинг яна бир муҳим йўналиши – ижро ҳокимияти тизимини ва унинг фаолиятини такомиллаштиришга қаратилгандир.

Ижро ҳокимияти тизимига кирувчи органлар, яъни давлат бошқарув органлари тизими мустақиллик йилларида тубдан ўзгартирилди. Чунки, давлат аппаратини ташкил этган бошқарув органлари янги давр вазифаларига хизмат қила олмас эди, зотан, бу органларнинг фаолияти мафкуралашган ва сиёсийлашган ҳамда нодемократик аснода ташкил этилган ва мулкнинг яқка ҳукмрон шакли бўлган – давлат мулкчилигига асосланган иқтисодий тизим шароитида амал қилган, ва ҳажман «тарвақайлаб» кетган давлат органлари мажмуидан иборат эди.

Бу органлар ўзининг ташкил топиш тартиби билан ҳам янги жамият барпо этиш мақсадларига хизмат қила олмас эди, чунки бу тизим ҳокимиятлар бўлиниши принципини тан олмас эди. Мазкур тизимни молиялаштириш тартиби бозор муносабатлари талабларига жавоб бера олмас эди, зотан бозор муносабатлари мулкнинг турли шакллари бирдек амал

килиниши ва ҳимояланишини, муҳими бошқарув тузилмалари ҳажмини ва уларга сарфланадиган ҳаражатларни кескин қисқартиришни тақозо этади.

Юқорида қайд этилган ҳолатлар эски бошқарув тизимини ва унинг молиялаштириш тартибини бозор муносабатлари талабларидан келиб чиққан ҳолда, тубдан қайта ташкил этилишини тақозо этарди. Ўтган давр ичида вазирликларнинг сони кескин қисқартирилди, бозор муносабатлари хусусиятларига мос келадиган ташкилий-ҳуқуқий янги шакллар ташкил этила бошланди. Кўплаб вазирликлар аралаш мулк шаклига асосланган компания, концерн, уюшма (ассоциация), агентлик каби тузилмаларга айлантирилди ва ва бу жараён давом этмоқда. “Маъмурий ислоҳот жараёнида

20 га яқин давлат бошқаруви органи қайта ташкил этилди ва 40 мингдан ор-тиқ штат бирлиги тугатилди ёки бошқарув ходимлари сони 22 фоизга қисқартирилди”⁶¹. Натижада бошқарув ҳаражатлари сезиларли даражада камайиб, айти пайтда, бошқарувнинг самарадорлиги анча ошди.

Давлат ҳокимияти тизими ислоҳотларининг яна бир муҳим йўналиши – ҳокимиятнинг муҳим тармоғи бўлган суд ҳокимияти тизимидаги ислоҳотлардир, бу ислоҳотлар мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ҳуқуқий давлат куриш вазифасини амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Зотан, ҳуқуқий давлатда нуфузли ва мустақил суд ҳокимиятининг шаклланган бўлиши шарт. Шу боис давлатимиз бу соҳада катта ислоҳий ишларни амалга оширмоқда.

Суд тизимидаги ислоҳотлар қисқа бир давр ичида тезгина амалга ошириладиган тадбир бўлмай, балки суд тизимини такомиллаштиришга қаратилан ва давр талабларидан келиб чиққан динамик жараёндир. Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотларнинг бош йўналиши судлар фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга кескин қаратилишини таъминлашдир. Шу мақсадда судларнинг мустақиллигини янада кенгайтириш, прокуратура органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш, прокуратура органларининг баъзи ҳуқуқларини чегаралаш ва қисқартириш, бу ҳуқуқларнинг аксариятини суд органларига бериш масалаларига аниқлик киритилди.

Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотларнинг муҳим бир йўналиши – бу шахснинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя этишни талаб этиб, судга мурожаат қилиши ҳуқуқини кафолатлашни кучайтиришга қаратилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг; 44-моддасида “Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор

⁶¹ Қаранг: Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.:Ўзбекистон. 2005. – 74-б.

шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади”, деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Таъкидлаш керакки, Конституциямизнинг бу моддаси инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатлар руҳига мувофиқдир. Масалан, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 8-моддасида “Ҳар бир инсон унга Конституция ёки қонун орқали берилган асосий ҳуқуқлари бузилган ҳолларда нуфузли миллий судлар томонидан бу ҳуқуқларнинг самарали тикланиши ҳуқуқига эга”⁶² деб, мустаҳкамланган.

Шахснинг одил судга бемалол ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиши юзасидан мурожаат қилиши ва одил судловга эришиши жаҳон мамлакатлари ва халқаро ташкилотларнинг диққат марказида турган долзарб, айти пайтда жуда масъул муаммодир.

Башарти, фуқарога Конституция ва қонунчиликда мустаҳкамланган суд ҳимояси функциясидан реал фойдаланиш мушкул бўлса, бу ҳуқуқ амалда кафолатланмаган бўлса, унда шу мамлакатда чинакам суд ҳокимият хали шаклланмаган экан, деган хулосага келиш мумкин бўлади. Фуқароларнинг бу ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августда янги таҳрирда қабул қилинган “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонунида⁶³ ўзининг батафсил ифодасини топган.

Ҳар қандай ҳуқуқи бузилган шахснинг шахсан ўзи, ёки адвокати ёхуд қонуний вакили орқали бузилган ҳуқуқнинг мазмунига мувофиқ равишда, уни ҳимоя қилиш тегишлича конституциявий, фуқаролик, хўжалик, маъмурий, жиноят суд ишларини юритишга доир процессуал нормалар асосида амалга оширади.

Инсон ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилиши ҳолати номақбул ҳодиса, бироқ шахснинг бевосита конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларининг чекланиши, шахсга нисбатан мажбурлов чораларининг ноқонуний қўлланиши кўринишидаги инсон ҳуқуқларининг бузилиши жуда оғир ҳисобланади⁶⁴, шу боис давлат органлари томонидан шахсга тегишли ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш билан боғлиқ мажбурлов чораларнинг қўлланиши алоҳида бир тартиб, яъни фақат суд қарори билангина амалга оширилиши мутлақо муҳим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-моддасида “Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас” деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Таъкидлаш лозимки, гарчи бундай конституциявий қоида мавжуд бўлсада амалда суриштирув ва дастлабки тергов органлари ва уларнинг мансабдор шахсларининг ноқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга

⁶² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Т.: Адолат. 2004. 32-б.

⁶³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. 9- сон.183- м.

⁶⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.391-404..

бевосита шикоят қилишга Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 358-моддасида мустаҳкамланган «Терговчининг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят тергов бўлинмаси бошлиқига ва ишни тергов қилишда қонунларга риоя этилиши устидан назорат олиб бораётган прокуратурага берилди».

Прокуратуранинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят юқори турувчи прокуратурага берилди» деб мустаҳкамланган қонуннинг мавжудлиги, юқоридаги ҳуқуқдан фойдаланишда муайян ноаниқликларни келтириб чиқарар эди.

Шу муносабат билан, мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислоҳотларининг муҳим бир йўналиши суд назоратини, суднинг инсон ҳуқуқларини ҳимоялашдаги роли ва ўрнини, ваколатларини кенгайтиришга қаратилгандир.

Ушбу масаланинг муҳимлиги ва долзарблигига давлатимиз раҳбари катта эътибор бериб келмоқда. И.А.Каримов ўз маърузаларида “Бошқа демократик давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам шахсни ушлаб туриш, хибсга олиш, шунингдек, бошқа процессуал мажбурий чораларини қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқларини ҳам судларга ўтказиш керак”⁶⁵ лигини таъкидлаб ўтгандилар.

Шу соҳада олиб борилаётган ишларнинг натижаси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2005 йил 7 августда қабул қилган “Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш ҳақида”ги Фармони⁶⁶ ҳисобланади. Фармонга биноан 2008 йилнинг 1 январидан қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи судларга ўтказилади. Ушбу Фармонда белгиланган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши – бу масаланинг ҳал этилишида катта бурилиш бўлиши, шубҳасиздир. Санкция бериш ҳуқуқининг судларга ўтказилиши суд органларининг мустақиллигини жиддий мустаҳкамлаши, суриштирув ва тергов фаолиятида инсон ҳуқуқларининг таъминланишига хизмат қилиши шубҳасиздир.

“Ҳокимиятнинг учинчи тармоғи бўлмиш суд тизимини мустаҳкамлаш, судларнинг мустақиллигини, уларнинг фақат қонунга бўйсунганини кучайтириш борасида моҳият-эътиборига кўра мутлақо янги қадам қўйилди, десак, ҳеч қандай муболаға бўлмайди”⁶⁷. Ўзбекистонда суд назорати институтининг кучайтиришда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини чеклаш билан боғлиқ эҳтиёт чоралари ичида энг қаттиқ ҳисобланган қамоққа олиш устидан суд назоратининг ўрнатилиши мақсадга мувофиқдир. Кейинчалик, давлат раҳбари И.А.Каримов кўрсатиб ўтганларидек, суднинг санкция бериш ҳуқуқи бошқа процессуал мажбурий чораларга ҳам жорий

⁶⁵ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатимизни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.:Ўзбекистон нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2005. – 49-50 б.

⁶⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга олиб бериш тўғрисида»ги 2005 йил 7 август Фармони.// Халқ сўзи. 2005 йил 8 август.

⁶⁷ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. – Т.: «Ўзбекистон».2002. – 12-13 б.

этилиши суд-хуқук ислоҳотларининг яқин келажакдаги вазифалари ҳисобланади.

Мамлакатимизда ўтказилаётган суд ислоҳотларидан “асосий мақсад шуки, биз одамларнинг судларга фақат жазоловчи идора деб эмас, балки аввало инсоннинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя этувчи идора деб қарашига эришмоғимиз керак”⁶⁸.

Хулоса қилиб, шуни айтиш мумкинки, инсон ҳуқуқларини таъминлаш масаласи умумжаҳон аҳамиятга молик масала бўлиб, унинг таъминланиши фақат давлатга, унинг органлари ва мансабдор шахсларига боғлиқ десак, тўғри фикр юритган бўлмаймиз. Инсон ҳуқуқларининг таъминланиши жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий онги ва маданиятига, аҳолининг ўз ҳақ-хуқуқларини қонунда белгиланган асос ва тартибларда ҳимояланишини талаб қилишга қодирлиги ва шунга бўлган интилиши билан ҳам белгиланади⁶⁹.

Таъкидлаш лозимки мамлакатимизда кенг кўламда амалга оширилаётган давлат-ҳуқуқий ислоҳотлар ўзининг ривожланиш босқичига ўтмоқда. Айни пайтда, ҳокимиятнинг барча тармоқлари тизимида ҳал қилиниши керак бўлган масала ва муаммолар анчагина. Шу муносабат билан, Ўзбекистонда амалга оширилаётган давлат-ҳуқуқий ислоҳотларнинг мазмун ва моҳияти, суръатлари ва натижалари ҳақида айрим хулосаларни қайд этишни лозим ҳисоблаймиз:

- Истиқлолнинг дастлабки даврида танланган, халқимизнинг тарихий-маънавий ривожланиш хусусиятларидан келиб чиққан тараққиёт модели, ҳозирги кунда ўзининг ҳар томондан ижобий характерга эга эканлигини жаҳонга намоиш этмоқда;

- Мамлакатимизда амалга оширилаётган давлат-ҳуқуқий ислоҳотлар, муқаррар ва мунтазамлик тусини олиб, у Ўзбекистон жамияти тараққиётининг стратегик мақсадларига бутунлай монанддир;

- Амалга оширилаётган давлат-ҳуқуқий ислоҳотлар маълум бир даврга мўлжалланган, спонтан чора-тадбирлар мажмуаси бўлмай, балки янги жамият куриш манфаатларидан келиб чиққан ва муайян вақт давомида амалга ошириладиган, жамият ва давлатимиз олдида пайдо бўладиган муаммоларни ҳал этишнинг мураккаб динамик жараёнидир;

- Эркин фуқаролик жамиятни шакллантириш ва ҳуқуқий давлат куриш вазифаси ўта мураккаб ва машаққатли вазифа бўлиб, уни амалга ошириш мутлақо осон эмаслигини ривожланган давлатлар ва МДХ давлатларининг энг янги тарихлари яққол турибди;

- Давлатимиз олдида турган мураккаб ислоҳий вазифаларни амалга оширишнинг кафолати – мамлакатимиздаги барқарорлик, ижтимоий иноқлик, бағри кенглик, давлатимизнинг ижтимоий сиёсати ва халқимизнинг янги ҳаёт куришга бўлган шижоатидир.

⁶⁸ Каримов И.А. Ўша асар. 13 б.

⁶⁹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.391-404..

Шундай қилиб, биз давлат механизми ва унинг таркибий элементлари ўртасидаги муносабат масалаласини кўриб чиқдик.

Давлат механизми, унинг тушунчаси, таркибий элементлари, давлат органи, давлат органининг хусусиятлари, давлат аппарати ишини ташкил этишнинг ташкилий принципи сифатида ҳокимиятлар бўлиниши принципи ва унинг амалиёти ҳамда давлат механизмининг амал қилиш амалиётига таянган ҳолда таъкидлаш лозимки, давлат механизми жамият тараққиётидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ўзгаришларнинг инъикоси сифатида жамият тараққиётига монанд олда, ҳам шаклан, ҳам функционал ўзгариб боради⁷⁰.

Давлатнинг моҳияти, мақсади, вазифалари ва функцияларининг ўзгариши адекват тарзда давлат механизмида ҳам тегишли ўзгаришларни тақозо этади. Давлат механизми ривожда икки тенденция: давлат аппаратининг борган сари ҳажман кўпайиши ва бошқарувни ихчамлаштириш зарурати ўртасидаги кураш ўзаро зиддиятли бирликда амал қилади.

Ижтимоий муносабатларнинг ривожини бу муносабатларни бошқарадиган тузилмаларнинг ихтисослашувини, демакки давлат органлари, давлат хизмати ва давлат хизматчилигининг ҳам ихтисослашувининг кучайиши тенденциясини тақозо этади.

Давлат хизмати ва давлат хизматчиси ҳуқуқий мақомининг ноаниқлиги ҳамда давлат хизматининг самарадорлигини ошириш, давлат хизматида суиистеъмолликларнинг олдини олиш мақсадида Давлат хизмати тўғрисида махсус қонун қабул қилиш зарур. Давлат органлари тизими ва тузилмаси, алоҳида бошқарув органларининг тушунчаси (масалан, концерн, компания, уюшма ва бошқалар) илмий адабиётда ноаниқлиги муносабати билан Вазирликлар, Концерн, Компания, Ассоциация, Агентлик ва бошқа органлар тўғрисида махсус Низом ишлаб чиқиш зарур.

Давлат механизми фаолиятида ошкоралик, юқори лавозимли мансабдор шахсларнинг даромадларининг ошкоралигини таъминлаш мақсадида, уларнинг даромадлари, мулклари ҳақида мунтазам ахборотлар бериб бориш тартибини жорий этиш керак. Юқори давлат органларига виждонли, малакали, кенг гуманистик дунёқарашга эга бўлган, қалби пок, сара инсонлар келишини таъминлаш учун, уларга қўйиладиган талаблар тизими ва уларнинг эгалламоқчи бўлган лавозимларига мувофиқлигини текширишнинг шакл ва усулларини бутунлай қайтадан ишлаб чиқиш керак; давлат органларининг раҳбар ходимлари (вазирлар, ҳокимлар ва ш.к.) фаолияти устидан парламент ва жамоат назоратини кучайтиришнинг самарали шаклини жорий этиш керак.

⁷⁰ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P. 192.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. Давлат ва давлат механизми ўртасидаги муносабат тавсифи.
2. Давлат механизми таркибида давлат аппарати.
3. Давлат органлари ва уларнинг таснифи.
4. Давлат ҳокимиятини ташкил этишда ҳокимиятлар бўлиниши принципи.
5. Ҳозирги замонда қонун чиқарувчи органларнинг давлат механизмида тутган ўрни.
6. Ижро ҳокимияти ва унинг органларини тавсифланг.
7. Давлат механизмида суд органларининг тутган ўрни.
8. Ўзбекистонда давлат механизмини такомиллаштириш жараёни тавсифи.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. –Т.: Ўзбекистон. 2002. 76 б.
2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Халқ сўзи, 2005 йил 29 январь.
3. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. // Халқ сўзи. 2010 йил, 13 декабрь.
4. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 January. P. 31-33.
5. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.
6. Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000. –P.25.
7. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.25.

3-мавзу: Ҳозирги замон давлати шаклининг эволюцияси

Режа:

3.1. Давлат шаклини тушуниш муаммолари ва ривожланиш тенденциялари.

3.2. Ҳозирги замон давлат бошқарув шакли хусусиятлари.

3.3. Ҳозирги замон кўп миллатли давлат шароитида давлат тузилиши шакллари муаммолари.

3.4. Ҳозирги замон давлати сиёсий режими ва унинг кўринишлари.

3.5. Ҳозирги замон давлати функциялари. Ўзбекистоннинг ҳозирги замондаги вазифалари.

Таянч иборалар: *давлат шакли, эволюция, сиёсий режим, монархия, республика, олигархия.*

3.1. Давлат шаклини тушуниш муаммолари ва ривожланиш тенденциялари

Давлатнинг моҳияти ва мазмуни бевосита унинг шакли орқали ифодаланади ва намоён бўлади.

Давлатни унинг моҳияти нуқтаи назаридан ўрганилганда давлатда ҳокимиятнинг кимга мансублиги, унинг субъекти (эгаси) ким эканлиги, давлат биринчи навбатда жамиятнинг қайси табақаси, гуруҳи, синфининг эркини ифодалаб, манфаатини ҳимоя қилиши аниқланади. Давлатни унинг шакли нуқтаи назаридан ўрганиш эса, – бу унинг тузилиши, унинг асосий таркибий қисмлари, ички тузилиши, давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг асосий услубларини аниқлашга имкон беради, яъни муайян давлатда ҳокимият қандай ташкил этилган, қайси органлар томонидан амалга оширилган, бу органларнинг ташкил этилиш тартиби ва ваколатлари нималардан иборат – каби саволларга жавоб беради⁷¹.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фани ўтмишда ва ҳозирда қандай давлат шакл-лари бўлган каби масалаларни доимо ўрганиб келган.

Давлат шакли тўғрисидаги масала нафақат назарий, айти пайтда амалий-сиёсий аҳамиятга молик масаладир.

Зеро, давлат ҳокимиятининг қандай ташкил этилганлиги ва қай тарзда амалга оширилганлиги давлат раҳбарлигининг самарадорлиги, ҳукуматнинг барқарорлиги ва салоҳиятини белгилайди.

Юридик адабиётда «давлат шакли» тушунчасига турлича нуқтаи назар билан қарашлар мавжуд. Бир гуруҳ муаллифлар уни тор маънода тушунадилар, уларнинг фикрича, давлат шакли бу фақат бошқарув шаклидир. Кенг маънода тушунувчи муаллифлар эса бу тушунчага бош қарув шакли ва давлат туз-лиши шаклининг мажмуи с-фатида баҳо берадилар.

⁷¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.303-328.

Яна бир бошқа муаллифлар давлатнинг ички ва ташқи шаклларини фарқлайдилар⁷². Давлатнинг ички шаклида сиёсий режимнинг бир тури сифатида демократияни, ташқи шакли деганда давлатнинг бошқарув ва тузилиш шаклини тушунадилар (масалан, Д.А.Керимов). Шунга қарамасдан юридик адабиётда «давлат шакли тушунчаси»га берилган анъанавий таъриф мавжуд бўлиб, уни олимларнинг кўпчилиги маъқуллайдилар.

Шундай қилиб, давлат шакли бу давлатдаги сиёсий ҳокимиятни ташкил этилиши бўлиб, у ўзида давлатнинг бошқарув шаклини, давлат тузилиши шаклини ва сиёсий режимни мужассамлаштиради.

Бунда бошқарув шакли: олий давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг юқори органларини ташкил этиш ва тузишнинг муайян тартибидан иборат

Давлат тузилиш шакли: давлатнинг ҳудудий тузилиши, марказий, ҳудудий ва маҳаллий ҳокимиятлар ўзаро муносабатларининг муайян тартибидан иборат.

Сиёсий (давлат) режими: давлат (сиёсий) ҳокимиятини амалга ошириш услублари ва йўлларидан иборат.

Давлат шакли тушунчаси ўз ичига қўйидагиларни олади:

А) олий давлат ҳокимиятини ташкил этишни, олий давлат ҳокимияти манбаларини, ҳамда олий давлат органларининг ўзаро ва аҳоли билан муносабати принципларини;

Б) давлат ҳокимиятининг ҳудудий ташкил этилишини, яхлит тузилма сифатидаги давлатнинг ўз таркибий қисмлари билан ўзаро алоқасини;

В) давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг усул ва методларини.

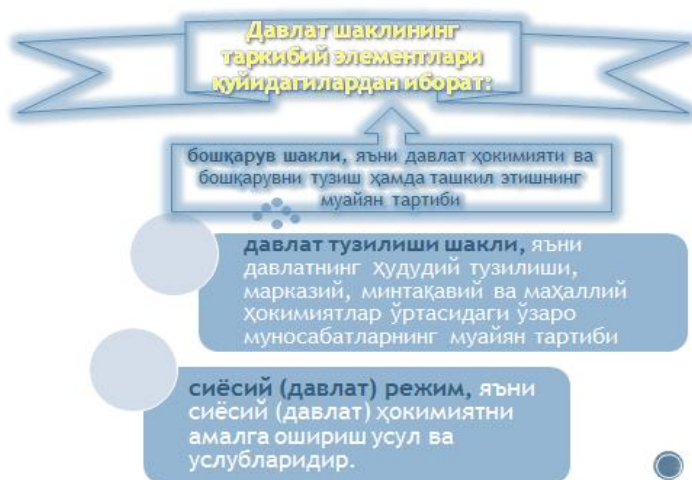
Таниқли рус юристи ва файласуфи И.А.Ильиннинг таъкидича «аҳолининг кўп миллатли таркиби давлат

ДАВЛАТНИНГ ШАКЛЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

ДАВЛАТ ШАКЛИ

- бу ўз ичига давлат бошқаруви, давлат тузилиши ва сиёсий (давлат) режимни қамраб олувчи сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш усуллари йиғиндисидир.

⁷² Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.303-328.

шаклига нисбатан қатор талаблар қўяди. У давлатнинг тарқаб кетишига омил бўлиши ва ҳалокатли фуқаролик урушларига олиб келиши мумкин».

Ушбу фикрнинг исботи тариқасида Югославия, Чеченистон воқеаларини келтиришимиз мумкин.

И.А.Ильиннинг ушбу фикри давлатларга огоҳланиришдек туюлади: ҳар бир халқнинг ўзига ҳос, ўзига мос алоҳида индивидуал давлат шакли ва фақат унинг ўзигагина мос келадиган конституцияси бўлиши шарт. Дунёда бир хил халқлар бўлмагани каби, бир хил шакл ва Конституция ҳам бўлмайди.

XX асрнинг охири ва XXI аср давлат шакли масаласига ўз коррективларини киритмоқда⁷³. Давлат шакли, хусусан бошқарув шаклининг турли кўринишлари ўртасида ўзаро яқинлашув жараёнлари содир бўлиб, натижада «аралаш», «гибрид» шакллар вужудга келмоқда. Бундай ҳолат ҳозирги замон сиёсий тараққиётида янги тенденцияларнинг ифодаси сифатида намоён бўлмоқда ва у, яъни давлат шаклидаги бундай ўзгаришлар давлатнинг бошқарилувчанлигини ошириш, ижро ҳокимияти органларига кенг мустақиллик бериш ва барқарор этиш заруратидан келиб чиқмоқда.

Бундай ҳолат, маълум даражада объектив характерга эга. Чунки, давлат шакли, ҳудди унинг моҳияти каби, ҳеч қачон ўзгармайдиган, узил-кесил белгилаб қўйилмайдиган ҳодиса эмас. Давлат шакли кўплаб иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ғоявий ва бошқа омиллар таъсири остида доимий ривожланиш ва ўзгариш жараёнини бошдан кечириб келмоқда.

Л. Гумпловичнинг ўринли таъкидича, «давлатнинг фарқланиши ёки давлат шаклларининг хилма-хиллиги ҳақидаги таълимот, ҳудди давлат тушунчасининг таърифи каби аниқ белгиланмаган ва ўзгарувчандир».

Демак, давлат шакли ҳақида аниқ таълимотнинг йўқлиги объектив тусга эга бўлиб, бу ҳолат давлат шаклининг турли омиллар таъсири остида доимо ўзгариб туриши билан ҳам боғлиқ.

Масалан, бошқарув шаклининг бир кўринишдан иккинчисига ўтиш ҳоллари кўп кузатилмоқда: РФ, хусусан президентлик республикаси ҳисоблансада, унда бошқарув шаклининг бошқа кўринишларига ҳос бўлган ҳолатлар мавжуд:

ҳукуматни Президент назорат қилиши президентлик республикасига ҳос

⁷³ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324.

жихат бўлгани ҳолда, парламентнинг қуйи палатаси ҳукуматга ишончсизлик билдириши мумкин, гарчи бу ҳолатда ҳукумат тақдирини Президент ҳал этса-да.

Тузилиш шакли – давлатнинг тузилиш шаклида миллий аспект катта аҳамиятга эга, кўп миллатли давлат шароитида ҳар бир миллатнинг хусусиятларини эътиборга олиш зарур. Кўп миллатли давлатда давлат тузилиш шаклининг мақбул кўриниши бўлиб, миллий давлат федерацияси ҳисобланади.

Сиёсий-ҳуқуқий (атама, ҳодиса) ҳисобланган «миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш» ҳуқуқи мазмунида ҳам ўзгариш бўлмоқда, Айни пайтда биронта ҳам давлат Конституциясида федерация таркибидан чиқиш ҳуқуқи мустаҳкамланмаган.

Кўп миллатли давлатлар давлат тузилишида автономия шаклини қўллайдилар⁷⁴.

Автономиянинг:

- **миллий-худудий;**
- **миллий-маданий** кўринишлари мавжуд.

Миллий-худудий автономия – ўзига хос миллий давлатлар шаклида бўлиб, улар ўз Конституцияси, қонунчилиги, ҳукумати, олий суд органи, фуқаролигига эга бўлишади.

Миллий-маданий автономия – бу алоҳида этник гуруҳларни махсус мақоми тушунилиб, у кўп миллатли давлатда учрайдиган зиддиятларни ҳал этишнинг ҳуқуқий шакли ҳисобланади.

Миллий-маданий автономиянинг ғоялари XX аср бошларида Австро-Венгрия учун Австрия социал-демократлари лидерлари Карл Реннер, Отто Бауэр ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган.

Давлатлараро ҳамкорликнинг ҳозирги замон ташкилий-ҳуқуқий шакллари

Давлатлараро интеграциянинг янги шакллари вужудга келмоқда, улар «уюшма, давлатлараро иттифок, ҳамжамият» каби атамалар билан номланмоқда.

Давлатлараро бирлашма – давлатлараро шартнома асосида барпо этилган ва қатнашувчи давлатларнинг иқтисодий ва сиёсий интеграциясини ўз олдига мақсад қилиб қўядиган давлатлар иттифоқидир.

Давлатлараро бирлашмаларга мисол қилиб, қуйидагиларни келтириш мумкин.

⁷⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P. 316-324 .

1. Миллатларнинг Британ ҳамдўстлиги – (1946 йилгача), ҳозирда эса Ҳамдўстлик деб номланади;
2. Европа Иттифоқи – (1993 йилгача) – ҳозирда Европа Иқтисодий ҳамжамияти деб номланади;
3. Европа Кенгаши;
4. МДҲ:(1991 йил 10 декабрда ташкил этилган).
5. Белоруссия ва Россия Иттифоқ давлати – 1997 йилда шакллана бошлаган ва б.

3.2. Ҳозирги замон давлат бошқарув шакли хусусиятлари

Давлатнинг бошқарув шакли деганда – давлат ҳокимияти ва бошқарувининг олий ва марказий органлари, уларни ташкил топиш тартиби ва тузилиши, компетенцияси, бу органларнинг ўзаро муносабати, давлат олий ҳокимият органларини шакллантиришда аҳолининг иштироки кабилар тушунилади⁷⁵.

Муайян жамиятда давлат ҳокимияти ким томонидан ва қай йўсинда амалга оширилиши масаласи инсониятни қадим замондан қизиқтириб келган. Ўз замонасининг йирик мутафаккирлари Арасту ва Платонлар қадимги дунёда давлат ҳокимиятини ташкил топиши ва амалга оширилишининг турли шаклларини ўрганиб, бу давлатларда ким ва қандай тарзда ҳукмронлик қилишига, яъни бошқарув шакллари мезонига қараб уларни таснифлашга уринганлар.

Августин, Гоббс, Монтескье, Локк, Руссо, Радищев ва бошқаларнинг асарларида давлат бошқарув шакллари ҳақидаги билимларни умумлаштиришга ва тизимлаштиришга ҳаракат қилинган. XX асрга келиб марксча назария вакиллари давлат бошқарув шаклини давлат типи, унинг синфий тузилиши, жамиятнинг иқтисодий базиси билан боғлиқликда қараганлар.

Давлат бошқарув шаклига бошқа омиллар ҳам таъсир этади: тарихий анъаналар, миллий руҳият, диний онг, маданий муҳит, жамиятнинг мафкуравий ва сиёсий даражаси, экология ва ҳ.

Шундай қилиб, **давлат бошқарув шакли – бу муайян давлатда**

давлат ҳокимиятини ташкил этиш услублари йиғиндисидир.

Бу таъриф кенгроқ баён қилинса, бу олий ҳокимиятни, унинг олий ва марказий органларини ташкил этиш, уларнинг структураси, компетенцияси, бу органларнинг ташкил топиш тартиби, бу органлар ваколатларининг муддатлари, халқнинг бу

⁷⁵ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.303-328.

ишлардаги иштироки даражасини англатади⁷⁶. «Монархия» атамаси юнонча бўлиб, («монос» – якка, «архе» – ҳокимият), «якка ҳокимлик», «якка ҳукмронлик»ни англатади.

Бошқарув шакли сифатида монархияга аниқ юридик хусусиятлар хос. Давлат монарх шахсида намоён бўлади, ташқи ва ички сиёсатда давлат бошлиғи, халқ вакили, миллатнинг «отаси», фуқароларни давлатга бирлаштирувчи шахс бўлиб чиқади.

Монархга ҳокимият тўлалигича тегишлидир. Унинг ҳокимияти олий ва суверен ҳисобланади. У давлатда олий ҳокимият тимсолидир, қоида бўйича унинг ҳокимияти дин ҳимоясига олиниб, муқаддас саналган.

МОНАРХИЯНИНГ БЕЛИШЛАРИ

Мутлақ монархиянинг асосий жиҳати шундаки, монархнинг тўла ҳокимиятини ҳеч бир давлат органи чеклай олмайди, унга тазйиқ ва таъсир эта олмайди.

Мутлақ монархияда монарх давлатнинг ягона, бирдан-бир олий ҳокимият органи ҳисобланади⁷⁷. У қонун чиқариш функциясини бажарган, чунки монархнинг эрки ҳуқуқ ва қонун манбаи ҳисобланган: ижро ҳокимияти органларини бошқарган; одилсудовни назорат қилган, яъни қонун

чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятлари монарх қўлида тўпланган. Масалан, XVII-XVIII асрлардаги Россия, 1789 йилги революцияга қадар бўлган Франция. Бирок, мутлақ монархияларнинг амал қилиш муддатлари узокқа чўзилмаган, феодал тарқокликка муқобил – альтернатив сифатида вужудга келиб, маълум вақт ўтиши билан улар ё шаклан ўзгарган ёки чекланган монархияга айланганлар ёхуд буржуа инқилоблари натижасида ўз ўрнини бошқарувнинг бошқа шаклига бўшатиб берган (Австрия, Россия, Польша, Франция).

Чекланган монархияда монарх ҳокимияти сайлаб қўйиладиган орган – парламент ёки махсус ҳуқуқий акт – Конституция билан чекланган бўлади. Шу билан бирга кўпгина чекланган монархия давлатларида монарх ҳокимияти, ҳам парламент, ҳам конституция воситаси билан чекланган бўлади.

⁷⁶ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283.

⁷⁷ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324 .

Чекланган монархия ҳам иккига бўлинади: дуалистик ва парламентлик монархияси.

Парламентлик монархия давлатлари (ҳозирги Англия, Канада, Бельгия, Норвегия, Дания, Нидерландия, Швеция)да қирол монарх вазифасини ўтасада, мамлакатни тўла маънода бошқара олмайди. Давлат бошлиғи – монарх томонидан тайинланган вазирлар парламентнинг ишонч вотумига боғлиқ бўлади, монарх “кейинга қолдириш” – вето ҳуқуқига ҳамда қонунда белгиланган ҳолда парламентни тарқатиш ҳуқуқига эга. Ҳукумат парламент томонидан сайловларда кўп овоз олган муайян партиялар вакилларидан иборат қилиб шакллантирилади. Энг кўп депутатлик мандатларига эга бўлган партия раҳбари ҳукумат бошлиғи бўлади. Қонун ҳужжатлари парламент томонидан қабул қилиниб, расман монарх томонидан имзоланади. Қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимияти соҳаларида монарх ҳокимияти рамзий маънога эга. Парламент ҳатто монархнинг шахсий ҳаётини ҳам тартибга солиб туради (никоҳ, сарой хизмати масалаларида).

XXI аср бошида ҳам монархия бошқарув шакли ўзининг аҳамиятини йўқотгани йўқ⁷⁸. 1975 йилда Испания халқи монархия ўрнатилиши тарафдори бўлган. Россия, Руминия, Украинада монархия тикланиши эҳтимоли ҳақида фикрлар мавжуд. Бу давлатларда монархиянинг сақланиши – тарихий давлатчилик анъаналарига ҳурмат тарзидадир. Айни пайтда, монарх сифатидаги давлат бошлиғи лавозимининг сақланиши – бу давлатлардаги барқарорликнинг сақланиши, уларнинг ўз тарихий ўтмишларига ва ўз давлатчиликларига бўлган ҳурмат ва эҳтиромларини англатади. Шунини таъкидлаш лозимки, ҳозирги замон давлатларида монархиянинг мавжуд бўлиши учун кучли тарихий анъана ва халқнинг бунга руҳий жиҳатдан тайёр эканлиги муҳим ҳисобланади.

Дуалистик монархия (ўтмишда Пруссия, Австрия, Италия, Руминия, ҳозирда – Марокко, Иордания ва б.) да бутун ижро ҳокимияти монарх қўлида тўпланган бўлади, у ҳукуматни шакллантиради, вазирларни тайинлайди, алмаштиради, «вето» ва парламентни тарқатиб юбориш ҳуқуқидан кенг фойдаланади. Монарх чекланмаган миқдорда фармонлар чиқариш ҳуқуқига эга, бу фармонларнинг кучи қонунга тенг, баъзан эса ундан юқори бўлади.

Теократик монархия – бунда монарх давлатни бошқаришдан ташқари, уни диний жиҳатдан бошқаришни ҳам ўз қўлига олган бўлади (масалан, Саудия Арабистони).

Бошқаришнинг республика шакли – бунда олий ҳокимият – давлат ҳокимиятининг муайян муддатга сайлаб қўйилган органларга тегишли бўлишини англатади⁷⁹. Парламент республикасида қатъий белгиланган муддатга олий вакиллик қонун чиқарувчи орган сайланади. Парламентга

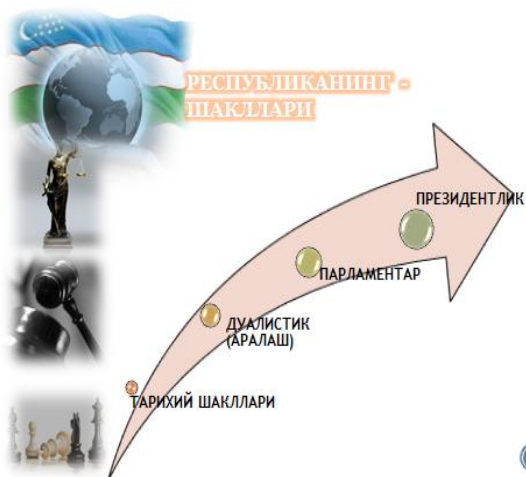
⁷⁸ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324 .

⁷⁹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324 .

олий давлат ҳокимияти мансуб бўлади ва фақат олий қонун чиқарувчи орган бўлибгина қолмасдан, ўз ҳокимиятининг вакиллик характерига асосланган ҳолда ижро ҳокимияти органларини тузади, яъни президентни сайлайди, ҳукуматни шакллантиради. Бундай тузилишдаги давлатда ижро ҳокимиятининг аҳволи парламент қарорига боғлиқ бўлади.

Ижро ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ҳокимиятга боғлиқлиги яна шунда кўринадикки, парламент ҳукумат таркибини белгилайди, у қабул қиладиган қарорларга таъсир кўрсатади, ҳукумат таркибида ўрин алмаштиришлар, қайта жойлаштиришларни амалга оширади, ҳукуматни тўла тартибда ёки унинг бир қисмини ёхуд баъзи аъзоларини истеъфога чиқаради. Айни пайтда парламентнинг тарқатиб юборилиши ёки ундаги сиёсий-партиявий кўпчилик ва камчилик ўзаро нисбатининг ўзгариши – бевосита, автоматик равишда партиявий кўпчилик принципи бўйича шаклланган ҳукуматнинг истеъфога чиқишига олиб келади. Агар парламентда бир сиёсий партия томонидан аниқ кўпчилик бўлмаса, коалицион ҳукумат тузилади.

Парламент кўлида ҳокимиятнинг тўпланиб қолиши мамлакатдаги мавжуд кўппартиявийлик орқали мувозанат қилиб турилади, яъни парламентда, ҳукуматда турли сиёсий партиялар вакиллари иштирок этишади, улар бир-бирларининг фаолиятини танқидий таҳлил эта бориб, охирида маълум бир мувозанатли қарор қабул қилишга келишадилар, одатда бундай қарорлар, нисбатан кўпчиликнинг манфаатига мос келадиган бўлади.

Шу боис, парламент республикасининг энг муҳим шarti бўлиб, ривожланган кўп партиялик тизимнинг мавжудлигидир.

Ижобий томони: олий ҳокимият шаҳобчаларининг бирлиги, яъни ижро ҳокимияти парламент томонидан шакллантирилади.

Камчилиги: ҳукуматнинг парламентдаги кучлар нисбатига боғлиқлиги ва шу боис унинг нобарқарорлиги, партия тизими унча ривожланмаган

ҳолларда, парламент, ҳукумат таркибига ҳатто экстремистик гуруҳларнинг кириб қолиши мумкинлиги; парламентдаги оддий кўпчиликнинг устуворлик ҳолатини суистеъмол қилиниш хавфи.

Парламент республикаларида президентнинг мавқеи (ҳолати) асосан формал (шалий) тусдадир, реал ҳокимият ҳукумат бошлиғи – премьер-

министрга мансубдир. Соф парламентлик республикаларига мисол сифатида ГФР, Италия, Ҳиндистонни кўрсатиш мумкин.

Президентлик республикаси – бунда аҳоли фақат олий вакиллик қонун чиқарувчи органигина сайлаб қолмай, балки давлат бошлиғи – Президентни ҳам сайлайди ва у айна пайтда ижро ҳокимиятининг ҳам бошлиғи ҳисобланади. Бундай республикаларда Президент парламент республикасига қараганда кенгроқ ҳуқуққа, мустақилликка эга бўлади.

Президент ўз ваколатларини суистеъмол қилишнинг олдини олиш мақсадида, Конституцияда “ўзаро бир-бирини тийиб туриш” мувозанатни сақлашга қаратилган мураккаб тадбирий чоралар мустаҳкамланиб қўйилган. Бу Президентнинг «вето» ҳуқуқи, президент импичменти институти ва ҳ. Президент республикасида ҳокимият турлари бир-биридан мустақилдир, кўпинча ижро ҳокимияти парламент олдида жавобгар бўлмайди⁸⁰.

Аралаш (ярим президентлик) республикада ҳам президентлик, ҳам парламентлик республикасига хос хусусиятлар уйғунлашган ҳолда, айна пайтда уларга умуман хос бўлмаган янги жиҳатлар мавжудлиги билан тавсифланади. Чунончи, бу шаклига ҳукумат ва президент ўртасида тўғридан-тўғри юридик алоқанинг йўқлиги характерлидир.

Бир қатор давлатларда халқ томонидан сайланган президент формал-юридик маънода ижро ҳокимиятига раҳбарлик қилмайди, конституцияга кўра, унга раҳбарлик ҳукуматга юклатилган (РФ), аммо Президентнинг ҳукуматни шакллантиришига парламентнинг қуйи палатаси ишонч билдириши конституцияда мустаҳкамлаб қўйилиши мумкин.

Аралаш тип бошқарувли республикаларга (Франция, Португалия, Руминия, Туркия, Финляндия, Хорватия, Яман ва б.) тегишли бўлган белгилардан бири – бу президентнинг, парламент ёки унинг қуйи палатасини, ижро ҳокимияти билан енгиб бўлмайдиган низо пайдо бўлиб қолиши муносабати билан, тарқатиб юбориш ҳуқуқидир.

Республика шаклида аҳолининг давлатни бошқаришда қатнашуви энг кўп таъминланади.

Бошқаришнинг республика шакли тўғрисида сўз юритганда советча тип республикалари тўғрисида тўхталиш зарур. айтмасликнинг иложи йўқ. Таъкидлаш лозимки, бошқаришнинг бу шакли социалистик тип давлатларининг бир нечасигагина тегишли бўлса-да, ва улар ҳозирги кунда худди «мутлақ монархия» каби анахронизмга айланиб қолсада, барибир ҳам улар давлатчилик тарихида ўрин эгаллайди, шу боис уларга ҳозирги кун нуктаи назаридан баҳо беришга муайян зарурат мавжуд.

Бу бошқарув шаклининг муҳим хусусиятларидан бири – унда ҳокимиятлар бўлинишининг йўқлигидир. Бундан ташқари, вакиллик органи бўлган Советлар формал-шаклан бутун, тўла ҳокимиятли бўлиб, у синфий ёки бошқа нодемократик принцип бўйича сайланар эди. Советлар – давлат

⁸⁰ Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P. 316-324.

ҳокимиятининг вертикал бир-бирига бўйсунувчи органлари ягона пирамидасини ташкил этар ва шу тарзда компартия раҳбар органларининг бутун ҳокимиятлилигини ниқоблаб кўрсатар эди.

Партиявий-бюрократик раҳбарликнинг мавжудлиги Советлар фаолиятининг нопрофессионал характери билан белгиланган эди⁸¹.

Оддий мисол, Советлар депутатлари асосий иш жойларидан деярли ажралмаган ҳолда фаолият юргизган, шунингдек, Советлар вақти-вақти билан мажлисга чақирилиб турилган, доимий ишлашмаган. Сиёсий режимнинг нодемократик характердалиги республика давлат бошқарув шаклининг мазмунини, обрўсини кўтаришга хизмат қила олмаган.

Социалистик республиканинг уч шакли фарқланади: Париж Коммунаси, Совет республикаси ва халқ демократик республикаси, буларнинг асосида пролетариат диктатураси принципи ётган.

Қизиғи шундаки, республика тўғрисида гап кетганда, баъзан бу шаклнинг амалда монархия шакли каби мазмун касб этган ҳолларига тарих гувоҳлик беради, чунки республика шаклидаги тоталитар тузумда монархиянинг белгилари пайдо бўлган: давлат раҳбарининг умрбод ўзгармаслиги(масалан, Индонезияда – Сукарно, Югославияда – И.Б.Тито, ЖАР президенти Бокассонинг император бўлганлиги факти ва б.).

Исроил – ҳокимиятнинг ўзига хос тизимига эга бўлган парламент республикасидир. 1996 йилдан бошлаб, бу мамлакат жаҳондаги ягона давлат бўлиб, унда Президент парламент (Книссет) томонидан, премьер-министр – бевосита фуқаролар томонидан сайланади. Исроил алоҳида ҳуқуқий акт сифатидаги Конституцияга эга эмас.

Қисқаси, ҳаёт, ижтимоий ва демократик ривожланиш давлат бошқарув шаклининг айрим жиҳатларини синовдан ўтказиб, муайян хулоса бериши табиийдир.

3.3. Ҳозирги замон кўп миллатли давлатлари шароитида давлат тузилиши шакллари муаммолари

Давлатнинг тузилиш шакли деганда давлат ҳокимиятининг маъмурий-ҳудудий ташкил этилишини, давлат билан унинг таркибий қисмлари ўртасидаги, давлатнинг алоҳида бўлаклари ўртасидаги, марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро муносабат характерини тушунамиз.

Давлатнинг тузилиш шакли фақат оммавий ҳокимият билан боғлиқ бўлибгина қолмай, балки давлатнинг яна бир муҳим хусусияти, яъни аҳолининг ҳудудий ташкил этилиши билан ҳам боғлиқдир⁸².

⁸¹ Бу ҳақда яна қаранг: Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.301-303.

⁸² Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324.

Гарчи давлатнинг тузилиш шакли кўринишидан мавҳум нарсага ўхшаса-да, аслида у фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳажмига бевосита боғлиқдир.

Чунончи ўз вақтида ва тўғри ҳал этилган давлат тузилиши масаласи давлатнинг барқарорлигини, унинг самарали аҳамиятини маълум даражада таъминлайди, ёки аксинча, давлатнинг характери ва вазифаларига мос бўлмаган тузилиш шакли давлатнинг тарқалиб кетишига олиб келиши мумкин.

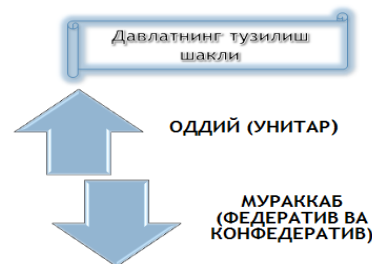
Маълумки, ҳар қандай давлат муайян чегараланган ҳудудда жойлашган ва ўз фаолиятини, турли функцияларини амалга ошириш учун, марказдан туриб бошқаришни енгиллаштириш мақсадида ўз ҳудудини муайян бўлақларга бўлиб, уларда маҳаллий ўз органларини таъсис этишга мажбур бўлади. Шу аснода марказий ва маҳаллий органлар ўртасида ваколатни бўлишга тўғри келади, иккинчи томондан давлат аҳолиси кўп миллатли бўлиши мумкин, чунки ҳар бир халқ, миллатнинг ўз анъаналари, давлатчилигининг тарихий тажрибаси мавжуд, маданий, тил ва бошқа маънавий эҳтиёжларга эга. Бундан ташқари, субъектив, тасодифий омиллар ҳам роль ўйнаши мумкин (ўзлаштириб олиш, мустам-лакачилик таъсири, сиёсий манфаатлар ва б.)

Давлат тузилишининг асосан икки шакли мавжуд: унитар ва федератив.

Унитар (ягона, лотинча «унус» – битта, французча «unitaire» – ягона, яхлит) давлат оддий тузилишга эга яхлит давлат бўлиб, тўла сиёсий бирлиги билан фарқланади, у вертикал бўйсунуш бўйича қурилган давлат ҳокимиятининг ягона органларига эга. Унитар давлатларнинг аксарияти муайян маъмурий-ҳудудий бўлинишга эга: туманлар, вилоятлар, кантонлар. Бироқ бу маъмурий тузилмалар мустақил бўлмай, бевоситамарказий ҳокимият органларига бўйсунди, унитар давлат эса бўлинмасдир⁸³.

Айни пайтда, унитар давлат таркибида, агар у кўп миллатли бўлса, алоҳида маъмурий-ҳудудий бўлинмалар – автономия (мустақил мухторият) ларни ташкил этиш мумкин.

Автономия (грекча «autonomia» – ўзим қонун чиқараман) – давлатнинг шундай бир бўлагики, у ўз ички масалаларини ўзи ечиш ҳуқуқига эга, у бир давлат таркибида яшовчи халқларнинг сони ва ривожланишидаги нотекислик натижасида вужудга келган. Автономия унитар давлатдан ташқари федератив давлат таркибида ҳам тузилиши мумкин (масалан, РФда – автономиялар: округлар, вилоятлар, ўлкалар).

⁸³ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324.

Автоном тузилмаларда ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи бошқа аҳолига караганда кенгроқ бўлади. Бироқ, автономиялар мустақиллиги марказий ҳокимият белгилаган доирадагина йўл қўйилади.

Унитар давлатдаги автономияда ваколат марказдан қуйига берилса, федерацияда, аксинча, субъектлардан федерацияга берилади ва федерация субъектлари тенг ҳуқуқлидир.

Унитар давлатлар: Буюк Британия, Венгрия, Вьетнам Социалистик Республикаси, Греция, Грузия, Дания, Доминикан республикаси, Миср араб республикаси, Исроил, Индонезия, Иордания, Ироқ, Эрон, Ирландия, Исландия, Испания, Италия, Йемен, Қозоғистон, ХХР, Колумбия, КНДР, Корея Республикаси, Коста-Рика, Куба, Ливан, Ливия, Люсембург, Македония, Мальта, Марокко, Монголия, Мьянма, Нидерландия, Янги Зеландия ва б. Жанубий Африка республикаси – федерализм элементларига эга унитар давлатдир, 9та провинцияси кенг ваколатларга эга, шу жумладан, конун чиқариш автономиясига ҳам.

Федератив давлат(лотинча «federatio» – иттифоқ, бирлашиш) – мураккаб тузилма бўлиб, у ўз таркибида маъмурий-ҳудудий ёки миллий тузилмаларга – федерация аъзолари (субъектлари)га эга бўлади ва улар муайян даражада мустақилликка эга бўладилар(АҚШда – штатлар, ГФРда – ерлар, Швейцарияда – кантонлар).

Федерацияда бутун федерация учун умумий бўлган олий ҳокимият ва бошқарув органи тузилади, айти пайтда федерация субъектларида ҳам ўз олий ҳокимият ва бошқарув органи сақланади, баъзан ўз қонунчилиги, солиқлар тизими, суд органларига ҳам эга бўлиши мумкин. Федерация аъзоларининг манфаатини ифода этиш учун

умумдавлат миқёсида икки палатали парламент тузилади (АҚШ, Швейцария, РФ).

Унитар давлат кўп миллатли, федератив давлат эса асосан якка миллатли ҳам бўлиши мумкин, масалан, Болгария – кўп миллатли унитар давлат, АҚШ эса, бир миллатли федератив давлат.

Бу икки давлат тузилиши шакли ўртасидаги асосий фарқ – ҳудудларининг бўлиниш шакли ва давлат ҳокимияти органларини ташкил этиш тизимидадир⁸⁴.

⁸⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324.

Айни пайтда аҳолининг миллий таркиби давлат тузилиши шаклига таъсир этмай қолмайди, шу боис федератив давлатларни маъмурий федерация (АҚШ, ГФР, Мексика, Бразилия ва б.) ва миллий федерация (ЮСФСР, ЧСФР, СССР(тарихий шакллар), РФ ва б.)га бўлиш мумкин. Маъмурий федерацияда ҳудудларнинг бўлиниши асосига объектив мезонлар: жойларнинг рельефи, тузилиши, иқлимий шароитлар, фойдали мазил-маларнинг жойлашуви, аҳоли зичлиги, мавжуд хўжалик-иқтисодий алоқалар, тарихий анъаналар ва бошқалар қўйилади.

Миллий федерацияда эса ҳудудий бўлинишга асос қилиб, субъектив омил бўлган аҳолининг миллий таркиби олинган. Шу сабабли миллий федерациялар давлат тузилишининг мустақил шаклига айлана олмайди, Югославия, Чехословакия, СССР федерациялари тақдири бунга мисолдир.

Конституциялар дунёдаги барча федерацияларнинг ҳуқуқий асоси ҳисобланади, унга ўзгартириш киритиш федерал органларнинг ваколатига тааллуқлидир. Баъзан федерация ва унинг субъектлари ўртасидаги муносабат шартнома асосида ҳам қурилиши мумкин, яъни шартномали федерациялар. РФ аралаш, яъни конституцион-шартномали федерация ҳисобланади.

Федератив тузилиш қуйидаги асосларда тузилади:

1) икки ёки ундан кўп мустақил шаклланган давлатларнинг мавжудлиги;

2) бирлашмоқчи бўлган давлатларнинг нисбатан унча катта бўлмаслиги, чунки бирлашгач, ягона давлат сифатида мавжуд бўла олиши керак ҳам ҳаётий, ҳам сиёсий жиҳатдан;

3) бирлашаётган давлатлар ҳақиқатан ҳам бир-бирига аниқ муҳтож бўлиши – ҳам стратегик, ҳам иқтисодий жиҳатдан;

4) халқнинг бу нарсага тайёр бўлишлик хусусияти, яъни мажбуриятларни бажаришга тайёргарлик, «буюклик» маниясининг йўқлиги ва б.

Федерацияга мисоллар: **Канада** – 10 та провинция; **Ҳиндистон** – 25та штат; **ГФР** – 16та ер; **Венесуэла** – 20 та штат, 1та Каракас федерал округи, 2та федерал ҳудуд ва 72 та ороллардаги федерал ерлар; **Малайзия** – 13та штат ва 2та федерал территория(Куала – Лумпур ва Лабуан ороли); **Мексика** – 31та штат ва 1та пойтахт федерал округи; **Нигерия** – 30та штат ва Абуджа федерал пойтахт ҳудуди; **Покистон** – 4та провинция ва Исломобод федерал пойтахт округи; **РФ** – 88 та тенг ҳуқуқли субъекти: 21та республика, 5та ўлка, 49та вилоят, федерал аҳамиятидаги 2та шаҳар, 1та автоном вилоят, 10та автоном округ; **АҚШ** – 50та штат ва Колумбия федерал округи; **Танзания** – 2та субъекти бор: мамлакатнинг материк қисми – Танганьика ва орол қисми – Занжибар; **Швейцария** – 23та кантон ва 3та ярим кантон; **Эфиопия федератив демократик республикаси** – 9та штат; **Югославия Иттифок республикаси** – Сербия ва Черногориялардан иборат. Конфедерация – бу суверен давлатларнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий вазифаларни биргаликда ечиш учун тузилган иттифоқидир⁸⁵ (лотинча «конфедерацио» – ҳамжамият).

⁸⁵ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303.

Конфедерация федерациядан фарқ қилиб, у муайян, чекланган мақсадларга эришиш учун муайян тарихий давр доирасида тузилади. Конфедерацияни тузган давлатлар суверен бўлиб қолаверади, халқаро муносабатлар субъекти бўлаверади, ўз фуқаролигини, ҳокимият органлари ва бошқарув тизимларини, судлов тизимини сақлаб қолади.

Таъкидлаш лозимки, конфедерация кам учрайдиган ва унча барқарор бўлмаган тузилма, шу боис кўзланган мақсадларга эришгач, тарқалиб кетади (масалан, Миср ва Сирия араб-исроил низоси вақтида Бирлашган Араб Республикасини тузган эдилар, у Яқин Шарқда аҳвол нормаллашгач, тарқалиб кетган) ёки баъзан федератив давлатга айланган, масалан, Швейцария федерацияси 1848 йилгача конфедерация шаклида мавжуд бўлган.

Конфедерация доирасида қабул қилинган актлар, аъзоларнинг олий ҳокимият органи томонидан маъқулланиши лозим. Конфедерация аъзолари ўзларининг мустақил даромад манбаларига эга бўлиб, уларнинг маълум қисмини конфедерация бюджетига ўтказишади. Армия ҳам аъзо давлатлар ҳарбий қисмларидан иборат бўлиб, у умумий қўмондонлик ихтиёрига умумий қарорга кўра жўнатилади.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги – МДҲни ҳам ўзига хос конфедерация шакли деган фикрлар илмий адабиётда учраб турмоқда, чунки у бир пайт ягона бўлган давлат – СССРнинг тарқалиб кетиши натижасида пайдо бўлган, шу боис унда иқтисодий, сиёсий, ҳарбий мақсадлар билан бир каторда, ушбу давлатлар халқи ўртасида тарихий, этник, маданий бирликни мустаҳкамлаш, уни йўқотмаслик каби вазифалар турибди. Бундай бирлик бу иттифоқнинг тезда тўлақонли бўлишига хизмат қилмоғи лозим эди, аммо амалда у ҳали шаклланиш босқичини ўтмоқда

Кейинги пайтларда қитъанинг 25 давлатини бирлаштирган Европа Иттифоқи конфедератив бирлашувга мисол бўла олади, деган фикр илмий адабиётларда учраб турибди. Фикримизча, бу масала мунозарали бўлиб, у кенг илмий жамоатчиликнинг эътирофига муҳтож.

3.4. Ҳозирги замон давлати сиёсий режими ва унинг кўринишлари

Давлатлар у ёки бу тарихий типга тегишлилиги, шунингдек, муайян давлат бошқарув шакли ва давлат тузилиш шаклига эга бўлишларидан ташқари бир-бирларидан ўз сиёсий режимлари билан ҳам фарқланадилар.

Сиёсий режим (давлат режими) деганда ҳокимият тепасида турган гуруҳлар, синф ёки қатламларнинг давлат ҳокимиятини амалга ошириш услублари йиғиндиси тушунилади⁸⁶.

Сиёсий (давлат) режим давлат шаклининг энг ҳаракатчан (динамик) қисми бўлиб, у атрофдаги иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муҳитда содир

⁸⁶ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324 .

бўладиган энг муҳим жараёнлар ва ўзгаришларга, хусусан, ижтимоий-сиёсий кучлар нисбатига сезгирлик билан эътибор беради.

Таъкидлаш жоизки, илмий адабиётда сиёсий режимнинг тор ва кенг маънодаги талқини мавжуд. Тор маънода у давлат раҳбарлигининг усул ва воситалари йиғиндиси деб деб тушунилса, кенг маънода эса, у - шахснинг демократик ҳуқуқ ва сиёсий эркинлигининг кафолатланганлик даражасини, расмий конституциявий ва ҳуқуқий шаклларнинг сиёсий амалиётга мувофиқ келиш даражаси, ҳокимият тузилмаларининг давлат ва ижтимоий ҳаётнинг ҳуқуқий асосларига нисбатан бўлган муносабатини англатади.

Сиёсий (давлат) режими – бу давлат ҳокимиятининг амалга оширишда ҳокимият субъектлари томонидан қўлланиладиган усул ва воситалар мажмуидир⁸⁷.

Давлат режими ҳам бошқариш ва тузилиш шакли каби бевосита ҳокимият билан алоқадир, бироқ бу боғлиқлик ўзига хосдир. Сиёсий режим тўғридан тўғри давлат органлари тизими, ёки давлатнинг ҳудудий бўлинмалари билан бевосита боғлиқ бўлмай, балки, умуман, давлатнинг амал қилиши, ҳокимиятнинг ташкилий-расмий ифодаси сифатида намоён бўлади.

Сиёсий режимнинг тушунчаси тўғрисида юрист-олимлар орасида фикрлар хилма-хиллиги мавжуд. Юқоридаги таъриф кенг тарқалгани ҳисобланади. Шу билан бир қаторда сиёсий режимни «давлат ҳокимиятининг ташкил этилиш шакли, ифодаси жамиятдаги демократиянинг (характери) ва сиёсий эркинликнинг характери ва ҳолатида, аҳволида ифодаланадиган» категория сифатида ҳам тушуниш мавжуд.

Яна бир ёндашувга кўра, сиёсий режим давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг усул ва воситалари йиғиндиси бўлиб, улар орқали давлат ҳокимияти ўзининг мавжудлигини ва фаолиятини легитимлаштиради. Легитимлаш деганда, ҳокимият моҳиятининг халқнинг адолат тўғрисидаги тасаввурларига мос келиши тушунилади.

Сиёсий режим давлат шаклининг энг динамик, ҳаракатчан таркибий қисми бўлиб, у жамиятдаги ўзгаришларни жуда сезувчандир. Давлат режимини англамасдан туриб, давлатнинг моҳият ва мазмуини англаш қийин. (Масалан, нима учун монархия бошқаруви бўлсада, баъзи давлатларда демократия кучлироқ, баъзи республика шаклидаги давлатларда эса аксинча ва ҳ.к.).

Давлат режими ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмасдан, балки қатор объектив ва субъектив факторлар таъсири остида таркиб топади. Сиёсий режим моҳиятини англашда давлат ҳокимиятининг аҳоли билан ўзаро таъсири қандай йўллар ва усуллар билан амалга оширилиши, сиёсий соҳада ижтимоий қатламларнинг ҳақиқий муносабати қандай намоён бўлади, турли жамоат ташкилотларининг сиёсий мавқеи қандай, аҳолини бошқариш

⁸⁷ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324.

бўйича давлат органлари аслида қандай рол ўйнайдилар каби саволларга жавоб топиш мумкин.

Сиёсий режимларнинг хилма-хил кўринишлари мавжуд. Муайян сиёсий режимнинг шаклланишига жуда кўп омиллар, чунончи, давлат моҳияти ва шакли, қонунчилик характери, давлат органларининг реал ваколатлари ва улар фаолиятининг ҳуқуқий шакли, ижтимоий-сиёсий кучлар нисбати, ҳаёт даражаси ва стандартлари, иқтисодий аҳвол, мамлакатнинг тарихий анъаналари, ижтимоий-сиёсий муҳит, халқаро аҳвол таъсир ўтказди⁸⁸.

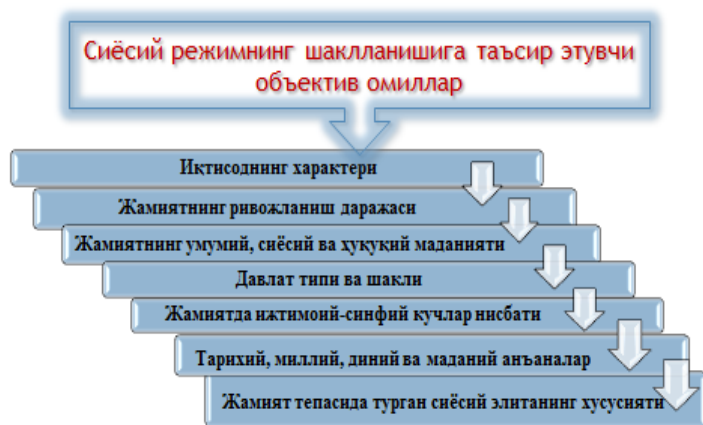
Сиёсий режимга таъсир этувчи **субъектив омиллар**:

халқ руҳи ва иродаси.

Халқ сиёсий режимга ўзининг сует, заиф, бепарқ муносабати билан салбий ҳамда фаол, мақсадга йўналтирилган муносабати билан ижобий таъсир этиши мумкин.

Сиёсий режимнинг тар-кибий қисми сифатидаги дав-лат режимини

тавсифловчи жиҳатлар куйидагилардир:

1. Давлат ҳокимияти органларини шакллантириш усули ва тартиби;

2. Давлат органлари ўртасида ваколатлар тақсимооти тартиби ва ўзаро муносабати;

3. Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланганлик даражаси;

4. Ҳуқуқнинг жамият ва давлат ишларини ҳал этишдаги роли;

5. Давлат механизмида армия, полиция, разведка ва бошқа махсус хизматларнинг ўрни;

6. Фуқаролар ва улар бирлашмаларининг жамият ва давлатни бошқаришда реал иштироки;

7. Жамиятда юзага келиши мумкин бўлган низоларни ҳал этишнинг асосий воситалари.

Турли тарихий даврларда турлича режимлар шаклланган, масалан, кулдорчилик тузумига деспотик, теократик монархия, аристократик олигархия, кулдорлик демократияси режимлари мансуб бўлган бўлса, феодализм даврида мутлақ, «феодал демократияси»нинг ўзига хос режимлари: клерикал-феодал, ҳарбий-полиция, «маърифатли абсолютизм» режимлари бўлган, капиталистик тузумда эса либерал, буржуа-демократик

⁸⁸ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316-324.

ёки конституцион, бонапартча, ҳарбий-полиция, фашистик, шунингдек, «фашистсимон», масалан, корпоратив ёки иркчи-миллатчи, яна диктатор-монополь, кўғирчоқ, баъзи ислом давлатларида клерикал-фундаментал сиёсий режимлар амал қилган⁸⁹.

Сиёсий режимларнинг турличалигига қарамай уларни икки катта гуруҳга бўлиш мумкин:

- демократик сиёсий режим;
- ғайридемократик сиёсий режим.

Қадимги демократия сиёсий режими қулдорларга кенг ҳуқуқ ва эркинликлар берган, қулларни эса барча ҳуқуқлардан маҳрум этган. Бундай режим **аристократик режим** деб номланган.

Бунга яқин турган сиёсий режим бу **олигархия** (озчилик ҳокимияти) – бир гуруҳ эксплуататорлар ҳукмронлигидир. Унинг бир тури бўлган молиявий олигархияда аристократик режимдан фарқ қилиб, ҳокимият мерос тариқасида ўтмай, балки энг бой одамлар ҳокимияти бўлган. Жамият ривожлана борган сари бу сиёсий режимлар уларга нисбатан демократик бўлган режимлар билан алмашган.

«Демократия» сўзи “халқ ҳокимияти” деган маънони англатади – унда ҳокимият халқ томонидан сайлаб қўйилган коллегиял орган томонидан амалга оширилади. Айни пайтда демократик сиёсий режим турли давлатларда ҳар хил бўлади, бу аҳолининг сайлаб қўйиладиган органда вакиллик даражаси, халқнинг давлат аҳамиятига молик қарорлар қабул қилинишида бевосита таъсири имкониятларига боғлиқ бўлади. Шу боис бевосита ва вакиллик демократиялари фарқланади. Бевосита демократияда аҳолининг давлат ва жамоат ҳаётига оид масалаларни ҳал этишда референдум, манифестация, митинглар йўли билан қатнашиши тушунилади.

Вакиллик демократиясида халқ ўзи шакллантирган давлат органига – парламент, президент, таъсис мажлисларига ўзига тегишли ҳокимиятнинг маълум қисмини беради⁹⁰. Демократик давлат мана шу бевосита ва вакиллик демократиясини қўшиб олиб борилишига асосланиб қурилади.

Айни бир сиёсий режим давлат турли бошқарув шаклларида мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, бошқарув шаклига кўра Англия – чекланган монархия, Германия ва Италия – парламент республикалари, АҚШ –

ДЕМОКРАТИК РЕЖИМ-БЕЛГИЛАРИ

Иқтисодий фаолият соҳасида шахснинг эркинлиги;	Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатланганлиги;
Ошқоралик, оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги ва улар фаолиятининг цензурадан холилиги;	Ҳокимият ваколатларининг тақсимланганлиги

⁸⁹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303.

⁹⁰ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303, 316.

президентлик республикаси, Франция – аралаш республика, бироқ бу мамлакатларда буржуа демократияси режими мавжуд, ва аксинча, давлат бошқарув шакли бир хил бўлган мамлакатларда сиёсий режим турлича бўлиши мумкин. Масалан, бошқарувнинг парламентлик республика шакли жорий қилинган кўпчилик мамлакатларда давлат режимлари турлича: демократиядан то фашистик режимгача.

Демак, сиёсий (давлат) режим давлат шакли каби етарли даражада мустақил намоён бўлади. Унинг ёрдамида ҳокимият соҳиби давлат бошқаруви ва тузилишининг формал асосларини бўзмай, давлат шаклини мамлакатдаги ўзгарувчан сиёсий вазиятга мослаштириш мумкин. Давлат режими мамлакатдаги вазиятга энг берилувчан барометрдир. У ўзининг моҳиятини ўзгартирмасдан туриб, давлатнинг у ёки бу ривожланиш босқичида турли жиҳатлари билан намоён бўлади ва доимий тарзда давлат тузилишига, бошқарув шаклига, давлат аппаратини тузилмасига таъсир кўрсатади.

Давлат сиёсий режимига хос бўлган қонуният шундан иборатки, жамиятда умумий ёки хусусий манфаатларнинг муайян нисбати давлат режимининг ўзгаришига олиб келади ва, аксинча давлат шаклининг ўзгариши сиёсий режимни ўзгаришига олиб келади.

Демократик сиёсий режим – бу давлат ҳокимиятини озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши ва озчиликнинг қонуний манфаатлари ҳамда ҳуқуқларини ҳурмат қилиш асосида амалга ошириш услублари йиғиндиси.

Демократик сиёсий режимнинг **хусусиятлари**:

- 1) фуқаролар ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳуқуқларининг эълон қилиниши ва амалга оширилиши;
- 2) бир қатор, шу жумладан, муҳолифатчи партияларнинг мавжудлиги;
- 3) давлат ҳокимияти марказий ва маҳаллий органларининг алмашилиб туриши ва сайлаб қўйилиши;
- 4) конституциявийлик ва қонунийлик принципининг расмий тан олиниши;
- 5) ҳокимиятлар бўлиниши принципи;
- 6) вакиллик ва бевосита демократия институтларининг мавжудлиги;
- 7) демократик қонунчиликнинг мавжудлиги.

Тарихда демократик режимларнинг турли шакллари мавжуд бўлган.

Демократик сиёсий режимнинг бир кўриниши – бу **социал демократик режим**дир. У жамиятда ҳали ўрта синф узил-кесил шаклланмаган давлатлар учун хос⁹¹. Бу режимнинг хусусиятлари:

а) сиёсий соҳада:

- кенг сиёсий демократия;
- давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг демократик ва ҳуқуқий методлари;
- шошма-шошарликсиз амалга ошириладиган ислохотлар;

⁹¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.280-303.

- жамият ривожланишининг эволюцион йўли.

б) ижтимоий-иқтисодий соҳада:

- кўп укладли иқтисодиёт;
- кичик ва ўрта бизнесни рағбатлантириш;
- прогрессив солиққа тортиш тизими;
- ижтимоий йўналтирилган бозор;
- ижтимоий дастурлар мавжудлиги.

Ҳозирги кунда энг кенг тарқалган демократик режим – **парламент демократияси** ҳисобланади, бунда бутун халқ томонидан умумий, тенг сайлов ҳуқуқи орқали сайланадиган парламентга ҳокимият берилади.

Парламент демократиясининг кўринишларидан бири – **либерал демократик режим** бўлиб, унинг асосий хусусиятлари – хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, давлатнинг фуқаролар шахсий ҳаётига аралашувни чеклаш, фуқаролик жамиятини шакллантириш ҳисобланади.

Файридемократик сиёсий давлат режими – бу давлат ҳокимиятини кўпчилик ёки озчиликнинг ҳам фикрини ҳисобга олмасдан ўзбошимчалик асосида амалга ошириш услублари йиғиндиси⁹².

Файридемократик режим – давлат ҳокимиятининг якка шахс қўлида (диктатор) ёки бир гуруҳ шахслар (хунта) қўлида тўпланишига асосланади. Бундай режимлар автократик (юнонча «autokratus» - ўз ҳокимияти) ёки авторитар (лот. «autoritas» - шахсий ҳокимият) шаклларида бўлиши мумкин.

Деспотия (юнонча – чекланмаган ҳокимият) режими – бу мутлақ монархия давлатлари учун хос бўлиб, у бир шахс томонидан амалга оширилган ва аҳолини кўрқувда ушлаб туришга асосланган. Ўрта Ер денгизи, Яқин Шарқ, Африка ва Жанубий Америка давлатларида, яъни Осиёча пайдо бўлган давлатларда учраган.

Тираниянинг деспотиядан фарқи: ҳокимият истило, зўрлик орқали ёки қонуний ҳокимиятни ағдариш орқали ўрнатилиб, ўзбошимчалик, кўрқитишга асосланади (қадимги Юнонистон полисларида, ўрта аср шаҳар-давлатларида).

Нодемократик сиёсий режим хусусиятлари:

- 1) фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг бекор қилиниши ёки анча чекланиши;
- 2) мухолифатчи ва бошқа партиялар фаолиятининг таъқиқланиши;

⁹² Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.283-303.

3) сайлаб қўйиладиган давлат органлари мавқеининг чекланганлиги (пастлиги);

4) ижро органларининг кучайиши;

5) давлат бошлиғи ёки ҳукумат бошлиғи қўлида жуда катта ваколатларнинг тўпланиши;

б) парламент ва бошқа давлат ҳокимияти органларининг оддий формал институтлар ҳолатига олиб келиб қўйилиши.

Тоталитар режим бу XX аср ҳодисаси бўлиб, у авторитар режимнинг энг қўпол шакли ҳисобланади⁹³.

«Тоталитаризм» атамаси лотинча «totalis» – “яхлит”, “бутунлай”, “тўла” маъноларини англатади. Уни сиёсий муомалага биринчи марта Бенито Муссолини 1923 йили киритган. Тоталитаризм назарияси XX асрнинг 40-50-йилларида шаклланган, асосий хусусияти давлатнинг фуқаролар ҳаётига аралашувнинг жуда кенг кўлам касб этиши бўлиб, у ҳаётнинг ҳамма соҳаларига кириб боради, ҳамма нарсани назорат қилади. Унинг **хусусиятлари:**

- ҳокимият монизми (плюрализмнинг йўқлиги);
- тоталитар ҳақиқатга бўлган монопол ҳуқуқ;
- коллектив-механистик дунёқараш (давлат-машина, инсон-винт);
- ижтимоий ҳаётнинг мафкуралашганлиги (давлат микёсида ягона мафкуранинг жорий этилиши);
- ҳар қандай бошқа фикрга ўта тоқатсизлик, ҳар қандай бошқа мафкуранинг ман этилиши;
- ахборот тарқатишга монопол давлат ҳуқуқи;
- ОАВ устидан тўлиқ контрол;
- фуқаролик жамиятининг тугатилиши, хусусий ҳаётнинг йўқлиги;
- инсоннинг ўзига хослигини йўқотувчи тенглаштириш принципи;
- ўз аҳолисига нисбатан оммавий террор;
- ҳуқуқ, Конституция билан ниқобланиш;
- давлат аппаратининг партия томонидан эгалланиши;
- бутун ҳокимиятнинг ягона партия аппаратида мансублиги;
- ҳокимиятнинг қаттиқ марказлашганлиги;
- доҳийга сиғиниш.

Тоталитаризмнинг асосий кўринишлари:

- **коммунистик тоталитаризм** (собик СССРда XX аср 20-йилларининг охирида шаклланиб, то 50 йилгача давом этган);
- **фашизм** (биринчи марта 1922 йилда Италияда ўрнатилган);
- **национал-социализм** (1933 йили Германияда).

Нодемократик сиёсий режимнинг энг хавfli кўриниши **фашизм**дир. Демократик услублар билан бошқара олмаган ҳокимият зўрлик усулига ўтади.

⁹³ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.303

Фашистик режим хусусиятлари:

- бошқарувнинг репрессив усуллари, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида ижтимоий ва сиёсий демагогиянинг уйғунлашуви;
- ОАВ орқали сингдирилган антисемитизм ва бошқача фикрловчиларни таъқиб қилиш;
- халққа қарши сиёсатни «халқ ҳақида ғамхўрлик» шиорлари билан хаспўшлаш;
- фашистик йўлбошчилар сиёсатига қўшилмаганларни доимий равишда давлат даражасида таъқиб этиш;
- ҳукмдор элитанинг армия, полиция ва бошқа репрессив органларга таяниши;
- доҳийнинг улкан ҳокимиятга эгаллиги (фюрер, дуче ва х.);
- ижро ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ҳокимиятдан мутлак устунлиги, диктатураси;
- парламент тузилмаларининг «фалажлиги» ва сиёсий таъсирининг йўқолиши;
- вакиллик ҳокимиятининг сиёсатбозлар ҳокимияти билан алмашинуви;
- парламентнинг ўз ваколати – қонун ижод этишдан маҳрум этилиши (Германияда 1933 йил 24 мартдаги «Халқ ва давлатнинг ҳалокатли ҳолатини тугатиш тўғрисида»ги қонунга кўра қонун чиқариш ваколати ҳукуматга берилган. Бу қонунлар Конституцияга мос келмаслиги ҳам мумкин бўлган, халқаро шартномалар парламент ратификациясига муҳтож бўлмаган).

Авторитар режим: Конго, Малайзия, Перу, Сирия, Танзания (баъзи демократик тенденциялари бор), Иордания, Ироқ, Яман.

Либерал режим: Мексика (демократия ва бюрократик авторитаризм элементлари билан), Шри-Ланка.

Нобарқарор сиёсий режим: Покистонда чекланган ислом демократияси ҳарбий диктатура билан даврий равишда алмашиб туради.

Эронда **клерикал-авторитар режим**, Конституция ва 1981 йилги қонунга кўра сиёсий партиялар ва ноислом ташкилотлар фаолияти таъқиқланган.

Корея ХДРда сиёсий режим хусусияти мамлакат доҳийси Ким Ир Сен (1918-1944) ва унинг расмий меросхўри Ким Чен Ир шахсига сиғинишда кўринади.

3.5. Ҳозирги замон давлати функциялари. Ўзбекистоннинг ҳозирги замондаги вазифалари

Давлатнинг функциялари моҳиятини чуқурроқ тушуниш учун давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатни, аниқроғи давлатнинг фуқаролик жамияти ишларига таъсир этиши доирасини таҳлил этиш мақсадга мувофиқ. Давлат оммавий-сиёсий институт сифатида фуқаролик жамиятига нисбатан бошқарувчи тизим сифатида ўзини намоён этади.

Фуқаролик жамияти ўзини-ўзи бошқарадиган тизим бўлиб, у давлатнинг таъсир этиш даражасини ҳам ўзи белгилайди.

Фуқаролик жамиятининг ўзини ўзи тартибга солишнинг асосий механизмлари сирасига эркин бозор(иқтисодий механизм), сиёсий эркинлик ва мустақил одил судловдан бемалол фойдаланиш (юримдик механизм) киради.

Давлатнинг функциялари бу унинг ўз олдига кўйган мақсад ва вазибаларини амалга ошириш юзасидан фаолиятининг асосий йўналишлари. Илмий адабиётда «давлатнинг бош (генерал) функцияси» атамасидан фойдаланилади. Давлатнинг бош функцияси – унинг жамиятга, фуқаролик жамиятига нисбатан тутган ўрнини белгилаб беради.

Либертар назарияга мувофиқ давлатнинг минимал функциялари ажратилади. Ҳар қандай давлатнинг олдига ҳар қандай даврда икки вазибани амалга ошириш масаласи туради, яъни либертар назарияга кўра, давлатнинг икки минимал функцияси мавжуд:

- а) фуқароларнинг эркинлиги, хавфсизлиги ва мулкини таъминлаш;
- б) коммуникациялар тизимини шакллантириш (транспорт, алоқа).

Почта, темир йўллар доимо давлат қўлида бўлиши керак, чунки хусусий қўлга ўтиши уларнинг бир маромда фаолият кўрсатишини таъминлай олмаслиги мумкин.

Давлатнинг фуқаролик жамиятига аралашув даражаси масаласида икки ёндошув мавжуд:

- а) либерал ёндошув, унинг вакиллари Джон Локк, Адам Смит.

Бу ёндошувга кўра, давлат фуқаролик жамиятининг ишларига қанчалик кам аралашса, шунчалик халқ учун яхши.

- б) этатистик ёндошув – бу ёндошувнинг таъкидлашича, давлат жамият ишларига қанчалик кўп аралашса, жамият учун фойдали, бироқ, бу аралашув, албатта оқилона доирада бўлиши керак.

Либерализм назариясига кўра давлат «тунги қоровул» вазибасинигина ўташи керак, яъни давлат жамиятга нисбатан минимал функцияларгагина эга (XIX асрдаги монопол гуруҳлар) деган фикрни илгари суради.

Этатизмнинг икки кўриниши мавжуд: авторитар ва демократик тартибга солиш.

Авторитаризм фуқаролик жамиятини, ўз-ўзини бошқаришни йўқотиб юбормайди, бироқ унинг ҳаракатига, ривожланиш даражасига таъсир этади, масалан, тоталитар жамиятларда.

Демократик этатизм – «Умумфаровонлик давлати» ёки ижтимоий ҳуқуқий давлатларда мавжуд бўлади», бунда давлатнинг фуқаролик жамиятига аралашув даражаси фуқаролик жамияти эҳтиёжлари билан белгиланади.

Минимал (либерал) давлат индустриал ривожланган давлатларда эркин рақобат даврида шаклланган. Давлат ўзининг ҳуқуқий вазибасини бажариш ва коммуникациялар тизимини барпо этиш учунгина фуқаролик жамиятига аралашади.

6. Ҳозирги кунда фуқаролик жамиятига давлат аралашувининг икки шакли мавжуд: а) мўътадил (умеренный) этатизм; в) неолиберализм.

Бу шакллар социал-ҳуқуқий давлатда мавжуд, яъни ҳозирги кўпчилик ривожланган давлатларда амал қилади.

7. Социал (ижтимоий) давлатнинг патерналистик функциялари мавжуд бўлиб, бу функциялар минимал функциялар доирасидан чиқадиган функциялардир.

Социал давлатнинг патерналистик функциялари:

а) ижтимоий иқтисодий вазифа – бунда давлат эркин рақобатни таъминлаган ҳолда миллий даромадни қайта тақсимлаш орқали аҳолининг муҳтож қатламларига ёрдам беради;

б) маданиятнинг ривожланишига ёрдам кўрсатиш функцияси – бунда давлат бевосита ижод жараёнига аралашмай, маданият ва санъатнинг ривожланиши учун тегишли шароитларни таъминлайди;

в) экологик вазифа – бу вазифани амалга оширишда хусусий ташаббуслар таннархи қимматга тушиб кетади, шу боис бу вазифа асосан давлат зиммасида.

Ҳозирги замон давлати ва глобал муаммолар. Ҳозирги замон давлати функцияларининг мазмуни жаҳонда мавжуд глобал муаммолар билан муайян даражада боғлиқдир⁹⁴. Шу ўринда глобал атамасининг мазмунини аниқлаб олишимиз лозим бўлади. Глобал сўзи французча Global – умумий деган маънони англатиб, бутун ер шарига, бутун дунёга нисбатан ишлатилади.

Кишилиқ жамияти тараққиётининг ҳозирги босқичи бутун дунёга, яъни бир ёки бир неча давлат доирасидан ташқарига чиқадиган ва умумжаҳон мазмун кашф этадиган муаммолар кўпайиши билан тавсифланади.

В.Н. Протасовнинг фикрича, кишилиқ жамияти глобал муаммоларини икки турга ажратиш мумкин. Биринчисига инсоният тараққиётининг маромий ривожланиши маҳсули ҳисобланган, бироқ умумжаҳон аҳамиятига эгаллиги боис, бутун кишилиқ жамиятининг кучи ва саъи-ҳаракатларини талаб этадиган муаммолар, мас., жаҳон миқёсида ахборот тизимини вужудга келтириш ва ш.к. Иккинчи тур глобал муаммолар ўз мазмунига кўра жаҳон цивилизациясига таҳдидни ўзида ифодалайди, улар сирасига экологик ҳалокатлар, ядро технологиясидан фойдаланиш асоратлари, демографик, хом ашё ва энергия соҳасидаги инқирозларни киритиш мумкин.

Кишилиқ жамияти олдида глобал муаммоларнинг мавжудлиги давлатларнинг глобал функциялари пайдо бўлишига олиб келади. Бундай функциялар барча давлат кучларини бирлаштиришни, умумлаштиришни талаб этади.

Маълумки, давлат функциялари таснифига оид илмий манбаларда давлат функцияларини ички ва ташқи давлат функцияларига ажратиш кенг

⁹⁴ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 74 – 75.

тарқалган. Глобал функцияларнинг мавжудлиги давлат функцияларини бундай таснифлашнинг мазмунини заифлаштириб юборади. Масалан, Орол муаммоси бугунги кунда нафақат минтақавий, балки умумжаҳон аҳамиятга молик муаммо ҳисобланади.

Бугунги кунда ҳозирги замон давлатнинг глобал характердаги функциялари сирасига қўйидагиларни киритиш мумкин: инсон ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаш, экологик ҳалокатларнинг олдини олиш ва унинг оқибатларини тугатиш, демографик, хомашё ва энергия масаласига оид муаммолар, халқаро жиноятчиликка қарши кураш ва умумжаҳон ҳуқуқий тартиботини ўрнатиш, космосни ўзлаштириш соҳасидаги ҳамкорлик, умумпланета ахборот-информациявий тизимини ташкил этиш ва бошқа функциялар.

Ўзбекистоннинг бугунги кундаги давлат функциялари барча давлатлар учун хос бўлган функциялардан иборат.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. Давлат шаклини тушунишдаги плюрализм.
2. Ҳозирги замон давлатлари шакли ривожланиши тенденциялари.
 1. Бошқарув шакли ривожланиш хусусиятлари
 2. Кўп миллатли давлатлар шароитида давлат тузилиш шакли хусусиятлари
 3. Ҳозирги замон давлати сиёсий режими ва унинг кўринишлари
 4. Ҳозирги замон давлати демократик режими белгилари
 5. Тоталитаризм ва унинг белгилари
 6. Ҳозирги замон давлати функциялари ва глобаллашув жараёнлари
 7. Модернизациялаш шароитида Ўзбекистон давлати функциялари.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон. 2015. 74 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш-нинг асосий йўналишлари. –Т.: Ўзбекистон. 2002. 76 б.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Халқ сўзи, 2005 йил 29 январь.
4. Каримов И.А. Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайди. Халқ сўзи. 2005 йил 17 февраль
5. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрь куни бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил, 13 декабрь.

6. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.

7. Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000. – P.25.

8. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.25.

4-мавзу: Глобаллашув жараёнлари шароитида давлат функцияларининг ривожланиш тенденциялари.

Режа:

- 4.1. Глобаллашув жараёни тушунчаси ва хусусиятлари.
- 4.2. Ижтимоий ҳаёт ва глобаллашув жараёнлари.
- 4.3. Глобаллашув ва ҳозирги замон давлати функциялари.

Таянч иборалар: *глобализация, глобаллашув жараёни, “умумбашарий” жамият, ижтимоий ташкилотлар, ахборот хавфсизлиги, инновацион фаолият.*

4.1. Глобаллашув жараёни тушунчаси ва хусусиятлари

XX аср – жаҳон тарихида цивилизациянинг ахборот асри сифатида тараққий қилиши ҳозирги ривожланишнинг муҳим жиҳатларини ўз ичига олади. Буни биз жаҳон ҳамжамиятининг глобаллашув жараёни сифатида тасаввур қилиб, ҳар бир давлат ва жамиятнинг ўз концепцияси ва ривожланиш босқичлари орқали эътироф этамиз. Шу боис ҳам глобаллашувнинг ижтимоий-фалсафий муаммолари ҳозирги тараққиётнинг кенг жабҳали кўринишларини ўзида ифода этмоқда⁹⁵. Ўз ўрнида президентимиз глобаллашув жараёнига баҳо берар экан, XXI аср ахборот асри айни пайтда мафкуравий ўзаро ҳамкорлик, шерикчилик асри эканлигини қайд қилади. Юртбошимиз ҳар қандай атомдан мафкуравий полигонларнинг қудратли эканлигини таъкидлаб, глобаллашувнинг ахборотлашувига алоҳида эътибор берилганли ҳам унинг бугунги тараққиётимиздаги – ижтимоий-сиёсий соҳалардаги ўрни ва аҳамияти ва оқибатларини ўрганиш заруратини тақозо этмоқда.

Фан ва техникани мислсиз тараққиёти, унинг ютуқлари халқ хўжалигига кенг қамровда тадбиқ этилиши XXI аср арафасида кишилик жамияти тараққиёти учун мутлақо янги тенденция – глобаллашув жараёнини юзага келтирди.

Зотан, XX аср 70-йилларида Ғарб иқтисодиётининг муваффақиятлари асосида постиндустриал (индустриал жамиятдан кейинги) жамият вужудга келаётгани ҳақида хабар берилган бўлса, 80-йилларга келиб инсониятнинг ахборотлашаётган жамиятга қадам қўйгани хусусида хулосалар чиқарилди. 90-йилларга келиб эса, мутахассисларнинг мулоҳазаларига қараганда умумсайёравий цивилизация шакллана бошлади. Глобаллашув жараёнини умумбашарий, умумсайёравий цивилизация асосини ҳозирги замон кишилик жамиятини бирлаштириб турган иқтисодий, сиёсий, маданий ва коммуникацион алоқалар ташкил этади. Айнан ана шу алоқалар

⁹⁵ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 31;70.

умумсайёравий тараққиётга тизимлилик ато этмоқда. Бу жараёнлар моҳияти монографияда тўлиқ ёритилган.

Глобаллашув жараёни жаҳондаги давлатлар, мамлакатларнинг ўзига хос ва мос ривожланишини ташкил қилади, бунда эса унинг мазмуни ва моҳияти ифода этилиб, тараққиётнинг ижтимоий-фалсафий ҳаёт соҳаларига таъсири ва бошқалар ўз аксини топади⁹⁶. Дарҳақиқат, глобаллашувнинг типологик жиҳатлари: планеталараро тараққиётнинг ўзига хос босқичлари, атроф-муҳитни муҳофаза этиш, бозор иқтисодиётининг ахборотлашуви, маънавий-маърифий масалалар халқаро ҳамжиҳатлик ва бошқалар умумий жараёнлар сифатида ўз аксини топади.

Глобаллашувнинг ахборотлашуви муаммо сифатида XXI асрнинг йирик истиқболи бўлиб бормоқда, бу ўринда глобаллашувни ахборотлашув билан узвий муштарак эканлиги, унинг ижтимоий-фалсафий муаммолари, иқтисодиётни ривожлантириш асосида амалга ошаётганлигини таъкидлаш лозим. Ўрни келганда шуни қаёд этиш керакки, жамиятнинг тараққиёт босқичлари ўз менталитети асосида қайт этилади. Чунончи мамлакатимиздаги бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш, ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари, ахборотлашувнинг маънавий-маърифий жиҳатларини ўрганиш, фуқароларнинг миллий ғоя ва миллий мафкурасини, фуқаролик жамиятини барпо қилиш ва шу кабилар ахборотлашувнинг истиқболини белгилайди.

Глобаллашувнинг ахборотлашуви барча мамлакатларнинг иқтисодиётига таъсир ўтказади ва бу таъсир ишчи кучидан фойдаланиш, товар ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатиш инвестицияларини жалб этиш каби омилларни ўз ичига олади. Хусусан турли мамлакатлар ва миллатларнинг ўзаро алоқадорлиги ошиб бормоқда. Бу жараён жаҳон мафкуравий манзарасини тубдан ўзгартирди геосиёсатнинг янги мақсад ва йўналишларини юзага келтирди.

Глобализациянинг келиб чиқиши ҳақида ҳам турли қарашлар мавжуд:

- **Тарихчилар** уни капитализмнинг ривожланиш босқичи сифатида қарашса, **иқтисодчилар** молиявий бозорларнинг транснационализация жараёни билан боғлашади.
- **Сиёсатчилар** эса демократик институтларнинг тарқалишига урғу беришади;
- **Маданиятшунослар** эса оммавий маданиятнинг шаклланиши ҳамда америка иқтисодиётининг экспансияси билан боғлашади;
- Глобализация жараёнларини тушунишда **ахборот-технологик ёндашув** ҳам мавжуд. Айни пайтда сиёсий ва иқтисодий глобализация ажратилади. Глобализациянинг субъектларидан бир сифатида минтақалаштириш эътироф этилади ва у қудратли иқтисодий ва технологик ривожланишнинг дунёвий кутблари шаклланишига кучли туртки сифатида майдонга чиқади.

Турли мамлакатлар ўртасида иқтисодий ҳамкорликни йўлга қўйиш эҳтиёжи, сиёсат юритишнинг умумэътироф этилган принципларини ишлаб чиқаришга интилиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини умумжаҳон Декларациясини имзолаш борасидаги саъй ҳаракатлар, умумбашарий муаммоларни ҳамкорликда ҳал

⁹⁶ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 31;70.

этишга уриниш ахборот алма-шинишига бўлган эҳтиёжнинг ўсиб бориши – булар асосий функционал заруриятнинг кўринишларидир.

Йигирманчи асрда инсоният ўз тараққиётининг янги босқичига қадам кўйди. Космик аср, деб ном олган бу босқич фан ва техниканинг мислсиз тараққиёти, унинг ютуқларини халқ хўжалигига кенг қамровда татбиқ этилиши билан характерланади. Бу хусусиятлар эса XXI аср арафасида кишилиқ жамияти тараққиёт учун мутлақо янги тенденция – глобаллашув жараёнини юзага келтирди. Глобаллашув ҳозирги давр тараққиётини белгилаб берадиган, умумлаштирадиган ва куч-қудрати сифатида намоён бўлаётган объектив жараёндир. Умумжаҳон ривожланишининг етакчи тенденцияларидан бири – глобаллашув ҳақида XX асрнинг иккинчи ярмидан гапирила бошланди. Глобаллашув жараёни (талаб-эҳтиёжларнинг глобаллашуви) қарама-қарши томонларга эга бўлиб, у бир томондан планета масштабида ахборот тарқалиши, билим ва технологияларнинг тарқалиши билан ривожланишга, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга янги имкониятлар яратади. Лекин, бунда иккинчи томондан, ижтимоий тизимларнинг (табиатда ҳам, жамиятда ҳам бўлганидек) турли-туманлиги сақланиши керак. Ер юзида ҳаётнинг турли-туманлиги ва маданияти назарга олинishi керак. Бунга маънавий меъёрлар билан ёндашиш, глобал муаммоларни ҳар бир миллатнинг миллий характери, маданияти, урф-одатлари асосида ҳал этилиши зарур, деб ҳисоблаймиз.

Глобаллашув халқаро аҳамиятга эга бўлган, тобора ўсиб бораётган ҳар хил омиллар (иқтисодий ва сиёсий, маданий ва инфор­мацион омиллар)нинг алоҳида давлатлардаги ижтимоий воқеликка таъсири жараёнидир⁹⁷. Ҳозирги даврда глобаллашув жараёнида, яъни бир бутун цивилизацияларни шакллантириш ва янги планетар тафаккур усули зарур деб, ҳисоблайдилар. Бундаги ғоя: ҳар қандай янги технологик кескин ўзгариш жамиятнинг фақат ишлаб чиқариш кучларидагина эмас, инсоннинг ҳамма турмуш тарзида ҳам чуқур ўзгаришларга сабаб бўлади. Жамиятдаги бундай янги технологик ўзгариш (жамият информацияси билан боғлиқ) шундай ташкил топганки, у инсониятдаги ўзаро таъсирининг глобаллашувига янги принципиал асос, замин яратади.

Глобаллашувнинг ҳозирги даврда уч манбаи мавжуд: коммуникация воситаларидаги туб ўзгаришлар; инвестициялардаги янги жараён; дунёга янгича қарашнинг вужудга келишини таъминлаш. Глобализацияга тўғри ёндашув тараққиётни тезлаштиради, тинч-тотувликни таъминлайди, давр зарбаларидан омон қолиб яшаш даражасини юксалтиради, ижтимоий барқарорликни, сиёсий мавқега эгаликни таъминлайди, ҳамда кўшни давлатлар билан мулоқот имкониятларини кенгайтиради.

Глобаллашув тушунчасига олимлар турлича ёндошмоқдалар. Масалан, кенгроқ қамровли нуқтаи назарни назарда тутиб, рус олими Ю.Федоров

⁹⁷ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 31;70.

ёзади: «Глобаллашув кўп ҳолларда янги сифат кўрсаткичларига эга бўлган оламнинг интеграциялашуви, бутунлиги ва ўзаро алоқадорлиги, бу эса ўта мураккаб ва зиддиятли манзаранинг бир қисми, холос»⁹⁸. Кўп ҳолларда глобаллашувнинг бугунги босқичи ўзига хос ўзаро алоқаларнинг тўлдирилишига олиб келади, бу хўжалик, ахборот ва бошқа фаолият кўринишларида кучайишини кўрсатади.

Глобаллашиб бораётган дунёдаги жамоа турмуш тарзининг янги фазилатларига А.Володин ва Г.Широковлар урғу беради. Улар «глобаллашув тушунчасини мажмуали равишда геоиқтисодий, геосиёсий ва геогуманитар кўринишларда ёқлайдилар, бундан эса ҳар томонлама ҳаётий фаолиятга эга бўлган кучли намоишкорона эффект (фойда) мамлакатдаги мавжуд жараёнларни ўзига жалб этиши кўринади». В.Михеев улардан ҳам олдинга кадам ташлайди. Унинг талқинларида «Глобаллашув – мамлакат ва минтақалардаги иқтисодий ва сиёсий ўзаро боғлиқлик ривожланиши шу даражада бўладики, бу ҳолатда ягона дунёнинг ҳуккуқий ҳудуди ва дунёдаги иқтисодий ва сиёсий бошқармаларнинг яратилиши ҳақидаги маъқул ва зарурий саҳнаси юзага чиқади». Ниҳоят, М.Чишков учун ҳам «Глобаллашув – башариятнинг турли компонентларидаги жараёнлар бўғини, эволюция (ривожланиш) даврида башариятнинг дифференция жараёнининг қарама-қаршилигидир».

Глобаллашув моҳиятининг тадқиқ этувчилари ортида жиддий муаммо туради: у ўзининг тарихий издошлари – байналминалчиликка қандай муносабатда бўлади, шубҳасиз, улар – ҳам қариндошлар, аммо фарқ нимада? А.Володин ва Г.Широковлар шундай талқинни тавсия қиладилар: бизнинг фикримизча, бу тушунчаларни шундай жойлаштириш мумкин эди, яъни, «байналминалчилик»ни капитал ва маҳсулотлар, одамлар ва ғоялар ҳаракатининг бошланғич даври сифатида аниқлаб, улар дунёвий макон бутунлигига асос эканлигини таъкидлаб, ўз навбатида булар бариси «глобаллашув» жараёнлари сифатида шаклланиб боради.

Н.Жўраев ва Ш.Азизовлар таъкидлашича глобаллашувнинг бу интерпретацияси нисбатан бир жинсли дунёвий маконларнинг шаклланиши бўлиб, улар инсон фаолияти учун катта кенгликлар очади. Ватанимиз тадқиқотчиларига чет эллик муаллифлар ҳам кўшилмоқдалар. Дьюк университети социологи байналминалчиликдан глобаллашувга ўтиш даврини таърифлар экан, профессор Г.Жеффери «халқаро масштабдаги фаолиятнинг турли кўринишларида функционал интеграция ва координациялар»нинг муҳим фарқланишларини кўради.

К.Роули (Лондон шаҳар университети) ва Г.Бенсон (Мальбурн университети) глобаллашув давлатларнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий чегараларидаги емирилишнинг муҳим нуқтаси сифатида, дея тавсифлайди

⁹⁸ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 31;70.

Глобаллашув жараёнлари ҳақида эса икки америкалик муаллифлар – П.Нанди ва Ш.Шахидулланинг фикрлари бошқача. Улар буни субъектив, ижодий характерга эга деб талқин қиладилар, у одамлар фаолиятига умумдунё миқёсида ўзгаришлар олиб келиши мумкин. Улар учун глобаллашув «юксалиш ва такомиллашишнинг асосли янги жараёни». Уларнинг таъкидлашича, индивидлар, ҳамжамиятлар, миллатлар, цивилизация ўзи учун глобаллашув мазмунини турлича аниқлайдилар. Муаллифлар фикрича, глобаллашув мақсадга кўра, одамларга ҳеч қандай муаммо туғдирмасдан барчасини ўзи ҳал этиш, амалга ошириш имкониятларини яратади.

Инсон фаолиятининг миллий қолиплардан чиқиши, трансмиллий шаклларни шу ҳолда яратиш индивидлар, ижтимоий гуруҳ ва жамоалар, халқлар ва давлатларнинг турмуш тарзида туб ўзгаришлар ясайди. Бу ерда аниқ ҳолда глобал ҳамжамият яратиш ҳақида сўз кетмоқда, бу қолипдаги мавжуд миллий давлат тузилмалари кўп ёки камроқ мавқеда мустақил тузилма бирликлари сифатида иштирок этадилар. Биз уни мега жамият деб атаймиз.

Дунёнинг янги тартиби ўз ўтмишларидан фақатгина туғилиш шарт-шароитлари билан фарқланмайди, аксинча, қатор мавжуд нуқталарга эга. Буни бутунлай қамраб олишга даъват қилмасдан туриб, қуйидагиларни таъкидлаб ўтмоқчимиз: “миллий куч-қувват” тушунчасини кенгайтириш ва теранлаштириш; ҳуқуқий негизларининг иккига бўлиниши; алоҳида, холи қолишнинг истиқболсизлиги; пул миқдор ўйинларидан мунтазам равишда узоқлашиш; давлатлар (гуруҳлар)нинг ўз мавқеи, аҳамиятли доирасига ва ўзаро муносабатларнинг аниқ таркиби бўйича мустақамроқ сафланиши; турли суръатдаги интеграция жараёнларининг рағбатлантирилиши; ташқи ва ички сиёсатдаги «хитой девори»га барҳам бериш.

Глобализациянинг такомиллашиб бориши, биринчи навбатда, ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тезлаштиради⁹⁹. Айниқса, савдо, молия ва ишлаб чиқаришни глабализациялашуви давлатлар, корпорация ва шахслараро алоқаларни кенгайтиради, натижада халқаро фуқаролик жамияти шаклланади.

Илмий адабиётларда ҳозиргача глобализациянинг иқтисодий омилларига кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Ҳақиқатда, иқтисодий омил асосий аҳамиятга эга, аммо бу омил ягона эмас. У ижтимоий ҳаёт ва давлатнинг барча моддий ва маънавий соҳаларини қамраб олади. Глобализациянинг асосий омили халқаро меҳнат тақсимотини кучайтиради, натижада транспорт ва алоқаларнинг нархи мунтазам пасайиб боради. Айниқса, ахборот воситалари соҳасидаги инқилобни вужудга келтиради.

Шундай қилиб, глобаллашув инсоният тараққиёти ва жамият ҳаётининг жаҳон миқёсида интеграциялашиши натижасида содир бўлаётган жараён-

⁹⁹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 31;70.

ларнинг оламшумул аҳамият касб этишидир. Ўрни келганда, таъкидлаш жоизки, глобаллашувга турлича таъриф беришади. Бу таърифларнинг энг кенг тарқалганларини келтириб ўтамыз:

- жаҳон иқтисодиётининг сармоя, ишчи кучи ва кашфиётлар оқимининг кенгайиши, шунингдек, мамлакатларнинг жаҳон миқёсидаги иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга қаратилган ҳамкорликдаги ҳаракатлари туфайли давом этаётган интеграцияси;

- ташкилотларнинг халқаро миқёсда кенгайишга ва халқаро майдонда тобора каттароқ ўрин эгаллашга қаратилган стратегияси;

- товарлар, хизматлар, меҳнат, технология ва сармоянинг халқаро майдонда ҳаракатланиши;

- савдо, инвестиция, молия-иқтисод, маданият ва бошқа иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда ҳукуматлар, ташкилотлар ва халқларнинг ўз мамлакатлари чегараларидан чиқиб, илгариларга интилиши;

- инсон капитали молиявий ва интеллектуал капитал учун дунёнинг энг катта иқтисодий нуқталарига интилиши;

- иқтисодий фаолият учун мамлакат чегаралари ва унинг жўғрофий жойлашиши каби жисмоний омилларнинг ўз аҳамиятини йўқотиб бориш жараёнлари кабилардир.

Глобаллашувнинг бугунги кунга келиб, катта аҳамият қозонишига яна бир қанча сабаблар бор: технологиянинг тез ривожланиши натижасида коммуникация ва ахборот алмашинувининг осонлашиши, транспортнинг тараққий этиши оқибатида мамлакатлараро юк ташиш ҳажмининг ортиши ҳамда туризмнинг ривожланиши. Бу ўз навбатида, компанияларга ривожланиш имкониятини яратади, қўшимча бозорлар очилишига олиб келади, маданият ва кадрларнинг интеграцияси натижасида истеъмол турлари кенгайди, халқаро бозорда рақобатни кучайтиради, янги хомашё манбаларини очиб беради ва инвестиция жараёнини кенгайтиради.

Бу глобал жараён ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига таъсир этиб, алоҳида мамлакатларни жаҳон ҳамжамияти билан боғлайди¹⁰⁰. Натижада, янги бозорлар (капитал, валюта бозори, суғурта бозори ва ҳоказо), янги воситалар (турли ахборот тизимлари, интернет, уяли алоқа) пайдо бўлади. Булар эса ўз навбатида, янги назорат воситаларини талаб этади. Ҳозирги пайтда иқтисодий ҳамкорлик, интеллектуал мулк, интернетдан фойдаланиш соҳаларида янги халқаро меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, мамлакатларнинг ички қонунлари ҳам уларга мослаштириб борилмоқда.

Глобаллашувнинг қуйидаги асосий белгилари мавжуд: халқаро савдонинг кенгайиши ва эркинлашиши халқаро капитал айланмаси ва унинг йўлидаги тўсиқларнинг бартараф этилиши, электрон коммуникация инқилоби натижасида молиявий муносабатларда содир бўлган чуқур

¹⁰⁰ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 31;70.

Ўзгаришлар, трансмиллий корпорациялар фаолиятининг кенгайиши, халқаро молиявий ва иқтисодий институтларнинг ташкил топиши.

Жаҳон миқёсидаги бундай умумий тараққиёт: одамлар дунёқарашининг ўзгариши, коммуникациялар юксалиши, халқаро муносабатларнинг ривож-ланиши ва унинг инсон ҳаётига таъсирини, давлатлар ва халқлар ўртасида бирлашишга интилишни кучайтиради, айни вақтда миллий хусусиятлар, анъаналар ва маънавий меросни сақлаб қолиш орқали мустақил сиёсий тамойилларни ишлаб чиқиш зарурлигини ҳам кўрсатади.

Бугунги аҳвол халқаро ташкилотлардан энг йирик муаммоларга аҳамият беришни, жараёнлар ичига кириб боришини, таъсир доирасини кенгай-тиришни талаб этмоқда. Бироқ, чуқурроқ фикр юритилганда, “глобализация” жаҳон тараққиётига кўрсатадиган ижобий таъсир билан бир қаторда чуқур тафовутларни ҳам ўз ичига оладики, бу тафовутлар эътиборга олинмаса, улар жаҳон тараққиётига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу ҳолатни қуйидагиларда кўрамиз: биринчидан, бу баъзи мамлакатларнинг технологик ютуқлар соҳасида мутлақ биринчиликни қўлга киритганлиги асосида сайёрамиз захиралари ҳам, иқтисодий фаолият ҳам жаҳон миқёсида транснационал корпорациялар томонидан бошқарилиш тизими шаклланаётгани ва тобора мустаҳкамланиб бораётганлиги бўлса, иккинчидан, ҳозирги даврда глобализация дунёда ижтимоий тенгликка эришишни енгиллаштирмайди, аксинча, буни қийинлаштиради. Ривожланган мамлакатлар аҳолисининг даромадлари ривожланаётган мамлакатлар аҳолисинининг даромадига нисбатан ўсиб бормоқда. XX аср бошида дунё аҳолисининг энг бой мамлакатларда истиқомат қиладиган бешдан бир қисмига тегишли давлат билан энг қашшоқ мамлакатларда яшовчи бешдан бир қисмига тегишли бойлик орасидаги нисбат 11:1ни ташкил қилган бўлса, 1960 йилда ушбу фарқ 30:1 нисбатни, 1990 йилга келиб эса-60:1 нисбатга кўтарилган бўлса аср охирида у 74:1 нисбатни ташкил қилди ва ҳамон бу нисбат жадал ортиб бормоқда. Ушбу тамойилнинг асосий сабабларидан бири ривожланаётган мамлакатларда аввало хом ашё товарларига асосланганлиги, қолгани эса ишлаб чиқариш ва экспорт орқали шаклланганлигидир.

Учинчидан, глобал иқтисодий жараёнларнинг тазйиқига бардош бера олмай, узоқ вақт мобайнида жаҳон силсиласининг “қуйи қаватлари”дан чиқиб кета олмаётган мамлакатлар жиддий ижтимоий ва фуқаровий низоларнинг хавфи остида қолаётганлигидир. Африканинг баъзи мамлакатларида доимий равишда кечаётган маҳаллий, фуқаро урушлари, давлат тўнтаришлари, бир қатор Осиё ва Лотин Америкаси давлатларида ҳукм сураётган беқарорлик бунинг ёрқин мисолидир.

Тўртинчидан, жаҳондаги иқтисодий ва ижтимоий фарқ энг қашшоқ мамлакатлардан бадавлат мамлакатларга томон тобора ортиб бораётган аҳоли кўчиши (миграция) оқимини туғдирмоқда. Малакали кадрларни

тайёрлаш бўйича харажатлар ривожланаётган мамлакатлар зиммасига баъзи муаммоларни келтириб чиқаради.

Бешинчидан, замонавий мулоқот воситалари ёрдамида улкан молиявий бозорга айланган жаҳон молия бозори алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Буларнинг барчаси нафақат ривожланаётган, балки бошқа давлатлардаги кўпгина одамлар глобализацияни эҳтиёткорлик билан қабул қилаётганининг сабабини изоҳлайди. Глобализацияни четлаб ўтиш мумкин эмас, у жамият тараққиётидаги тарихий жараён дир. Лекин глобализациянинг жамиятдаги муайян унсурлар ва тузилмаларга салбий таъсир кўрсатишига йўл қўймаслик XXI аср халқлари ва давлатлари олдида турган муҳим вазифа бўлиб ҳисобланади.

Глобаллашувнинг ҳозирги даврда уч манбаи мавжуд: коммуникация воситаларидаги туб ўзгаришлар; инвестициялардаги янги жараён; дунёга янгича қарашнинг вужудга келиши. Глобал иқтисодий жиноятчиликнинг барча шакллари – наркобизнес, жиноий капиталларни “ювиш”, халқаро коррупция билан қатъий курашни уюштириш кабилар дир.

Ўзбекистон ўзининг стратегик мақсадларини амалга ошириш учун кўплаб тадбирларни муваффақиятли ҳаётга тадбиқ этмоқда. Бу мақсадга эришиш ҳар бир давлатнинг барқарор тараққиётга асосланган миллий тизимини ишлаб чиқишни талаб этади. XXI асрда умумбашариятни мана шундай мақсад сари йўналтириш ҳаётий заруриятга айланади.

Бу вазифаларни мамлакатлар қандай бажараётганлигини назорат қилиш ЮНИСЕФга юклатилган. ЮНИСЕФнинг фаолиятини тўлақонли олиб боришда кўмаклашаётган марказ ходимлари ўз тадқиқотларида мустақиллик йилларида Ўзбекистонда аҳолининг фаровонлиги ошиб борганлигини эътироф этган ҳолда, бу фаровонликнинг ошиши барқарор иқтисодий ўсишга таянганлигини алоҳида қайд қиладилар. Уларнинг маълумотига кўра, Ўзбекистонда ички маҳсулотнинг ўсиши 2005 йилга келиб 1989 йилдагига нисбатан 108,8 фоизни ташкил этди. Айни чоғда бу кўрсаткич Молдовада - 34,8; Россияда - 64,3; Қозоғистонда 85,6 фоизга тенг дир.

Ўзбекистоннинг бу даражага эришувининг сабаби: инсонни улуғлаш ва эъзозлаш билан чекланмасдан, бу ғояни бозор муносабатларига ўтиш даври шарт-шароитларида, қонун-қоидалари, ҳаракат дастури ва уни рўёбга чиқариш усулларида ҳам тўла акс эттира олганлигида. Мана шу тамойилга асосланиб, Ўзбекистон ўзига хос ва мос йўл танлади. Бу йўл ҳақли равишда таъкидлайди Ислом Каримов, "сохта инқилобий сакрашларсиз, фожеали оқибатларсиз ва кучли ижтимоий ларзаларсиз, эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш - танлаб олинган йўлнинг асосий мазмун ва моҳияти дир".

Шунингдек, глобаллашув Ўзбекистон учун бир қатор умумбашарий муаммоларни жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорликда ҳал этишни ҳам вазифа қилиб қўйди. Улар қуйидагилар:

-ер юзида ялпи тинчликни сақлаш, термоядро урушининг олдини олиш ва адолатли халқаро иқтисодий тартибот ўрнатиш;

-атроф-муҳитни самарали муҳофаза қилиш (экологик муаммо);

-аҳоли сони ва таркиби билан моддий ва маънавий қадриятлар яратилиши мутаносиблигига эришиш (демографик муаммо);

-ер юзи аҳолисини зарур озик-овқат ва қувват манбалари билан ишончли ва барқарор таъминлаш;

-очлик, қашшоқлик ва қолюқликни тугатиш учун юксак даражада ривожланиш ҳамда ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги кескин фарқни бартараф этиш;

-хавфли касалликларни тугатиш;

-инсон ҳақ-хуқуқлари ва эркинлигини ҳимоя қилиш, гендер тенглигини таъминлаш;

-жаҳон маънавий муҳити софлигини таъминлаш (этикология муаммоси);

-терроризм, диний экстремизм ҳамда фундаментализмга, наркобизнесга қарши кураш ва бошқалар.

Глобал муаммоларнинг келиб чиқиши, мавжудлиги ва ҳал этилиши зарурати – инсоният жамияти янги цивилизациявий сифат ўзгаришни тақозо этмоқда¹⁰¹. Зеро, ўн ва ҳатто юз йиллар давомида ўзгармас бўлиб кўринган ижтимоий муносабатлар ғоят қисқа вақтда тубдан ўзгармоқда. Бу ҳол кишилар ҳаёти қатламларининг барча бўғинларида кўринмоқда. Кўламига кўра, бу жараён бирон минтақани четлаб ўтмайди.

Демак, глобализацияга тўғри ёндошув тараққиётни тезлаштиради, тинч-тотувлик, ижтимоий барқарорлик ва сиёсий мавқега эгаликни таъминлайди. У такомиллаша боради, биринчи навбатда ижтимоий-иқтисодий жараёнлар тезлашади. Айниқса, савдо, молия ва ишлаб чиқаришда давлатлар, корпорация ва шахслараро алоқалар кучаяди, натижада халқаро фуқаролик жамияти шаклланади.

Глобаллашув жараёни ва унинг давлатга таъсири масаласи¹⁰² ҳақида фикр юритишдан олдин, дастлаб “глобаллашув” атамасининг мазмун ва моҳиятига тўхталиш зарур. Таъкидлаш керакки, илмий адабиётларда мазкур атамага турлича ёндашувлар мавжуд, хусусан, унга ижобий ёндашув билан бир қаторда салбий қараш ва баҳолашлар мавжуд. (Глобалистлар ва

Глобалистлар -

глобаллашув тарафдорларидир. Улар орасида давлат арбоблари, сиёсатдонлар, саноатчи ва бизнесменлар кўпроқ учрайди.

Аксиглобалистлар -

глобаллашув мухолифлари бўлиб, улар орасида кўпроқ сўл кучлар, касаба уюшмалари ва ёшлар ташкилотининг вакиллари бор.

¹⁰¹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 31;70.

¹⁰² Бу ҳақда қаранг: Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 74 – 75.

антиглобалистлар). Глобаллашув ҳақида энг тарқалган фикр шундан иборатки, бу жараён ҳозирги замон иқтисоди, сиёсий ривожланиши, экологик мувозанатни таъминлашнинг хусусияти бўлиб, айти пайтда бу жараён инсоният цивилизациясига турли хавф-хатарлар етказди.

Халқаро валюта фондининг таърифига кўра, “Глобализация бу – бутун дунёда товарлар, хизматлар ва капиталнинг тобора ўсиб бораётган интеграцияси ва эркин кўчиб юриши”.

Глобализация – бу бутун жа-ҳон иқтисодий, сиёсий ва маданий интеграцияси ва унификацияси жараёни.

Таъкидлаш зарурки, глобали-зациянинг асосий моҳияти иқтисодий омилда ўзининг ифодасини топади. Глобализациянинг натижалари бўлиб, халқаро меҳнат тақсимоти, бутун планета миқёсида капитал, инсон ва ишлаб чиқариш ресурсларининг миграцияси (эркин айланиб юриши) ҳамда турли мамлакатлар маданиятининг яқинлашуви ва қўшилиб кетиши ҳисобланади. Глобализация объектив жараён бўлиб, у жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олмақда. Глобализация натижасида дунё ва барча субъектлар ўзаро боғлиқ бўлиб қолмоқда. Айти пайтда, бир неча давлатлар ҳал қиладиган масалалар ҳамда интеграцияга жалб этиладиган давлатлар сони ва типи ҳам кўпаймоқда. Шу боис ҳам глобализацияни бир неча аспектда кўриш керак.

Айти пайтда, глобаллашув жараёнида давлат ва ҳуқуқнинг аҳамияти пасаймоқда, деган фикр мустаҳкамланмоқда¹⁰³. Шу ўринда “глобаллик” ва “глобаллашув” атамалари ўртасидаги фарқни аниқлаб олиш зарур. Глобаллик бу ҳозирги замоннинг янги сифат даражасини – “умумбашарий” жамият тушунчасида ўзида ифода этади. Жаҳон ҳамжамиятининг бу янги сифат ҳолати – миллий давлатлар сиёсати доирасига кирмайдиган ёки унга интеграция қилина олмайдиган ижтимоий муносабатлар умумийлигидир. Глобалликдан фарқ қилган ҳолда глобализация ёки глобализмнинг мазмуни шундаки, бугунги кунда жаҳон бозори сиёсий фаолиятни сиқиб чиқармоқда ёки унинг ўрнини олишга интиломоқда. Бу жараённинг ғоявий асоси бўлиб, дунёни, давлатлар ва халқларни бошқаришнинг янги методларидан фойдаланишга асосланган жаҳон бозори ҳукмронлиги ва неолиберализм ҳисобланади.

Глобализация жараёнида давлатлар ва трансмиллий компаниялар ўртасидаги муносабатда трансмиллий кампаниялар устунликка интилиши ҳолати кучаймоқда. Турли локал маданиятлар ўзаро яқинлашиб, янги учинчи бир маданиятнинг вужудга келишига олиб келмоқда.

Немис олими У.Бек ўзининг “Глобализация бу нима?” деган асарида ёзишича, глобализация миллий-давлат сиёсатини кучсизлантиришга, давлатнинг таъсир кўрсатиш доирасини торайтиришга ҳамда давлатнинг

¹⁰³ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 74 – 75.

ролини, хусусан, унинг иқтисодий ҳаётда иштирокини камайтиришга қаратилган.

4.2. Ижтимоий ҳаёт ва глобаллашув жараёнлари

XX аср тўқсонинчи йилларининг бошида ижтимоий-сиёсий ҳаёт миллатларнинг бефрқлиги, лоқайдлик каби фазилатларини кучайтирди. Собиқ Иттифоқ даврида халқларни иқтисодий ва маънавий хўрланишлар, миллат табиатида лоқайдлик, конформизм, мутелик, ҳар қандай зўравонликка кўникиш иллатларининг юзага келишига олиб келди. Мавжуд коммунистик ғоялар энди халқларни ўз ортидан эргаштира олмай қолди. Коммунистик ғоя барҳам топгани билан унинг ўрнини босадиган, халқларнинг орзу-умидларини ифодалайдиган ғоялар ишлаб чиқилмади.

XX асрнинг муҳим воқеаларидан бири бўлган ушбу инқироз социалистик тараққиёт йўлини танлаган кўплаб мамлакатларни аросатда қолдирди. Ғоявий-сиёсий оқимлар ўз халқчиллигини йўқотди. Энди коммунистлар икки йўлдан бирини танлашга мажбур бўлиб қолдилар: биринчиси, ўз анъанавий ғоялари ва позицияларига содиқ қолиб, янада кучлироқ мафкуравий кураш олиб бориш; иккинчиси, умумэтироф этилган қоидаларни қабул қилиб, ўзга мафкураларнинг ижобий тажрибаларини ўзлаштириш эди. Биринчи йўл мантиқий равишда коммунизм ғояларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдан суриб чиқарилишига олиб келади. Иккинчи йўл эса коммунизм ғояларининг ўзга мафкуралар бағрида сингиб, йўқолиб кетишига олиб келади.

Турли ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги бу ҳолат мамлакатларнинг, жумладан халқимизнинг ташқи тазйиқлар ва хавфларга қарши тура олиш, курашчанлик каби хусусиятларини сусайтирди. Халқлар орасида салбий хусусиятлар пайдо бўлди. Ижтимоий-сиёсий аҳвол аҳолининг муайян қатламлари вакилларида сўз ва иш бирлиги бузилди. Одамлараро мулоқотлар тизимида шахснинг ўз кучига, жамият тузилмаларига нисбатан ишончсизлик ҳисси юзага келди.

Дунё бозор муносабатлари принципларини қабул қилаётган бир пайтда Ғарбнинг ўзида бозор иқтисодиёти, шаклланган сиёсий демократия қоидаларини танқид қилиш кучайиб бормоқда. Бу ижтимоий-тарихий тараққиётнинг ғарбча йўли тўғри эканлигидан далолат бермайди. Бундай икки тарафлама инқироз мафкура оламида бўшлиқни вужудга келтирди. Бунга асосланган айрим мафкурашунослар мафкурадан воз кечиш даври келди, деб хулоса чиқардилар. Бироқ ҳақиқат шуки, мафкура ҳеч қачон тарих мулкига айланмайди. Ҳар қандай жамият маънавий соҳасининг назарий даражаси, ижтимоий онгнинг тизимлаштирилган қатлами (назарий онг) мавжуд бўлар экан, ўзига хос мафкура яшайверади. У барча замонлар ижтимоий-тарихий тараққиёт характери ва йўналишига таъсир кўрсатувчи қудрат бўлиб қолаверади. Хўш, шундай экан, бугунги кундаги мафкуравий беқарорликни, кишилардаги мафкуравий бефарқликни қандай баҳоламоқ керак? Аввало шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, мафкуравий беқарорлик,

дегани асло мафкуравий бўшлиқни (яъни кишилиқ жамиятида мафкуранинг бутунлай йўқлигини), мафкуравий бефарқлик эса асло мафкурадан хошилиқни англамайди. Чунки кишилиқ жамиятининг бирор бир кўриниши (немис жамияти, ўзбек жамияти, япон жамияти) маълум муддат мафкуравий бўшлиқни бошидан кечириши мумкин, бироқ кишилиқ жамиятининг ўзи (яхлит ҳолда) мафкурасиз бўлиши мумкин эмас. Худди шу каби кишилар ёлғондакам, ҳақиқатдан йироқ мафкурани тўлиқ англамасдан қабул қилишлари мумкин, бироқ ҳар қандай мафкуравий таъсирдан ташқарида бўла олмайдилар.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, биринчидан, бугунги кунда мавжуд бўлган кўпгина мафкуралар яхлитлик ва изчилликдан ниҳоятда йироқ. Уларда жамият ҳаётининг маълум жабҳалари қамраб олинади, холос. Дарвоқе, ушбу ҳолат жаҳон тарихий тараққиётига ҳам катта таъсир кўрсатмоқда. Чунончи, халқаро муносабатлар хилма-хил мафкураларга бўйсунганлари боис бир-бирига зид бўлган, яхлитликдан йироқ иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий омиллар юзага келмоқдаки, улар жаҳон тараққиётини тенденциявийлик хусусиятидан маҳрум этиб, тасодифий тус бермоқда.

Ҳозирги шароитда эса халқаро воқеаларнинг асл мақсади ва моҳиятини аниқлаш ниҳоятда мушкул. Айниқса, бу мафкуравий характерга эга бўлган халқаро воқеаларнинг мақсади ва йўналишини аниқлашда кўринади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов мафкура полигонларини ядро полигонларига нисбатан кўпроқ кучга эгаллигини таъкидлар экан, “агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий тазйиқ бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин, аммо мафкуравий тазйиқ, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб етиш ниҳоятда қийин”, - дейди.

Кишининг муайян ғояга, идеал ёки маслакка интилиши, аввало унинг ички ботиний эҳтиёжлари асосида юзага келди. Кишиларимизнинг тафаккури ва дунёқарашида юзага келаётган ижобий йўналишидаги ўзгаришлар инсонпарварлик тамойиллари билан боғланиши зарур.

И.А.Каримов таъкидлаганидек «... фақат янгиланишлар ижтимоий муносабат ва турмуш тарзининг ўзгариши, одамлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлаш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда амалга оширилиши даркор» .

Иккинчидан, постиндустриал инқилоб, урбанизация, ахборотлашув, глобаллашув жараёнлари фойда кетидан қувадиган, асосан моддий манфаат ва эҳтиёжларини қондиришга интиладиганларни вужудга келтирдикки, бундай кишилар ўз мақсадлари йўлида ҳар қандай афсона-ю ғояни ҳам қўллаб-қувватлашга кодирлар. Бундай ҳолат мамлакат хавфсизлигига бекиёс таҳдид солиши табиийдир.

Ҳозирги замоннинг мафкуравий манзарасида сезиларли аҳамият касб этаётган вайронкор ғояларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Зотан, жамиятнинг тараққиётига хавф солаётган ғояларни (шовинизм, неототалитаризм, расизм, социал-дарвинизм, антиутопия ва шу кабилар)

мамлакатимиз фуқароларига бевосита сингдиришга уринилаётган ғоялардан (миллатчилик, диний экстеримизм, миллий маҳдудлик ва шу қабила) ажрата билиш лозим¹⁰⁴.

Шовинизм тарафдорлари ўз миллатларининг манфаатлари ва эҳтиёжларини ҳаддан зиёд улуғлайдилар, уларни бошқа миллат ва элатлар ҳисобига бўлса ҳам қондиришни тарғиб этадилар. Иқтисодий имкониятлари заифлашган, ижтимоий тотувликка зид кетган, ички зиддиятлар кучайган, Ватан, миллат тақдиридан ўзининг тор манфаатларини устун қўядиган, ўзаро келиша олмаётган, ҳокимиятга даъвогар сиёсий гуруҳларнинг мавжуд муаммоларни ташқи кучлар ёрдамида ҳал қилишга уриниши ва маънавий-руҳий парокандалик, эртанги кунга ишончсизлик туйғулари ҳукмрон бўлган мамлакатлар буюк давлатчилик шовинизми нишонига айланишини замонавий тарих ҳам кўрсатиб турибди, дея таъкидлаган эди юртбошимиз.

Миллат ва элатларнинг ягона тоталитаристик тизим шароитидаги фаровон ҳаёт кечира олишини тарғиб этувчи неототалитаризм ғоялари ҳам жамиятимиз тараққиёти учун катта хавф туғдирмоқда.

Айни пайтда вайронкор ғоялар ҳам мавжудки, жаҳондаги турли сиёсий кучлар XX асрнинг 90-йилларига келиб, айниқса кескин тус олди. Ушбу ғоя тарафдорлари бугунги кунда интеграцияга интилаётган инсониятни “бизникилар” ва “бегоналарга” бўлмоқда. Диний экстремизм нафақат ислом, балки христиан дини ғояларига ҳам асосланиши мумкин. Бироқ ислом диний экстремизми ўзининг мурасасизлиги билан танилган. У ўзининг икки хусусияти билан ажралиб туради:

Уларнинг ақидаларига кўра, гўё барча ҳозирги замон мусулмон жамоалари исломий тусларини йўқотганлар ва жоҳилия (исломдан аввалги) аср жамиятларига айланганлар. Бундай ёндошув ҳукумат ва унинг олиб бораётган сиёсатини танқид қилишга асос бўлиб хизмат қилади;

Улар гўё фақат ҳақиқий мусулмонлар, яъни уларнинг ўзлари ҳокимиятга келгач, барпо бўлажак исломий тартибни ўрнатиш учун кескин ва агрессив ҳаракат қилиш зарур деб ҳисоблайдилар.

Ислом диний экстремизмининг энг ёрқин ифодаси ваҳҳобийлик бўлиб қолмоқда. Суннийларнинг 1,5 фоизини ташкил этувчи ва ханбалийларга мансуб бўлган, бош мақсади – ислом динини асл ҳолатига қайтаришдан иборат деб билган ваҳҳобийлик аслида ҳокимият учун курашиш йўлида вужудга келган сиёсий ҳаракатдир.

Маълумки, наркотик моддалар истеъмол қилиш XXI аср бўсағасида умумбашарий муаммога айланди. Айниқса, Европанинг йирик шаҳарларида истиқомат қилаётган ёшлар орасида гиёҳвандлар сони кўпайиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида, наркотик моддаларга бўлган эҳтиёжни оширади. Жаҳондаги наркотик моддаларнинг қарайиб 90 фоизини экспорт қилаётган Афғонистон имкониятлари – энди бу эҳтиёжларни тўлиқ қопламагани боис,

¹⁰⁴ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 74 – 75.

наркотик моддаларни ишлаб чиқариш имконини берадиган янги давлат ташкил этиш зарурияти туғилди!? Наркобизнес пешвозлари эндигина мустақиллигини қўлга киритган мамлакатларга кириш йўллаприни изламоқдалар. Бугунги кунда ваҳхобийлар ана шундай даҳшатли, ғайриинсоний ғояга хизмат қилмоқдалар.

Жаҳондаги айрим сиёсий кучлар турли мамлакатларда миллатчилик ғояларини сингдиришга ҳам интилмоқдалар. Глобаллашув жараёни умуминсоний кадриятлар, анъаналар ва урф-одатларга таҳдид солаётгани рост. Жаҳон сиёсий оламидаги айрим кучлар ушбу фактдан ҳам ўз ғаразли йўлларида фойдаланмоқдалар. Ҳокимият учун кураш, сиёсий “обрў” ортириш мақсадида бу кучлар миллатчилик ғояларини ўзларига қалқон қилмоқдалар.

Жамият тараққиётининг ҳар бир босқичи ривожланишнинг охириги нуқтаси бўлолмаганидек маънавий-ахлоқий раванқнинг ҳам сўнгги чегараси бўлмайди. Зеро, ҳар қандай жамият тараққиётини тезлаштирувчи асосий куч иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ривожланиш зарурияти билан белгиланган ва маънавият, ахлоқ билан муштараклашган эҳтиёждир .

Ижтимоий тараққиёт объектив зарурият. «Эҳтиёж муайян экологик ёки ижтимоий тизимнинг ўта зарур, объектив ва моҳиятли паллаларини ифодалайди, уларни қониқтириш эса Ушбу тизимнинг кўнгилдагидек фаолияти ва ривожланишини таъминлайди» .

Жамиятдаги моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг юксалиши ижтимоий тараққиётнинг объектив қонунидир. Шу қонунга кўра бирламчи эҳтиёжларнинг қондирилиши иккинчи эҳтиёжни туғдиради ва ҳ.к. бу эҳтиёжларни қондирилмаслигидаги озгина хатодан баъзи сиёсий кучлар миллатчилик ғояларини ривожлантиришда фойдаланилмоқда.

Жамиятнинг замонавийлашиб, космополитлашиб бориши билан миллатчиликка бўлган эҳтиёж камайиб эмас, ошиб боради. Ушбу жараёнлар ва феноменлар оқибатида миллатлар ўртасидаги фарқ ва чегаранинг йўқола бориши кишиларда турли гуруҳларга бирлашиш заруриятини вужудга келтиради. Янги тенденциялар анъанавий тафовутларни йўқотиб юбораётган шароитда миллатчилик одатий, таниш ва кўникилган қоидаларни тиклаётгандек кўринади.

Диний экстремизм, миллатчилик ва уларга ўхшаган кўплаб ғояларнинг асосий таъсир объекти мустақиллигини қўлга киритган мамлакатлар бўлиб қолаётганини кўрсатиб ўтдик. Чунки геосиёсатнинг асосий мақсади ўз мавқеини ўзга минтақаларда мустаҳкамлашдан ва шу минтақаларни ўз таъсири остида олишдан иборат бўлган бир даврда жаҳондаги турли сиёсий кучлар ёш суверен давлатларни ўз манфаатлари доирасига киритиш, уларнинг мустақиллигини заифлаштириш мақсадида биз тилга олган ғояларни тарғиб этишдир. Улар минтақада шаклланган ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий алоқаларни издан чиқариш, халқлар ва миллатлар ўртасига низо солиш, кескинлик ўчоқларини келтириб чиқариш учун турли ғоявий, диний ва мафкуравий воситаларни ишга солмоқда. Мустақил

давлатларга қилинаётган мафкуравий тазйиқ ахборотлашган уруш, психологик уруш, технологик уруш сифатида олиб борилмоқдаки, уларнинг асл мақсади миллатга бегона турмуш тарзи ва кадриятлар тизимини сингдириш, танлаган йўлидан оздириш, ўз технологиясини жорий этиш, охир-оқибатда эса уни ўз таъсири остида олиш ва мустамлакачилик сиёсатини юргизишдан иборатдир.

Ушбу воситаларни шартли равишда уч йўналишга тааллуқли, деб айтиш мумкин.

Ахборотлашган уруш. Ахборот узатиш имкониятлари кенгайиб кетган бир шароитда ахборотлашган уруш хавfli оқибатларни келтириб чиқаради. Тўқсонинчи йиллар арафасида фақат АҚШда 1850 даврий нашр мафкуравий мақсадларга қаратилди. Ҳозирги даврга келиб, спутник антеналарининг маиший турмушга кириб келиши, интернет тизимининг ривожланиши ахборот узатиш имкониятларини тезлаштирди.

Психологик уруш. Мустақил давлатлар халқига танланган йўллариининг нотўғри эканлигини сингдиришга, уларни охир-оқибатда ижтимоий ларзалар кутаётганини асослашга интилишдир. Буларнинг барчаси миллат руҳини тушириш, уни танлаган йўлидан қайтариш мақсадида амалга оширилмоқда.

Технологик уруш. Мустақил давлатларнинг эътиборини жалб этиш мақсадида ўз иқтисодий, ижтимоий, ахборот технологияларини тарғиб этишга уринилмоқда. Бундан кўзланган мақсад шуки, ушбу технологияларни жорий этиш бозори вужудга келтирилса, янги технологиялар билан бирга ўз тараққиёт моделини ҳам сингдириш, экспорт қилиш имконияти яратилади.

Шундай қилиб, XX асрнинг тўқсонинчи йилларига қадар ҳукм сурган социал-реформистик ғоялар ва коммунистик утопия ўзини оқламади. XXI аср арафасида жаҳонда, бир томондан мафкуравий беқарорлик, иккинчи томондан эса, мафкуравий бефарқлик вужудга келди. Хусусан, мафкуравий беқарорлик жаҳонда бутун-бутун халқларни жипслаштириш имконига эга ғояларнинг йўқлигида намоён бўлаётган бўлса, мафкуравий бефарқлик кишиларнинг ўз онги ва фаолиятларини эгаллаётган ғояга эътиборсизликларидида ўз ифодасини топмоқда.

Бундай шароитда диний экстремизм, миллатчилик каби ғайриинсоний ғоялар ривожланиши ва тарқалиши учун шарт-шароитлар ҳосил бўлмоқдаки, ундан энг аввало эндигина мустақиллигини қўлга киритган мамлакатлар, айниқса, катта зарар кўрмоқдалар. Ушбу ғоялар турли сиёсий кучларнинг геосиёсат мақсадларини рўёбга чиқариш учун тарқатилмоқда ва тарғиб этилмоқда.

Глобаллашув жараёни жаҳон мафкуравий манзарасини тубдан ўзгартирди, геосиёсатнинг янги мақсад ва йўналишларини юзага келтирди¹⁰⁵. Бунинг натижасида, бир томондан, турли ғояларни кишилар онгига сингдириш услублари ва усуллари мукаммаллашиб кетди, иккинчи

¹⁰⁵ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 74 – 75.

томондан, ғайриинсоний ғоялар таъсиридан фуқароларни ҳимоялаш имкониятлари камайди. Юзага келган вазиятда Совет Иттифоқининг ҳалокатга юз тутиши ва жаҳоннинг бошқа минтақаларида содир бўлган ижтимоий-сиёсий воқеалар натижасида мустақилликни қўлга киритган мамлакатлар хавфсизлигига айниқса, катта таҳдид солмоқда. Шу боисдан, мустақилликка эришган юртларга ўтказилаётган мафкуравий тазйиқлар характери ҳақида атрофлича маълумотга эга бўлиш учун ҳозирги замоннинг мафкуравий қиёфасини ўрганиш заруратга айланмоқда.

Дарҳақиқат, ҳозирги замон мафкуравий қиёфаси ғоялар ранг-баранглиги, ғоявий кураш кескинлиги билан фарқланади. Мафкуравий беқарорлик, мафкуравий бефарқлик шароитида ушбу омиллар Ўзбекистон хавфсизлигига таҳдид солмоқда. Худди шунинг учун ҳам ҳозирги пайтда юзага келган мафкуравий манзара XX асрдаги кишилик жамияти тараққиётининг қонуний маҳсули эканлигини яхши англаб олмоқ, ғоявий кураш кескинлашган бир шароитда миллатнинг орзу-умидлари ва манфаатларини ифодалаган ғояни шакллантириш орқалигина унинг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мумкинлигини яхши тушунмоқ керак.

Мафкура устқурмавий ҳодиса бўлиб, у ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқеалар таъсирида шаклланади. Шу боис XX асрда глобаллашув жараёнининг тезлашиши ва умумсайёравий цивилизациянинг шакллана бошлаши жаҳон мафкураларининг характерини ўзгартириб юборди. Уларнинг ўрнини босадиган кудратли мафкуранинг йўқлиги, геосиёсий мақсадларнинг ўзгаргани эса бу ғояларнинг салбий таъсирини янада кучайтирди. Бундай шароитда ўз мақсадини аниқ белгилаб олган, эҳтиёж ва манфаатларини яхши англаб етган, ўз эътиқодига эга бўлган, бир сўз билан айтганда, ўз миллий ғоясини шакллантирган миллатгина келажагини сақлаб қолади ва истиқболини белгилайди.

Шундай қилиб, қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

Глобаллашув жаҳон миқёсида кишилар ўртасидаги миллий, диний, маданий алоқалар учун шарт-шароитлар яратади.

Илмий-техник ахборот, технологиялар, илмий-техник ютуқлар билан алмашиш орқали халқаро миқёсда инсон тараққиёти учун бекиёс имкониятлар очади.

Глобаллашувга хос катта имкониятлар ва манфаатли жиҳатларнинг мамлакатлар ва одамлар ўртасида кенг тақсимланиши, илмий-техника тараққиёти натижалари уларни яратувчилари бўлмаган мамлакатларга кириб бормоқда. Масалан, интернетнинг беҳад кенг имкониятлари барча давлатларида ишлатилиши мумкин.

Глобал технологик имкониятлар асосида инсон тараққиётини юксалтириш ҳамда қашшоқликни бартараф этиш имкониятлари туғилади.

4.3. Глобаллашув ва ҳозирги замон давлати функциялари

1. Ички ва ташқи функцияларнинг ўзаро алоқаси кучаймоқда, ички функциялар ҳам тобора халқаро аҳамият касб этмоқда ва ташқи олам билан боғлиқлиги кучаймоқда ва шу тариқа ички функцияларнинг ривожини ҳам халқаро ҳамжамиятнинг манфаатларини эътиборга олган ҳолда амалга оширилмоқда;

2. Сиёсий функцияларга таъсири: ҳар бир давлатдан демократик институтларнинг ривожини учун шарт-шароит яратиш талаб этилмоқда. Натижада демократия ва унга бўлган ҳуқуқ глобал аҳамиятга эга бўлмоқда;

3. Давлат суверенитети масаласида – “глобализация шароитида давлат суверенитети камаяди” деган мазмундаги қарашлар кучаймоқда¹⁰⁶; Суверенитетни йўқотмоқ – давлатнинг ҳудудий яхлитлигини йўқотиш билан бир хил. Давлат суверенитети албатта сақланиши керак, фақат ҳар бир давлат умуминсоний манфаатларни эътиборга олган ҳолда ўз суверенитетини маълум даражада чеклашга рози бўлиши мумкин;

4. Ҳар бир халқ ўз қонунлари, одатлари, диний ва бошқа нормалари ва кадриятлари асосида яшашга ҳақли. 1993 йил июндаги Вена конференцияси ҳужжатида таъкидланганидек, “Демократия халқнинг ўз сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий тузумларини эркин ўз иродасини ифодалаш орқали белгилаш ва ўз ҳаётининг барча жабҳаларида тўла иштирок этишига асосланади”;

5. Иқтисодий функцияга таъсири – иқтисодий интеграция жараёнлари, бозорларнинг халқаро мазмунга эга бўлиши, ТНКларнинг таъсирининг кучайиши, давлатлар устида турадиган тузилмаларнинг ташкил этилиши давлатнинг ўз иқтисодий функцияларини амалга ошириши қийинлашмоқда.

Глобаллашув шароитида давлатнинг ўрни ва аҳамияти. Глобализация – жамиятнинг сиёсий тизимида давлатнинг реал аҳволини, ҳолатини ўзгартирмоқда. Глобалистларнинг фикрича, бугунги кунда давлатлар ўзининг миллий ўзлигини аста-секин йўқотмоқда. Давлат суверенитети заифлашмоқда. Трансмиллий кампаниялар ва молия-саноат гуруҳларининг дунё миқёсидаги фаолияти унчалик чекланмаган ҳолда амалга оширилади. Р.Фолкнинг ёзишича, бунинг натижасида локал ва трансмиллий кампаниялар ва алоҳида гуруҳларнинг ташаббуси маҳаллий аҳамиятга эга масалаларнинг ҳал этилишига таъсири кучаймоқда – тўғонлар қурилишидан тортиб то сиёсий масалаларгача. Шу тариқа суверен ҳудудий давлатлар дунёсидан шаклланаётган ”жаҳон қишлоғи”га ўтилмоқда¹⁰⁷.

Америкалик сиёсатшунос С.Стрейнджнинг ёзишича, миллий-давлатларнинг ўрнини босадиган ижтимоий ташкилотларнинг янги-янги шакллари вужудга келмоқда. Югославия ва Ироқ воқеалари қудратли

¹⁰⁶ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 74 – 75.

¹⁰⁷ Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 January. P. 31-33.

давлатлар ва трансмиллий компанияларнинг глобал интилишларига миллий давлатларнинг суверенитети боғлиқ бўлиб қолаётганлигини таъкидлайди.

Трансмиллий компаниялар бир давлатда фаолият олиб борса, иккинчи давлатда солиқ тўлайди, жойлашган давлатлардан инфратузилмалар ташкил этишни талаб этиши мумкин. Шу тариқа социал тадбирларнинг харажати оддий аҳоли зиммасига тушади. Трансмиллий компаниялар учун қулай бўлган ҳолат, давлат учун аксинча бўлиши мумкин. Шу тариқа транс-миллий компаниялар давлатнинг иқтисодий ва молиявий асосларини заифлаштиради ва бора-бора уни емира боради.

Глобаллашув ҳар бир давлатдаги ва муайян минтақадаги демократия ва барқарорлик даражасига таъсир этади. Аввало у мамлакатлар ва цивилизацияларнинг яқинлашувига ва байналминаллашувига таъсир этади. Бироқ кам ривожланган, кучсизроқ давлатларда салбий оқибатларга олиб келиши мумкин ва оқибатда конфликтлар пайдо бўлиши мумкин.

Глобаллашув жараёни янги-янги давлатларнинг пайдо бўлишига

олиб келади. Гарчи 2-жаҳон урушидан кейин 50 тагина давлат бўлган бўлса, ҳозирда БМТга 190 та давлат аъзо, 40 та давлат эса аъзо эмас. 25 йил ичида давлатлар сони 500га етиши тахмин қилинмоқда. Фактларга эътибор қаратамиз: расмий 309 курукликдаги чегарадан 52 таси, яъни 17%, 425 денгиз чегарасидан 160 таси, яъни 38% ҳудудий низо объекти ҳисобланади. 33 орол 39 давлат томонидан низолашмоқда. 190 давлатда 600 тилда гап-

лашадиган этник бирликлар мавжуд, умуман 5 минг этник гуруҳлар мавжуд. Чегараларнинг шаффоф бўла бориши ҳам бу жараённинг хусусиятларидан ҳисобланади. (П.Капенштейн, Р. Кохэн, С.Краснер).

Глобализация шароитида турли хил нодавлат ташкилотлар кўпайиши ҳолати юз беради.

Дунёда жуда кўп турли диний, ҳуқуқ муҳофаза этувчи, хайрия, экологик ва шу каби нодавлат ташкилотлари мавжуд бўлиб, уларнинг таъсири давлатларга ва халқларга, жамоатчилик фикрига жуда каттадир. “Халқаро амнистия”, “Гринпис”, “Чегара билмас врачлар” каби ташкилотларнинг халқаро обрўси жуда юқори.

Брюсселдаги Халқаро ташкилотлар Кенгашининг маълумотларига кўра, дунёда 40 минг нодавлат ташкилотлар, 5900 ҳукуматлараро тузилмалар мавжуд. Бир йилда ўртача 400 га яқин (19 асрнинг ўрталарида 2-3 та) конференциялар ўтказилади. Террористик ташкилотлар ҳам гло-бал масштабда таъсир ўтказишга интиломоқдалар.

Глобализация шароитида давлатнинг характери ва фаолиятининг мазмуни ўзгармоқда¹⁰⁸. Янги функциялар, хусусан, ахборот хавфсизлиги, инновацион фаолият кабилар пайдо бўлмоқда.

Глобаллашув давлатлар сиёсий режимига тобора боғлиқ бўлиб қолмоқда. Хусусий бизнес соҳасида “тилла корсет” қоидаси

амал қилиб, натижада сиёсий режимлар демократлаша бормоқда; сиёсий методлар цивилициялаша боради. Давлат фаолиятининг методлари ҳам ўзгара боради, “қуйи дипломатия”нинг аҳамияти ҳам орта боради (савдо, технология ва валютани тартибга солиш).

Глобаллашув давлатларнинг аввалги “биринчи” (капиталистик) “иккинчи” (социалистик) ва “учинчи” (бетараф давлатлар) мамлакатларга ажратиш амалиётини қайта кўриб чиқиш зарурати пайдо бўлди.

Янги бўлиниш: “биринчи дунё” – асосан учта кучли марказ билан: АҚШ, ЕИ давлатлари ва Япония, бу гуруҳга молиявий маблағ ва ахборотларнинг 80% тўғри келади, “иккинчи дунё” – биринчи гуруҳдан кейин кетаётган давлатлар – Хитой, Ҳиндистон, Россия ва бошқа давлатлар; “учинчи гуруҳга” – кам ривожланган, қолоқроқ давлатлар.

Глобализмнинг асоратларига қарши кураш имкониятлари:

1. Ташкиллашган трансмиллий жиноятчилик, нарқобизнес, халқаро терроризм, одам савдоси, ноахлоқий хизматлар. Трансмиллий жиноий уюшмаларнинг олган фойдалари, баъзан, айрим давлатларнинг миллий даромадидан юқори суммани ташкил этади. Шу боисдан ҳам халқаро жиноятчиликка қарши кураш – халқаро ҳамжамиятнинг биргаликдаги фаолиятини талаб этади.

2. Халқаро низоларни ҳал этиш ҳам халқаро ҳамжамиятнинг биргаликдаги фаолиятини талаб этади.

Бугунги кунда давлат функцияларини беш гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ: иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, ғоявий ва экологик.

Шу тариқа давлатнинг нафақат ташқи функцияси, балки ички функцияси ҳам глобализация жараёнларига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бу жараён мустақил давлатларни мураккаб жараёнларда ўз ўрнини топишга ва шу мақсадда ўзининг иқтисодий, интеллектуал имкониятларини кучайтиришга ундайди.

¹⁰⁸ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 74 – 75.

Назорат саволлари

1. Глобаллашув – ҳозирги замонда давлат-ҳуқуқий ўзгаришларнинг омили сифатида қандай намоён бўлмоқда?
2. Ҳозирги замон глобал муаммоларига хос қандай умумий жиҳатларни биласиз?
3. Глобаллашув ҳозирги замон давлати функцияларига қандай таъсир ўтказмоқда?
4. Ҳалқаро миқёсдаги муаммоларни ҳал этишда ҳозирги замон давлати қандай роль ўйнайди?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. –Т.: Ўзбекистон. 2002. 76 б.
2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Халқ сўзи, 2005 йил 29 январь.
3. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрь куни бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил, 13 декабрь.
4. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999.
5. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.
6. Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000.
7. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012.

5-мавзу: Ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушуниш юзасидан турли ёндашувлар

Режа:

- 5.1. Ҳуқуқни тушунишдаги плюрализм.
- 5.2. Легизм ва унинг моҳияти.
- 5.3. Юснатурализм ва унинг мазмуни.
- 5.4. Юридик либертаризм.
- 5.5. Ҳуқуқ ва қонунни фарқлаш.
- 5.6. Юридик онтология, гносеология ва аксиология.
- 5.7. Либертар ҳуқуқни тушуниш шароитида ҳуқуқий тартибга солишнинг хусусиятлари.

Таянч иборалар: *плюрализм, легизм, юснатурализм, юридик либертаризм, юридик онтология, гносеология ва аксиология.*

5.1. Ҳуқуқни тушунишдаги плюрализм¹⁰⁹

Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги фан сифатида юриспруденция учун унинг негизида ётувчи ҳуқуқни тушуниш (ҳуқуқ тушунчаси) нинг у ёки бу типи бош ва асосий аҳамият касб этади. Айнан ҳуқуқни тушунишнинг типи юридик билишнинг парадигмаси, принципи ва намунаси (мазмун модели)ни, хусусан юриспруденция тегишли концепциясининг илмий-ҳуқуқий мазмунини, предмет ва методини белгилаб беради.

Бу ҳар қандай изчил, тизимли асослангирилган, ривожланган ва ташкиллашган назария (хусусан юридик назария доирасида ҳам) тушунчанинг илмий билиш мақоми ва аҳамияти билан белгиланади. Ҳуқуқ тушунчасида илмий-мавҳум (концентрациялашган ва ихчам) кўринишда муайян юридик назария, юриспруденция муайян концепциясининг назарий-ҳуқуқий маъноси ва мазмуни акс этади. Агар ҳуқуқ тушунчаси – бу ихчам (сиқик) ҳолдаги юридик назария бўлса, юридик назария эса – бу ҳуқуқнинг ёйиқ (кенгайтирилган) тушунчасидир. Яхлит юридик фан эса (ҳуқуқ ҳақидаги мажмуавий назарий фан сифатида) ҳуқуқ тушунчасини муайян назария кўринишида изчил ва тўла очиб беришдан иборат.

Ҳуқуқ – бу инсон хулқ-атворининг тартибланишган (интизомлашган) шаклидир¹¹⁰. Интизом эса ўз навбатида қонун қоидалар тизими демакдир.

¹⁰⁹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 248.

Ҳуқуқ – бу баъзида айтиладиган (ишлатиладиган) қонун-қоида эмас. У биз маълум бир тизим ёрдамида англайдиган (тушинадиган) қонун-қоидаларнинг жамланмасидир. Агар биз айнан маълум бир доирадаги қонун-қоидаларга эътиборимизни қаратиш билан чегаралансак, биз учун ҳуқуқнинг табиатини тушунишнинг имкони бўлмайди. Юридик интизомга оид бўлган муайян бир қонун-қоидалар тузилмаси ҳисобланган маълум алоқалар ҳам ҳуқуқнинг табиати учун муҳим саналади. Ушбу алоқаларнинг юридик низом деб ўрнатилганлигини аниқ англашнинг ўзи ҳам ҳуқуқнинг табиатини тўлақонли тушунишга пойдевор бўлиб хизмат қилиши мумкин¹¹¹. “Ҳуқуқ инсон хулқ-атворининг интизомлашган шаклидир” деган қараш юридик низом фақатгина инсоннинг табиати (хулқ-атвори)га алоқадор эканда деган фикирни назарда тутмайди. Бу нотўғри, албатта. Аммо инсон хулқ-атвори юридик нормаларнинг таркибига киради. Одам ўлдириш жазосини белгиловчи норма айнан инсоннинг маълум бир таъсир натижасида кимнингдир ҳаётига қасд қилиш борасидаги хулқ-атвори билан алоқадордир. Ҳар ҳолда, қотиллик – бу инсон фел-атвори эмас, аммо у психологик жараён ҳисобланади. Ҳар қандай қонун маълум бир ҳолат ортида ётувчи муайян хулқ-атвори назорат қилишни ва инсонга нисбатан талқин этишни талаб этади. Ушбу ҳолатга нисбатан инсоннинг хулқ-атвори муҳим ўрин тутмайди, улар шунчаки биз табиий ҳолат деб атайдиган воқеа ва жараёнлар ҳам боълиши мумкин.

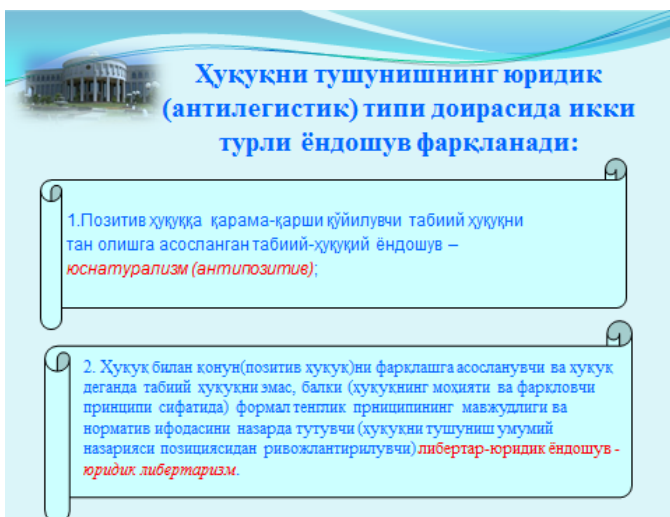
Ҳуқуқ нормалари бошқа нормаларни ҳуқуқнинг таъсир доирасидагиларга ёрдам беришини назарда тутаяди. Ҳуқуқий таъсир доира – бу инсон хулқ-атвори эмас, аммо у қонун ёрдамида тартибга солинадиган инсон хулқ-атворининг кўринишидир. Бундан кўришиб турибдики инсон хулқ-атворининг таркиби саналмаган далиллар қонун нормаларининг мундарижасига кириши мумкин. Лекин, улар шунчалик инсон хулқ-атвори билан алоқадорки, ё унинг ҳолати ёки унинг таъсири кўринишида намоён бўлади.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, ҳуқуқни тушуниш – бу ҳуқуқни билиш, уни идрок этиш ва унга муайян муносабатда бўлишни ўз ичига оловчи инсоннинг мақсадга йўналтирилган фикрлаш фаолияти жараёнини ва натижасини ўзида акс эттирадиган, ҳар доим инсон онги билан узвий боғлиқ бўлган ҳамда ҳуқуқ тушунчаси, ҳуқуқ моҳияти, ҳуқуқнинг ижтимоий қиймати каби таркибий элементлардан таркиб топган илмий категориядир.

Ҳуқуқни тушунишнинг ушбу икки типлари ўртасидаги фарқ қуйидагича. Легистик ёндошувга кўра, ҳуқуқ – бу давлат (унинг ҳокимияти, эрки-хоҳиши, ихтиёри)нинг ижоди, маҳсули бўлиб, у расмий ҳокимиятнинг амри (мажбурий кўрсатмаси, қоида, нормаси, ҳужжати, акти). Бунда ҳуқуқ давлатнинг расмий, мажбурлов қоидаларига тенглаштирилади, яъни позитив ҳуқуқнинг формал манбаларига, яъни мазкур вақтда ва мазкур жойда

¹¹⁰ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 248.

¹¹¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.3.

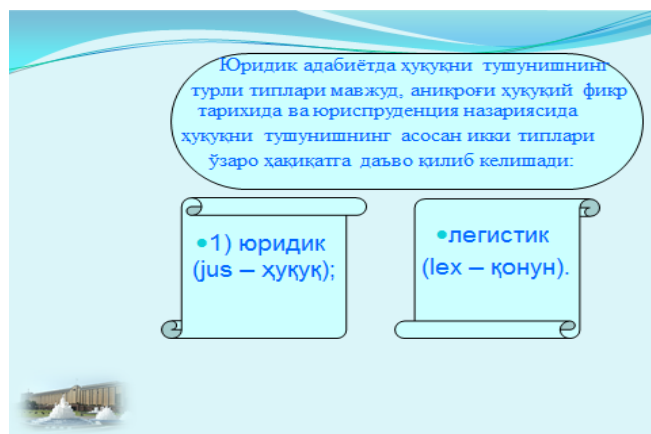

қонуний кучга эга бўлган йиғма маънодаги қонунга олиб келинади, ҳуқуқ билан қонун тенглаштирилади.

Ҳуқуқ билан қонун (позитив ҳуқуқ)ни¹¹² бундай легистик тенглаштириш моҳиятига кўра айнан легистик позитивизм бўлган “юридик позитивизм”нинг принципи ва маъноси ҳисобланади.

Ҳуқуқни легистик (позитивистик) тушуниш ҳуқуққа нисбатан турли эстатистик, авторитар, деспотик, диктаторлик, тоталитар ёндошувларга хос.

Легизм – ҳуқуқни давлат амри, мажбурий қоидалар деб тушунишдир. Легизм ҳуқуқни авторитар тушунишнинг норматив ифодасидир (Гоббс ва б.) Улар ҳуқуқ ва қонунни тенглаштирадилар, ўз эътиборини амалдаги (позитив) ҳуқуққа қаратадилар. Легистлар ҳуқуқнинг моҳияти, ғояси, қиймати каби тушунчаларни хом хаёл, қуруқ гап деб инкор қиладилар. Табиий ҳуқуқ назарияси уларнинг энг аччиқ танқиди доимий объекти ҳисобланади. Ҳуқуқни тушунишнинг юридик типи учун, аксинча, ҳуқуқ ва қонун(позитив ҳуқуқ)ни фарқлашнинг у ёки бу варианты характерли ҳисобланади. Бунда ҳуқуқ деганда қонун ўрнатувчи (давлат) ҳокимиятининг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган объектив ҳодиса тушунилиб, бу ҳодиса бошқа ижтимоий ҳодисалардан ўзининг объектив табиати ва хусусияти, ўз моҳияти, фарқловчи тамойили (алоҳида ижтимоий регулятор сифатида) билан фарқланади.

Бунда формал тенглик принципи ҳуқуқий шакл (ҳуқуқий муносабатлар шакли сифатида)нинг ягона мазмунини ташкил этувчи 3 элементнинг бирлиги сифатида намоён бўлади: 1) норма ва тенглик ўлчовининг мавҳум-формал умумийлиги (норма ва ўлчовнинг ҳамма учун тенглиги); 2) эркинлик; 3) адолат.

Муносабатлар шакли сифатида ҳуқуқни бундай муносабатларнинг фактик мазмуни билан аралаштириб юбориш мумкин эмас. Айтиш муҳимки, мазкур элементлар нафақат бир-бирларини тўлдирадилар, шу билан бирга бир-бирларини тақозо этадилар ва назарда тутадилар, чунки улар ягона ҳуқуқий асос – формал тенглик принципи (шу билан бирга муносабатларнинг

¹¹² Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.78-80.

ҳуқуқий шакли) нинг турли жиҳатларидирлар.

Ҳуқуқни тушуниш умумий назарияси нуқтаи назаридан табиий-ҳуқуқий ёндошув ва либертар формал-юримдик ёндошув юримдик ҳуқуқни тушунишининг турли шакллари сифатида ҳуқуққа нисбатан назарий ёндошув, назарий-ҳуқуқий фикр соҳасида таракқиётнинг вужудга келиши, чуқурлашуви ва ривожланишининг босқичлари ва даражаларини англатади.

Либертар ёндошув ҳуқуқ билан қонун нисбати ва фарқланишининг барча шакллари – улар ўртасидаги қарама-қаршиликдан (ҳуқуққа зид, ҳуқуқни бузувчи қонун ҳолатида) то уларнинг мос келишигача (ҳуқуқий қонун ҳолатида) бўлган шакллари ўз ичига олади¹¹³.

Либертар-юримдик ҳуқуқни тушунишга кўра, ҳуқуқ – бу ҳуқуқ субъектларининг формал тенглиги принципи билан белгиланувчи тенглик, эркинлик ва адолат муносабатларининг шаклидир. Қаерда формал тенглик принципи (ва уни конкретлаштирувчи норма) мавжуд бўлса, ўша ерда ҳуқуқ, муносабатларнинг ҳуқуқий шакли ҳам мавжуд. Ҳуқуқ принципи сифатида формал тенглик ҳуқуқнинг фарқлантирувчи хусусияти ва ўзига хос белгиси, ҳуқуқий асос ҳамдир. Ҳуқуқда формал тенглик принципи унинг моҳиятий жиҳати ҳисобланади. Ушбу принципдан ташқарига чиқувчи ва унга қарама-қарши бўлган ҳамма нарса ноҳуқуқий ва ҳуқуққа зид ҳисобланади.

Табиий ҳуқуқ ғоялари тарафдорлари учун табиий ҳуқуқ – бу объектив борлик – худо ёки инсон табиатида боғлиқ ягона, ҳақиқий, бошланғич ҳуқуқдир, у ўзида одиллик, ахлоқийлик, адолат ғояларини мужассам этади. Улар позитив ҳуқуққа табиий ҳуқуқдан четга чиқувчи, баъзида уни инкор этувчи инсонлар томонидан ўзбошимчалик билан ёки янглишиб, сунъий тарзда ўрнатилган ҳуқуқ деб қарайдилар. Бундай ёндошувга кўра, ҳуқуқ ҳақиқий маънода бу айнан ва фақат табиий ҳуқуқдир.

Табиий ҳуқуқий ёндошувнинг баъзи ижобий томонлари (назарий жиҳатдан англашилмаган ҳолда юримдик ҳуқуқни тушунишининг баъзи жиҳатлари) ва камчиликлари (ҳуқуқни ҳуқуқий бўлмаган ҳодисалар – ахлоқ, маънавият, дин билан аралаштириб юбориш, ҳуқуқни барча ноҳуқуқий нарсадан фарқлашнинг қатъий мезони йўқлиги, тенглик, эркинлик ва адолатни формал-ҳуқуқий тушунчалар, хусусиятлар сифатида эмас, балки ахлоқ феномени ёки аралаш-ҳуқуқий ҳодиса сифатида тушуниш)ни кўрсатиш ўринли.

Ҳуқуқни формал-юримдик тушунишда формал ва фактик жиҳатларни фарқлашнинг принципал аҳамиятини алоҳида таъкидлаш зарур. Қоида бўйича фақат формал нарсагина умумийлик касб этади, фактик мазмун эса, умумий эмас ва ҳар қандай фактик жиҳат хусусийдан бошқа нарса эмас. Шу сабабли фақат формал предмет (ўзига хос шакл, алоҳида формаллик) бўлгандагина ҳуқуқ умумийлик хусусиятига эга бўлади, муносабатларнинг мавҳум-умумий шакли бўла олади.

¹¹³ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.78-80.

Формал-юридик ёндошувда муносабатларнинг ҳуқуқий шакли (муносабатлар шакли сифатида бутун ҳуқуқ)ни ноформал, ҳар қандай фактик, фактик-мазмуний жиҳатдан изчил фарқлаймиз ва “тозалаймиз”. Бундай ҳуқуқни тушунишда табиий-ҳуқуқий ёндошувдаги муҳим камчилик - ҳуқуқни ноҳуқуқий ҳодисалар билан, ҳуқуқий шакл билан фактик мазмун, формал билан фактик, формал-ҳуқуқий ва фактик-мазмуний жиҳатларни аралаштириб юбориш йўқотилади.

Позитивистлардан фарқли равишда ҳуқуқ билан қонунни фарқлаш маъносида ҳуқуқий шаклни (ҳуқуқ шакл сифатида) ҳар қандай ихтиёрий мазмун (норматив ва фактик) учун яроқли бўлган бўш шакл сифатида эмас, балки ҳуқуқни ноҳуқуқий нарсадан, ҳуқуқий шаклни ноҳуқуқий шаклдан фарқловчи алоҳида формаллаштирилган хусусиятларга эга махсус шакл сифатида тушуниш керак¹¹⁴. Бошқача айтганда, формал-юридик ёндошув – бу ҳуқуқни мазмуний тушуниш, аниқлаш ва изоҳлаш, бироқ у формал-мазмунийдир, фактик-мазмуний эмас.

Ҳуқуқ (ҳуқуқий шакл, формал тенглик принципи)ни бундай тушунишда у формал-умумий тенглик ўлчови, эркинлик, адолат каби формал-мазмуний хусусиятларга эга бўлади. Формал тенглик принципини англаувчи ушбу формал-мазмуний хусусиятларга кўра шакл ўзининг ҳуқуқий хусусиятини касб этади, бошқа ҳар қандай шаклдан, муносабатларнинг ахлоқий, диний шаклларида ёки мажбурий-буйруқ характердаги муносабатлардан фарқ қилувчи ҳуқуқий шаклнинг ўзига хос сифатига эга бўлади.

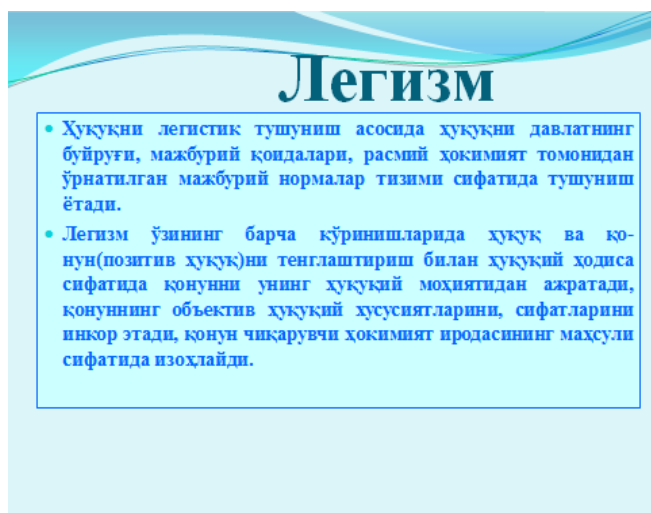
Бундай формал-юридик ихтисослашган ва малакавий шакл муносабатларнинг ҳуқуқий типи ва тартибга солишнинг ҳуқуқий усулининг моҳияти ва ўзига хослигини ифодалайди. Шундай қилиб, ҳуқуқий шакл (бутун ҳуқуқ ҳам) легистларда бўлгани каби ҳар қандай фактик мазмунга йўл кўювчи бўш шакл, буйруқ ва лозим бўлишликнинг шунчаки шакли эмас, балки ҳуқуқнинг хусусиятлари ва талабларини ифодаловчи ва ҳуқуққа зид ҳамма нарсани инкор этувчи юридик белгиланган шаклдир.

Ҳуқуқ билан қонунни фарқловчи ва тегишлича ҳуқуқни тушунишнинг либертар-юридик назарияси легизм ва юснатурализм ўртасидаги қарама-қаршилиқдан ҳоли ва ўз ичига икки ёндошувнинг ижобий жиҳатларини олади. Бу назария ҳуқуқ билан қонунни легистик тенглаштиришни ҳам, ҳуқуқни табиий ва позитивга бўлишни ҳам инкор этиб, шу билан бирга ҳуқуқ ва қонун ҳақидаги позитивистик ва табиий-ҳуқуқий таълимотлардаги аҳамиятли хулосалар ва қоидаларни эътиборга олади.

Либертар назария ҳуқуқ билан қонунни фарқлашни улар нисбатининг маъносини, оқибат натижада уларни ҳуқуқий қонуннинг зарурий шаклидаги (яъни ҳуқуқнинг объектив мазмуни ва принципи мос келувчи позитив ҳуқуқдаги) лозим синтезини адекват тушуниш учун зарурий асос сифатида

¹¹⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.78-80.

изоҳлайди.

Легизм

- Ҳуқуқни легистик тушуниш асосида ҳуқуқни давлатнинг буйруғи, мажбурий қоидалари, расмий ҳокимият томонидан ўрнатилган мажбурий нормалар тизими сифатида тушуниш ётади.
- Легизм ўзининг барча кўринишларида ҳуқуқ ва қонун (позитив ҳуқуқ)ни тенглаштириш билан ҳуқуқий ҳодиса сифатида қонунни унинг ҳуқуқий моҳиятидан ажратади, қонуннинг объектив ҳуқуқий хусусиятларини, сифатларини инкор этади, қонун чиқарувчи ҳокимият иродасининг маҳсули сифатида изоҳлайди.

5.2. Легизм ва унинг моҳияти

Легизм ва юридик позитивизм учун инсон ва фуқаро ҳуқуқларини эътироф этмаслик хос. Бу маънода легизм авторитар ҳуқуқ тушунишнинг норматив ифодаланиши ҳисобланади. Легизм мақсади – барчани ҳокимият қоидаларига ва кўрсатмаларига бўйсундиришдир. Бу ерда инсонга эркин субъект сифатида эмас, балки

ҳокимиятнинг тобе объекти сифатида қараш ҳукмронлик қилади.

Гоббс ўзининг қудратли давлат концепциясида ҳуқуқни ҳокимият буйруғи деб изоҳлайди. У “қонуннинг ҳуқуқий кучи унинг суверен буйруғи бўлганлигида” деб таъкидлайди. “қонун” бу бутун ҳаракатдаги (позитив) ҳуқуқ. Кейинчалик ҳуқуқни бундай тушуниш легизм турли йўналишларининг вакиллари томонидан ўзлаштирилган.

Юридик позитивизмнинг қарор топиши ва ривожланиши буржуа тузумининг ғалабаси ва мустақамланиши, давлат ролининг ортиши ва бундай шароитларда ҳуқуқ манбалари тизимида давлат меъёрий ҳужжатларининг аҳамияти ва салмоғининг ошиб бориши билан боғлиқ.

Гоявий жиҳатдан “юридик позитивизм” қонунда ўзининг ҳуқуқий талабларини “табиий”, “лозимлик”, “идеал”, “оқилона”, “адолат” ҳақидаги ҳар қандай танқидий ва оппозицион (нопозитив) талаблар ва тасавурларга қарши расмий, қонуний тартиботни ҳимояловчи мафқуранинг расмий тан олинисига эришган ғолиб буржуа синфининг ўзгарган юридик дунёқарашини ифодалайди¹¹⁵.

“Юридик позитивизм”нинг асосий ғоялари ва хулосалари ҳуқуқни ҳокимиятнинг ижоди сифатида, ҳокимият мажбурловини оқибат натижада ҳуқуқнинг ягона фарклантирувчи хусусияти сифатида талқин қилишни, ҳуқуқни таҳлил қилишнинг формал-мантиқий ва юридик-догматик методларини, ҳуқуқни ижтимоий муносабатлардан, юриспруденцияни эса, ҳуқуқнинг моҳияти, қиймати, сабаблари, табиати ҳақидаги “метафизик” қоидалардан ажратиш ва “тозалаш”ни англатади. Бундай қарашлар XIX асрда Англияда Д.Остин, Ш.Амос, Германияда Б.Виндшайд, К.Гербер, К.Бергбом, П.Лабанд, А.Цительман, Францияда Кабанту, Россияда Е.В.Васьковский, А.Х. Гольмстен, Д.Д.Гримм, С.В.Пахман, Г.Ф.Шершеневич ва бошқалар томонидан ривожлантирилган. XX асрда бу ёндошув “юридик

¹¹⁵ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.78-80.

позитивизм”даги В.Д. Катковнинг “умумий тилшунослик билан ислох қилинган юриспруденция”, Г. Кельзеннинг “ҳуқуқ ҳақидаги соф таълимот”, Г. Хартнинг “ҳуқуқ концепцияси” каби йўналишларда ўз ифодасини топган.

Масалан, Д.Остин ҳуқуқни “сиёсий раҳбар ёки суверен томонидан ўрнатилган қоидалар агрегати” деб характерлаган ва “Ҳар қандай ҳуқуқ бу команда, буйруқ” деб таъкидлаган. Ш. Амоснинг фикрича, “ҳуқуқ бу мазкур ҳамжамиятдаги шахслар ҳаракатини контрол қилиш мақсадида давлат олий сиёсий ҳокимияти томонидан чиқарилган буйруқдир”. Г.Ф. Шершеневич қарашлари ҳам шунга ўхшаш: “Ҳуқуқнинг ҳар қандай нормаси буйруқ ҳисобланади”¹¹⁶.

Ҳокимият буюрган ҳамма нарса ҳуқуқ ҳисобланади. Ҳуқуқнинг ўзбошимчалиқдан фарқи шу билан объектив ва мазмуний маъносини йўқотади ва бу ёндошув тарафдорлари учун фақат субъектив ва формал характер касб этади: муайян субъект (давлат органи) томонидан муайян шаклда санкцияланадиган (қонун, фармон, қарор, циркуляр каби ҳужжат шаклидаги) ошқора ўзбошимчалиқ ҳуқуқ деб тан олинади. Легистик-позитивистик тушунишда давлат-ҳокимияти амрида афсонавий имкониятлар тан олинади. Бундай амр-буйруқ билан нафақат субъектив характердаги вазифалар (қонунчилик нормаларини шакллантириш), шу билан бирга объектив мазмундаги вазифалар (ҳуқуқнинг ўзини яратиш, шакллантириш), шунингдек, илмий йўналишдаги вазифалар (ҳуқуқнинг ўзига хослигини аниқлаш, уни бошқа ижтимоий нормалардан фарқлаш ва б.)ни ҳам ҳал этиш мумкин.

Легизм ўзининг барча кўринишларида ҳуқуқ ва қонун(позитив ҳуқуқ)ни тенглаштириш билан ҳуқуқий ҳодиса сифатида қонунни унинг ҳуқуқий моҳиятидан ажратади, қонуннинг объектив ҳуқуқий хусусиятларини, сифатларини инкор этади, қонун чиқарувчи ҳокимият иродасининг маҳсули сифатида изоҳлайди. Шу сабабли ҳуқуқни бундай тушунишда позитивистлар қонун (позитив ҳуқуқ) деганда назарда тутадиган ҳуқуқнинг ўзига хослиги муқаррар равишда ҳуқуқнинг мажбурлов характерига олиб келинади. Бундай мажбурийлик ҳуқуқнинг қандайдир объектив хусусиятлари ва талаблари оқибати сифатида эмас, балки бошланғич ҳуқуқ ҳосил қилувчи ва ҳуқуқ белгиловчи омил, кучга асосланган ҳуқуқнинг бирламчи манбаи сифатида тушунтирилади. *Ҳокимиятнинг кучи бу ерда мажбурловга, буйруққа асосланган ҳуқуқни юзага келтиради.*

Легизмга кўра, ҳуқуқ ҳақидаги ҳақиқат қонун чиқарувчи (суверен, давлат)нинг фикри, позицияси, эрки ифодаланган қонунда берилган. Шу боис ҳуқуқ ҳақидаги ахтарилаётган ҳақиқий билим расмий ҳокимият фикридан бошқа нарса эмас.

Ҳуқуқни бундай тушунишга кўра, фақат биргина ҳуқуқни яратувчи ҳокимиятгина ҳақиқатдан ҳам ҳуқуқ нималигини ва у ноҳуқуқий нарсадан

¹¹⁶ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.78-80.

нимаси билан фарқ қилишини билади. Фан эса, энг яхши ҳолатда қонун(амалдаги ҳуқуқ)да мужассамлашган ҳоқимий-амрий фикрни адекват англаши ва ифодаланиши мумкин.

Легизмнинг назарий-билиш манфаати тўлалигича амалдаги(позитив) ҳуқуқга қаратилган. Мазкур позитив ҳуқуқнинг эмпирик доирасидан четга чиқувчи ҳамма нарса, ҳуқуқнинг моҳияти, ғоялари, қиймати тўғрисидаги барча фикрлар позитивистлар томонидан ҳуқуқий маъно ва мазмунга эга бўлмаган қандайдир метафизик, схоластик нарса сифатида инкор этилади.

Позитивистлар айниқса табиий-ҳуқуқий таълимотларни кескин танқид қиладилар. Табиий-ҳуқуқий таълимотларга улар ҳуқуқ билан қонунни фарқловчи барча концепцияларни, қонун қоидаларидан фарқланувчи ҳуқуқ ҳақидаги барча тасаввурларни киритадилар. Позитивистик гносеология бу билан моҳият бўйича ҳуқуқ назариясини инкор этади ва фақат предмети позитив ҳуқуқ бўлган, мақсади ва йўналиши ҳуқуқ догмаси, яъни ҳаракатдаги (позитив) ҳуқуқ, уни ўрганишнинг усуллари, қоидалари ва йўллари, таснифи, тизими, шарҳи ҳақидаги асосий қоидалар мажмуи бўлган қонуншунослик ва қонун ҳақидаги таълимотнигина тан олади, холос.

Ҳуқуқ ҳақидаги барча билим бундай ҳуқуқни тушунишга кўра позитив ҳуқуқнинг ўзида, унинг матнида расман берилган ва ҳуқуқ ҳақидаги позитив таълимотнинг асосий муаммоси қонун текстини тўғри шарҳлашдан ва бу матндаги расмий-ҳуқуқий билимни, қонун чиқарувчининг фикри ва позициясини лозим даражада баён қилишдан иборат. Бу позитивистларнинг қонуннинг ҳуқуқий маъноси ва мазмунини очик инкор этишда уни лингвистик ва текстологик изоҳлашга бўлган кучайиб боровчи қизиқиши билан боғлиқ. Бундай ёндошувда юридик гносеология легистик лингвистика билан алмаштирилади, бунга кўра турли нопозитивистик тушунчалар, ғоялар, концепциялар (ҳуқуқ моҳияти, ҳуқуқ ғояси, табиий ҳуқуқ, инсоннинг ажралмас ҳуқуқлари каби) – фақат сохта сўзлар, софизм, нотўғри сўз қўллаш натижаси бўлиб қолади.

Бундай қарашларни ашаддий позитивист И.Бентам ривожлантирган бўлиб, у аналитик юриспруденцияни (Д.Остин) қарор топишига жиддий таъсир кўрсатган. Табиий ҳуқуқ, унинг фикрича, сўз фикцияси, бўрттириб кўрсатиш, инсоннинг ажралмас ҳуқуқлари – аллақандай «махлук»дир.

Юридик ҳуқуқни тушуниш ҳуқуқ билан қонун муаммоларини тадқиқ қилиш йўллари ва воситаларининг, лингвистик, текстологик, структуравий, мантикий-аналитик, юридик-догматик йўналишлар-нинг назарий-билиш ва амалий аҳамиятини тан олади. Бироқ ҳуқуқга бўлган юридик ёндошув доирасида сўз ҳуқуқни қонунга, ҳуқуқ назариясини қонун ҳақидаги таълимотга ва позитив ҳуқуқ догмасига тенглаштириш ҳақида эмас, балки илмий билиш усуллари, воситалари, имкониятларининг бутун мажмуидан ҳуқуқни ҳар томонлама билиш жараёнида ҳуқуқ ва қонун ҳақида ишонарли ва ҳақиқий билимни олиш учун фойдаланиш ҳақида боради.

Аксиологик жиҳатдан легизм – ҳуқуқ билан қонун (позитив ҳуқуқ)ни тенглаштириш ва қонун чиқарувчи билан қонунга боғлиқ бўлмаган

хуқуқнинг объектив хусусиятларини инкор қилиш туфайли моҳиятан ҳуқуқий қадриятларни рад этади ва фақат қонун (позитив ҳуқуқ)нинг қийматини тан олади. Бунда позитивистлар тан оладиган қонун (позитив ҳуқуқ)нинг “қиймати” аслида ўзининг асл қиймат мазмунидан маҳрум қилинади. Қонуннинг позитивистик “қиймати” бу қандайдир объектив асос бўйича унинг умумаҳамият касб этиши эмас, балки унинг расмий умуммажбурийлиги, ҳокимий императивлигидан иборат.

Бу масалада Кельзеннинг радикал-позитивистик ёндошуви ўзига хос бўлиб, унга кўра ҳуқуқ буйруқ сифатида, норма сифатида қийматга эга. Бу (норма, буйруқ сифатида) маънода ҳуқуқ у томондан лозим, шартлилик шакли сифатида характерланади. Бироқ Кельзендаги “норма” – соф буйруқ бўлиб, тенглик, эркинлик, адолат нормаси эмас. У ҳуқуқнинг формал-ҳуқуқий хусусиятларидан ҳеч бирини ифода этмайди.

5.3. Юснатурализм ва унинг мазмуни

Юснатурализм (табиий-ҳуқуқий ёндошув)га кўра ҳуқуқ ўз моҳияти, табиати ва мазмунига кўра, табиий ҳуқуқдир. Бироқ, табиий ҳуқуқнинг ўзи нима деган саволга турли табиий-ҳуқуқий концепциялар турлича жавоб берадилар.

Табиий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи табиий ҳуқуқ (ва улар тушунчалари) нинг плюрализмини акс эттиради,

бунда ўзаро рақобатлашувчи таълимотлардан ҳар бири табиий ҳуқуқни ўзига хос тушунишга нисбатан ўз қарашларининг ҳаққонийлигига даъвогарлик қилиб келади¹¹⁷. Бироқ, турли табиий-ҳуқуқий таълимотлар бир-бирларидан фарқланишлари билан бирга муҳим умумий хусусиятларга ҳам эга бўлганликлари сабабли “табиий ҳуқуқ”ни умуман “позитив ҳуқуқ”дан фарқлаш имкони мавжуд ва мантиқий-назарий жиҳатдан табиий ҳуқуқнинг умумий тушунчасини аниқлаш масаласи кўндаланг бўлади. Бунинг учун, энг аввало, табиий ҳуқуқнинг моҳияти ва ўзига хослигини ихчам шаклда ифодалашда унинг универсал принципини шакллантириш зарур.

Ҳуқуқни тушуниш умумий назарияси нуқтаи назаридан табиий ҳуқуқ билан позитив ҳуқуқни фарқлаш ҳуқуқ билан қонунни фарқлаш умумий назариясининг хусусий (хронологик жиҳатдан биринчи, аслида энг кенг

¹¹⁷ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.3-15.

тарқалган, бироқ ўзининг қадимий келиб чиқишига кўра архаик, назарий жиҳатдан етарлича ривожланмаган) кўриниши, вариантдир. Ҳуқуқ билан қонунни табиий-ҳуқуқий фарқлашга кўра ҳуқуқ ва унга хос хусусиятлар махсус маънода, яъни унинг табиийлиги, принципиал қарама-қарши кўйилувчи позитив ҳуқуқнинг сунъийлиги (шу билан бирга унинг субъективлиги, ихтиёрийлиги) жиҳатидан объектив ҳисобланади.

Шу билан бирга табиий ҳуқуқ билан позитив ҳуқуқни табиий-ҳуқуқий фарқлаш бир вақтнинг ўзида ўз ичига уларга нисбатан берилган кадр-қимматни ҳам олади: табиий ҳуқуқ учун – ижобий, позитив ҳуқуқ учун – салбий.

Демак, ҳуқуқ соҳасида “табиийлик”ни “сунъийлик”ка принципиал қарама-қарши кўйиш табиий ҳуқуқни позитив ҳуқуқдан фарқлашдаги табиий ҳуқуқ тушунчасининг мазмуни ва моҳиятини ташкил этади.

Абадий ва ўзгармас табиий ҳуқуқ ҳақидаги анъанавий тасаввурларнинг мазмунини айнан ҳуқуқ соҳасида “табиийлик”ни “сунъийлик”ка қарши кўйиш принципи ташкил этиб, бу уларнинг кадр-қимматини ва “табиийлик”нинг “сунъийлик”ка нисбатан устунлигини англатади.

Бу принцип доирасида “сунъийлик” позитив ҳуқуқ кўринишида намоён бўлади, шу сабабли “табиийлик” (табиий ҳуқуқ) – инъом этилганлиги боис (оллоҳ, тафаккур, табиат, инсон табиати томонидан) позитивдан юқори турувчи нарсадир¹¹⁸. Бунда борлиқ маконида ва вақт бирлигида инъом этилган “табиийлик” бир вақтнинг ўзида онтологик, гносеологик ва аксиологик мазмунга эга: табиийлик (табиий ҳуқуқ) аввалдан, шак-шубҳасиз мавжуд, тўғри ва ахлоқий, яхши; сунъийлик – ёмон ва “табиийлик”дан четга чиқувчи (инсон-ларга хос хатолар, ўзбошимчалиги туфайли) сиқиб чиқарилиши ёки тузатилиши ва “табиийлик”ка мувофиқлаштирилиши лозим.

Табиий ҳуқуқнинг универсал принципи мазмуни, шу билан бирга табиий ҳуқуқнинг умумий тушунчаси қуйидаги жиҳатларни ўз ичига олади:

1. Мазкур принцип ҳуқуқни ўзининг қўлланиш ва ҳаракат қилиш соҳаси сифатида белгилаб позитив ҳуқуқ принципининг ҳуқуқий маъносини инкор этади ва табиий ҳуқуқ мавжудлигини, бу ҳодиса ва тушунчани шак-шубҳасиз ва ҳақиқий маънодаги ўзига хос ҳуқуқ сифатида тасдиқлайди;

2. Бу принцип – ўзининг табиий ва позитив ҳуқуқни қарама-қарши кўйилишида – сифат жиҳатдан икки қарама-қарши соҳалар – “табиийлик” билан “сунъийлик”ни қарама-қарши кўйилишини англатади. Бунда “табиийлик” (табиий ҳуқуқни ўз ичига олади) ўзининг мавжудлиги, мазмуни ва аҳамиятига кўра бирламчи, объектив, шак-шубҳасиз, ҳақиқий, инсонга боғлиқ бўлмаган нарса, “сунъийлик” эса, иккиламчи, ҳосила, субъектив, шартли, ҳақиқий бўлмаган, инсон хоҳишига боғлиқ ва умуман сифат жиҳатдан салбий (“табиийлик”ка зид ва ундан ажралган) нарсадир;

3. Табиий ҳуқуқ (“табиийлик”нинг ҳуқуқий ифодаси сифатида) ва

¹¹⁸ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – p 149.

позитив ҳуқуқ (“сунъийлик”нинг ҳуқуқий ифодаси сифатида) табиий-ҳуқуқий принципга кўра ўзаро боғлиқ қарама-қаршиликлар ва бир-бирини тақозо этувчи жуфт категориялар сифатида намоён бўладилар. Бу жиҳатдан табиий ҳуқуқ – унинг позитив ҳуқуқ билан нисбатида – позитив ҳуқуқдан юқори турувчи инъом этилган ҳуқуқ бўлиб, позитив ҳуқуқ ҳуқуқий характер касб этиши учун унга мос келиши керак;

4. Универсал табиий-ҳуқуқий принцип (тегишлича табиий ҳуқуқнинг универсал тушунчаси ҳам) – бу табиий ҳуқуқ универсал моделининг (тушунчасининг ҳам) принципи бўлиб, у табиий ҳуқуқнинг барча алоҳида кўринишлари учун универсал намуна сифатида намоён бўлади.

Табиий ҳуқуқ – бу ҳамма жойда ва ҳамиша мавжуд, инсонга ташқаридан инъом этилган, мазкур вақт ва жой учун бирламчи ҳуқуқ бўлиб, у инсон борлигининг объектив қадриятлари ва талабларининг ифодаси сифатида барча инсон томонидан яратилган қоидалар, жумладан позитив ҳуқуқ ва давлат ҳуқуқий характерининг мутлақ мезони ва ҳуқуқий мазмунининг бирдан-бир ва шубҳасиз бирламчи манбаи ҳисобланади.

Табиий ҳуқуқ умумий тушунчасининг қисқа таърифи: **табиий ҳуқуқ - бу инсониятга ташқаридан инъом этилган ва инсонлар томонидан яратилган қоидаларга нисбатан устун бўлган ҳуқуқдир. Ёки: табиий ҳуқуқ – бу инсоний муносабатлардаги сунъийлик устидан табиийликнинг устунлиги ва бирламчилигини ифодалашнинг ҳуқуқий шаклидир**¹¹⁹.

Аксиологик жиҳатдан табиий ҳуқуқ унинг тарафдорлари томонидан “ҳақиқий” ҳуқуқнинг объектив хусусиятлари ва қадриятларининг ифодаси, позитив ҳуқуқ ва тегишлича ҳуқуқ ўрнатувчи ҳокимиятни баҳолаш учун, уларнинг табиий-ҳуқуқий қийматини аниқлаш учун мезон ва зарур намуна сифатида изоҳланади. Бунда табиий ҳуқуқ ўз табиатига кўра ахлоқий (диний ва б.) ҳодиса сифатида тушунилади ва бошидан мутлақ қадрият деб саналади.

Шундай қилиб, табиий ҳуқуқ тушунчасига ҳуқуқнинг у ёки бу объектив хусусиятлари билан биргаликда (инсонлар тенглиги, эркинлиги принципи) турли ахлоқий (диний ва б.) хусусиятлар ҳам киритилади. Ҳуқуқ билан ахлоқ (динни ҳам)нинг бундай аралаштириш натижасида табиий ҳуқуқ турли ижтимоий нормаларнинг қотишмаси, қандайдир ахлоқий-ҳуқуқий комплекс сифатида намоён бўладики, бунинг натижасида позитив ҳуқуқ ва позитив қонунчилик ҳақида у муайян (қоида бўйича салбий) хулоса чиқаради¹²⁰.

Бундай ёндошувда позитив ҳуқуқ ва давлат ҳуқуқий мезонлар нуқтаи назаридан эмас, балки асосан этик позициянинг, муайян концепция муаллифининг ҳуқуқнинг ахлоқий табиати ва мазмуни ҳақидаги тасаввурларидан келиб чиқиб баҳоланади. Умумлашган кўринишда табиий

¹¹⁹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – p 149.

¹²⁰ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.3 – 12.

хуқуқнинг бундай ахлоқий-хуқуқий хусусиятлари йиғиндиси табиий хуқуқнинг умумий ва мутлақ адолатлилигининг ифодаси деб талқин қилинади ҳамда унга позитив хуқуқ ва давлатнинг бутун фаолияти мувофиқ келиши лозим.

Шундай қилиб, табиий-хуқуқий ёндошув доирасида хуқуқ билан ахлоқ (дин ва ҳ.)нинг қўшиб юборилиши формал билан фактик, лозим бўлишлик ва мавжудликни, норма билан фактик мазмунни, идеал билан моддийликни, принцип билан эмпирик ҳодисани аралаштириш билан уйғунлашади ва чигаллашади. Бунда хуқуқ тушунчаси билан қонун ва давлатнинг хуқуқий аҳамиятини изоҳлаш уларнинг табиий хуқуқнинг мазмуни ҳақидаги муайян ахлоқий ёки аралаш ахлоқий-хуқуқий тасаввурлар позициясидан берган ахлоқий (диний) баҳоси билан алмаштирилади.

Бундай камчиликлар, табиийки хуқуқий назария ва амалиёт соҳасидаги юридик аксиология муаммоларини, инсонлар эрки ва тенглиги, табиий-хуқуқий адолатлилиқ, инсонларнинг туғма ва аж-ралмас хуқуқлари, хуқуқ ҳукмронлиги, ҳокимиятни хуқуқий чеклаш, хуқуқий давлат каби ғояларни ишлаб чиқишдаги табиий-хуқуқий ёндошув ютуқлари ва хизматлари аҳамиятини камайтирмайди.

Хуқуқ ҳақидаги Кантча ахлоқий таълимотда гап давлат ва позитив хуқуқнинг хуқуқий қадрияти ҳақида эмас, балки айнан ахлоқий қиймати ҳақида боради. Республикачилик ғоясининг ўзи Кант томонидан ахлоқий онгнинг максими, ахлоқий категориявий императив талаби сифатида асосланттирилади.

Гегель давлат ва позитив хуқуқнинг ахлоқий ғоялар ифодаси бўлган хуқуқ тушунчасига мос келиши ҳақида ёзган.

Табиий-хуқуқий концепцияларда асосий назарий хулосалар табиий хуқуқни амалдаги позитив хуқуққа қарама-қарши қўйиш ва ундан ажратиш билан боғлиқ табиий хуқуқ ҳақидаги фикрларни шакллантиришга йўналтирилган¹²¹.

Бундай ёндошувда хуқуқий қонун ғоясининг ва табиий хуқуқ билан позитив хуқуқнинг ўзаро алоқадорлиги жиҳатлари, амалдаги хуқуқни табиий хуқуқ қоидалари талабларига мос келтириш муаммолари эътибордан четда қолдирилади. Бу маънода шуни айтиш мумкинки, юснатурализм вакиллари аналдаги хуқуқ ва уни умумий табиий хуқуқ талабларига мувофиқ такомиллаштириш масалалари эмас, балки табиий хуқуқнинг ўзи ва унинг табиатидан келиб чиқувчи “ҳақиқий хуқуқ” ва шу сабабли ҳам табиий амал қилиши кўпроқ қизиқтиради.

Бундан эса юснатурализмга бир вақтнинг ўзида иккита ва параллел амал қилувчи ҳамда ўзаро рақобатлашувчи хуқуқ тизимлари - ҳақиқий, табиий хуқуқ ва ноҳақиқий, расмий (позитив) хуқуқ ҳақидаги тасаввурнинг хослиги келиб чиқади.

¹²¹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – p 149.

Ҳуқуқ тушунчасини табиий-ҳуқуқий изоҳлашнинг камчиликларини эътиборга олиб, легизм вакиллари томонидан табиий-ҳуқуқий таълимотга нисбатан билдирилган қатор танқидий хулосаларнинг тўғрилигини тан олиш ўринли. Гап ҳуқуқ билан ахлоқни, табиий ҳуқуқни тушунишда формал ва фактик жиҳатларни аралаштириш, нисбий ахлоқий қадриятларни мутлақлаштириш каби камчиликлар ҳақида боради.

5.4. Юридик либертаризм

Юридик либертаризм – бу ҳуқуқни тенглик, шахснинг эркинлиги ва адолат принципларининг ифодаси деб тушунишдир. Масалан, турли объектларни миқдор мезонига кўра тенглаштириш (миқдори, оғирлиги ва ҳ.ни аниқлаш учун) уларнинг барча мазмун-моҳият (индивидуал, турдош ва б.) белгиларидан мавҳумлашишини англатади.

Худди шу йўсинда математика шаклланган, унда тенгламаларни тузиш ва ҳал этиш асосий роль ўйнайди, тенглик сифат жиҳатлардан “тозаланиб” сон тушунчаларининг мутлақ абстракциясигача етказилади.

Ҳуқуқий тенглик математика-даги сон тенглиги каби ўта мавҳумлашмаган. Турли инсонларни ҳуқуқий тенглаштиришнинг асоси (мезони) бўлиб, уларнинг ҳуқуқ лаёқати ва ҳуқуқ субъектчилиги сифатида тасдиқланадиган ва тан олинадиган ижтимоий муносабат-лардаги *индивидуалнинг эркинлигидир*. Айнан мана шунда ҳуқуқий тенглик ва умуман ҳуқуқнинг ўзига хослиги кўринади¹²².

Эркинликдаги ҳуқуқий тенглик эркинликнинг тенг ўлчови сифатида ҳуқуқ субъектлари бўлган эркин индивидлар ўртасидаги муносабатларда мутаносиблик, эквивалент талабларини ҳам англатади.

Ҳуқуқий тенглик – бу эркин ва бир-бирига қарам бўлмаган ҳуқуқ субъектларининг барча учун умумий бўлган масштаб, ягона норма, тенг ўлчов бўйича тенглигидир. Инсонлар эркин ва эркин бўлмаган-ларга бўлинган жойда, кейингилар ҳуқуқ субъектлари эмаслар, балки ҳуқуқ объектлари ҳисобланадилар ва уларга ҳуқуқий тенглик принципи тарқалмайди.

Ҳуқуқий тенглик – эркинлар тенглиги ва эркинликдаги тенглик, индивидлар эркинлигининг умумий масштаби ва тенг ўлчовдир.

Ҳуқуқ шундай тенглик билан иш кўрадики, у инсонларнинг биргаликдаги ҳаётида эркинликни ифодалаш ва амалга оширишнинг, борлигининг умумий ва зарурий шакли сифатида намоён бўлади¹²³.

¹²² Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.287.

¹²³ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.287.

Шу маънода ҳуқуқ – эркинлик математикасидир.

Бироқ, математикадаги сонлар тенглигини ижтимоий ҳодисалардаги тенгликка кўчириб ўтказиш мақсадга мувофиқ эмас. Пифагорчилар назарида дунёнинг моҳияти сонлардан иборат ва борликдаги барча нарса рақамларда ифодаланади ва тавсифланади. Тенгликни тегишли ўлчов сифатида муайян сон пропорциясида тушуниш билан улар ўзларининг ижтимоий математикаси руҳида адолат (тенглик принципига эга бўлган ҳуқуқ) ни “4” сони билан ифодалаганлар.

Тенглик ҳақидаги миқдор кўрсаткичларни ижтимоий муносабатларга бундай кўчириш (экстрополяция) ҳуқуқ ҳақидаги тўмтоқ тасаввурларни ифодалайди ва моҳиятига кўра инсонлар ижтимоий ҳаётидаги тенгликни айнан эркин инсонларнинг формал-ҳуқуқий тенглиги сифатидаги ўзига хослигини эътиборга олмайди. Ҳуқуқ бу формал-тенглик принципига эга бўлиши билан бирга ўз-ўзича ўзига хос (специфик) ижтимоий математика (ижтимоий муносабатлардаги тенглик ва нотенглик ҳақидаги таълимот маъносида) ҳисобланади.

Ижтимоий соҳадаги тенглик – бу ҳамиша ҳуқуқий тенглик, формал-ҳокимий тенглик ҳисобланади. Чунки ҳуқуқий тенглик, ҳар қандай тенглик каби фактик фарқларидан мавҳумлаштирилади ва шу сабабли зарурият билан ва таърифига кўра формал характер касб этади.

Тенглик масаласи бўйича кўп тушунмовчиликлар, хатоликлар ва сохта тасаввурлар мавжуд. Уларнинг негизида оқибат натижада тенглик ижтимоий борликда айнан ва фақат ҳуқуқий (формал-ҳуқуқий, формал) тенглик сифатидагина мантиқан ва амалий жиҳатдан мавжуд бўлиши, оқилона мазмунга эга бўлиши мумкинлигини тушуниб етмаслик ётади.

Кўпинча ҳуқуқий тенглик турли хил эгалитаристик (фактик тенглаштириш) талаблари билан кўшиб юборилади ёки, аксинча, унга “фактик тенглаштириш” қарама-қарши қўйилади. Бундай чалкаштириш ҳуқуққа зид ҳисобланади.

“Фактик тенглик” – бу “фактик” ва “нофактик” (формал) тушунчаларни аралаштириб юбориш ва “тенглик” тушунчасининг ўзидаги зиддиятдир. Чунки “тенглик” (муносабатлар типи ва шакли, ўлчов масштаби, тартибга солиш принципи, тушунча сифатида) фақат “фактик” ва “формал” нарсани фарқлаш жиҳатдан ва сўзлар ўзлари англатадиган буюмлардан, рақамлар ва сонлар саналаётган предметлардан, оғирлик – ўлчанаётган массадан узоқлашгани каби “фактик”дан узоқлашган “формал” (мавҳум) сифатида маъно касб этади.

Айнан ўз формаллиги (“фактик”дан мавҳумлашиши)га кўра тенглик “фактик”ни тартибга солиш принципи, усули, воситаси, бутун ноформал (яъни “фактик”) борлиқнинг ўлчови бўлиши мумкин. Бу формал-ҳуқуқий тенгликда ҳам кузатилади¹²⁴.

Ҳуқуқ тарихи – ҳуқуқнинг ҳар қандай тизими, умуман ҳуқуқ принципи сифатида формал (ҳуқуқий) тенглик принципининг мазмуни, ҳажми,

¹²⁴ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.287.

масштаби ва ўлчовининг тараққиёт эволюцияси тарихидир. Инсоний муносабатларда эркинлик ва ҳуқуқ тарихий ривожланишининг турли босқичларига ҳуқуқ ва эркинлик муносабатлари ва субъектларининг ўз доираси, эркинликнинг ўз масштаби ва ўлчови – қисқаси формал (ҳуқуқий) тенглик принципининг ўз мазмуни хос. Формал тенглик принципи ҳуқуққа доимий хос бўлган тарихий ўзгариб боровчи мазмунга эга принципдир.

Умуман формал тенглик принципининг амал қилиш соҳаси, мазмуни, ҳажмининг тарихий эволюцияси мазкур принципнинг аҳамиятини инкор этмай, балки, аксинча, ижтимоий тартибга солишнинг бошқа турлари (ахлоқ, дин) билан нисбатида ва фарқида ҳуқуқнинг ажратиб турувчи хусусияти сифатида мустаҳкамлайди.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, *ҳуқуқ – бу ижтимоий муносабатларда кишилар формал тенглиги принципи воситасида эркинликни ифодалашнинг меъёрий (норматив) шаклидир.*

Тенглик (тенг ўлчов)нинг мавҳум – умумий ҳуқуқий принципи нуктаи назаридан қараб чиқилган (тартибга солинган) кишилар ўртасидаги бошланғич фактик фарқлар оқибатда эга бўлинган ҳуқуқларда нотенглик (турли индивидлар – ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқлари мазмуни ва ҳажмига, улар структураси бўйича тенг бўлмаган) кўринишида намоён бўлади. Ҳуқуқ тенглик принципига асосланган муносабатлар шакли сифатида, албатта, турли индивидлар ўртасидаги бошланғич фарқларни йўқотмайди (ва йўқота олмайди), бироқ фақат бу тафовутларни ягона асос бўйича формаллаштиради ва тартиблаштиради, номуайян фактик фарқларни, эркин, бир-бирига боғлиқ бўлмаган, тенг шахсларнинг формал-аниқ нотенг ҳуқуқларига трансформация қилади. Ижтимоий муносабатларни ифодалаш, тартибга солиш ва бошқаришнинг ҳуқуқий шаклини қиймати ва чегаралари (чекланганлиги ҳам), мазмуни ва хусусияти ҳам моҳиятига кўра ана шундан иборат.

Ҳуқуқий тенглик ва ҳуқуқий нотенглик (ҳуқуқдаги тенглик ва нотенглик) – бир хил аҳамиятли (бир-бирини тақозо қилувчи ва тўлдирувчи) ҳуқуқий тушунчалар ва хусусиятлар бўлиб, бир хил даражада фактик фарқларга қарама-қарши турадилар ва улардан фарқ қиладилар ҳам. Турли субъектларнинг ҳуқуқий тенглиги принципи улар томондан қўлга киритиладиган реал субъектив ҳуқуқлар нотенг бўлишини тақозо этади. Ҳуқуқ туфайли фарқлар тартибсизлиги ягона асос ва умумий норма бўйича мувофиқлаштирилган тенглик ва нотенгликнинг ҳуқуқий тартибига қайта ўзгартирилади.

Турли индивидларни формал тенг деб тан олиш – бу уларнинг тенг ҳуқуқ лаёқатлилигини, муайян неъматлар, конкрет объектларга бўлган у ёки бу ҳуқуқларга эга бўлиш имкониятларини тан олишдир, бироқ бу индивидуал-аниқ буюм, неъматларга бўлган қўлга киритилган конкрет ҳуқуқларнинг тенглигини англамайди. Формал ҳуқуқ – бу фақат ҳуқуқ лаёқати, ушбу объектга нисбатан ўзининг индивидуал-муайян ҳуқуқини ҳуқуқий тартибга солишнинг умумий масштаби ва тенг ўлчовига мувофиқ

қўлга киритишнинг мавхум эркин имкониятидир.

Турли инсонларнинг формал тенглиги ва тенг ҳуқуқ лаёқати мавжудлиги шароитида улар томонидан реал қўлга киритилган ҳуқуқлар муқаррар равишда (инсонларнинг ўзлари, уларнинг реал имкониятлари, улар турмушининг шароитлари ва ҳолатлари ўртасидаги фарқлар туфайли) нотенг бўлади: ҳуқуқнинг бирдек масштаби ва тенг меъёри билан ўлчанадиган ва баҳоланадиган ҳаётий фарқлар натижасида конкрет субъектга шахсан тегишли (бу маънода – субъектив), қўлга киритилган ҳуқуқлардаги фарқларга олиб келади. Турли шахслар томонидан қўлга киритилган ҳуқуқлардаги бундай фарқ бу шахсларнинг формал (ҳуқуқий) тенглик принципи, уларнинг тенг ҳуқуқий лаёқатини бузилишини эмас, балки риоя этилишининг зарурий оқибати ҳисобланади. Қўлга киритилган ҳуқуқлардаги фарқ формал(ҳуқуқий) тенглик принципини бузмайди ва бекор қилмайди.

Мисол тариқасида уч турли вазиятни таққослаймиз. Биринчи вазиятда ер участкаси ёки устахонани шахсий эгаликка олиш ҳуқуқига фақат баъзи шахслар (капитализмгача бўлган вазият), иккинчи вазиятда – ҳамма (капиталистик вазият) эга, учинчи вазиятда – ҳеч ким махсус тартибда (социалистик вазият) эга эмас. Биринчи ва иккинчи вазиятларда тегишли ҳуқуқга эга бўлган барча шахслар, улар аслида тегишли объектларга нисбатан мулк ҳуқуқини қўлга киритдиларми-йўқми, муайян ер участкаси, устахонанинг реал эгалари бўладиларми ёки йўқми – буларга боғлиқ бўлмаган ҳолда, тенг ҳисобланадилар, тенг ҳуқуқ лаёқатига эга бўладилар. Албатта, бирорта нарсани сотиб олиш, бирорта ҳаракатни бажаришга бўлган ҳуқуқга эга бўлиш бир масала бўлса, бундай формал, мавхум-ҳуқуқий имкониятни амалга ошириш ва муайян бойликка бўлган реал ҳуқуқни қўлга киритиш бошқа масаладир. Ҳуқуқ – бу фақат турли инсонлар учун тенг бўлган турли буюмлар, предметлар, неъматларга бўлган ҳуқуқларни қўлга киритишнинг формаллашган йўлидир, бироқ барча бундай буюмлар ва неъматларни барчага тенг миқдорда тарқатиш эмас¹²⁵.

Бироқ ягона асос ва умумий масштаб бўйича тафовутларни ҳуқуқий тартибга солишда айнан муносабатларнинг мазкур ҳуқуқий шакли тааллуқли барча шахсларнинг формал (ҳуқуқий) тенглиги ва эркинлигини тан олиш мавжуд. Масалан, иккинчи вазиятда барча формал тенг ва эркин, гарчи тегишли объектларга нисбатан реал ўзлаштирилган ҳуқуқлар турли шахсларда турлича бўлса ҳам. Биринчи вазиятда ҳуқуқий тенглик ва эркинликнинг тегишли соҳаси фақат баъзилар учун очик; қолганларда тегишли ҳуқуқ (ҳуқуқ лаёқати)нинг йўқлиги уларда формал (ҳуқуқий) тенглик ва эркинликнинг тан олинмаслигини англатади.

Учинчи вазиятда ишлаб чиқариш воситалари сифатида бундай объектларга нисбатан индивидуал мулкчилик ҳуқуқига ҳеч ким умуман эга бўлмаганлиги (ҳуқуқ лаёқатининг, реал қўлга киритилган ҳуқуқнинг йўқлиги) сабабли биринчи вазиятдаги ҳуқуқий имтиёзлар ҳам, тегишли объектларга нисбатан ҳуқуқлардаги фарқлар ҳам бўлмайди. Индивидда

¹²⁵ Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.287.

муайян ҳуқуқнинг бўлмаслиги – бу шу билан бирга тегишли индивидуал эркинликнинг бўлмаслиги ҳамдир. Қараб чиқилган муносабатда индивидларнинг формал тенглиги ва эркинлигининг ҳуқуқий принципи умуман йўқ ва жамият учинчи вазиятда ҳуқуқ субъектлари – индивидларда конкретлаштирилмайди. Ижтимоий (шу жумладан хўжалик) муносабатлари бу ерда бошқа (ноҳуқуқий) воситалар ва нормалар билан тартибга солинади.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг махсус принципи сифатида тенгликнинг намоён бўлиш шакллари ижтимоий-тарихий характер касб этади.

Юридик либертаризм – бу ҳуқуқни тенглик, шахснинг эркинлиги ва адолат принципларининг ифодаси деб тушунишдир.

Тенглик – формал тенглик.

Ҳуқуқ – бу инсонларнинг ижтимоий муносабатлардаги формал тенглиги принципи орқали улар эркинлигининг норматив шаклдаги ифодаси.

Формал ҳуқуқий тенглик формал фактик тенгликка олиб кела олмайди. Легистлар қонун билан ҳуқуқни бир ходиса деб тушунишади, юснатурализм эса, ҳуқуқни табиий ва позитивга бўлади ва улар ўртасида назарий масалаларда қарама-қаршилик мавжуд.

Либертар ёндошув эса, бу икки йўналишга танқидий қарагани ҳолда, айни пайтда уларнинг қарашларидаги ижобий жиҳатларни мутлақо инкор этмайди.

Шундай қилиб, либертар назария ҳуқуқ билан қонунни бир-биридан фарқлаш – улар ўртасидаги нисбат ва муносабатнинг мазмун ва моҳиятини тўғри англашнинг асоси деб талқин этади ва бундай ёндошув ҳуқуқ ва қонуннинг кутилган шаклда ҳуқуқий қонунга айланишига олиб келади, деб ҳисоблайди.

Демак, бу назария ҳуқуқий қонунлар қабул қилиниши учун, аввало, ҳуқуқ билан қонун ўртасидаги фарқни билиш, англаш шартлигини таъкидлайди.

5. 5. Ҳуқуқ ва қонунни фарқлаш

Ҳуқуқ ва қонуннинг ўзаро нисбати тўғрисидаги масала ҳуқуқ пайдо бўлиши биланоқ пайдо бўлган дейиш мумкин. Бу масала тўғрисида қадимги дунё мутафаккирлари Демокрит, Сукрот, Платон, Арасту, Эпикур, Цицерон, софистлар ва рим юристлари фикр билдирганлар ва ҳозирда ҳам у муҳим масала бўлиб қолмоқда.

Айтиш жоизки, ҳуқуқ ва қонун ўртасидаги тафовут ҳақида фикр юритилганда “қонун” деган тушунча, одатий тушунчамиздан, кенгрок, яъни олий ҳокимият органи акти ва олий юридик кучга эга бўлган манба деб тушунишдан бошқача талқин этилади¹²⁶. Бунда “қонун” деганда уни махсус, қатъий маънода тушунилмай, балки юридик нормаларнинг барча расмий манбалари тушунилади (қонунлар, фармонлар, қарорлар, суд прецедентлари, санкцияланган одатлар ва б.).

¹²⁶ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.70.

Ҳуқуқ ва қонунни ажратиш масаласидаги концепциялар ичидан иккитасини кўрсатиш мумкин:

1. Бунда ҳуқуқ давлат ҳокимиятининг ижоди тарзида тушунилиб, мазмунидан қатъий назар барча ҳуқуқ нормалари манбалари ҳуқуқ деб тан олинади (Шершеневич Г.Ф.).

2. Тегишли субъект томонидан ва тегишлича тартибда қабул қилинган қонун ҳам ҳуқуқий мазмунга эга бўлмаслиги, ноҳуқуқий қонун бўлиши ва сиёсий ўзбошимчаликни ўзида ифодалаши мумкин деган фикр илгари сурилади. (Нерсисянц В.С.).

Ҳуқуқ ва қонуннинг фарқланиши борасида йирик тадқиқотчи В.С.Нерсисянцнинг таъкидлаганидек, фақат ҳуқуқий қонунгина ҳуқуқ деб тан олинади мумкин: “Амалдаги қонунчилик нормалари қачонки уларда индивидларнинг формал тенглиги принципи мустаҳкамланган, норматив тарзда ифодаланган ва амал қилгандагина ҳуқуқий бўлади”.

Бу мураккаб масаланинг ҳал этилишида бир томондан, жамият, давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро муносабати ва нисбати масаласидан, иккинчи томондан эса, шакл ва мазмун ўзаро алоқасининг умумфалсафий қонуниятларидан келиб чиқиш керак.

Маълумки, ҳуқуқ ва давлат ижтимоий тараққиётнинг мустақил маҳсули, натижалари ҳисобланади. Ҳуқуқнинг ташкил топиш жараёни ҳам давлатдан мустақил ҳолда кечади. Ҳуқуқнинг пайдо бўлиши дастлаб жамиятда, унинг “бағри”да кечади ва ўзини барқарор, қайтарилиб турадиган ижтимоий муносабатлар ва хулқ-атвор, ҳаракат тарзида намоён этади ва жамиятнинг ҳуқуқий интилиши, талаби тарзида шаклланади ва ижтимоий онг билан мустаҳкамланади, ҳисобга олинади. Давлатнинг вазифаси эса, жамиятнинг бу талабларини вақтида аниқлаш ва адолат асосида уларни қонун даражасига кўтариш, яъни расмий манбаларда умуммажбурий хатти-ҳаракат қоидалари тарзида расмийлаштириш ҳисобланади.

Шундай қилиб ҳуқуқ шакл ва мазмун бирлиги сифатида жамият ва давлатнинг ўзаро таъсири натижасида вужудга келади: ҳуқуқнинг мазмуни (хатти-ҳаракат қоидалари, ҳуқуқнинг информатив жиҳатлари) объектив равишда, ижтимоий жараёнлар таъсири остида вужудга келади, давлат эса, унга расмий шакл беради.

Ҳуқуқ ва қонунни фарқлашда бир жиҳатга, яъни ҳуқуқий шакл доирасида ноҳуқуқий мазмуннинг мавжуд бўлиши мумкинлигига эътиборни қаратмоқ зарур¹²⁷. Шу ўринда “умуман ҳуқуқ у ёки бу объективлашган шаклдан ташқарида мавжуд бўлиши мумкинми?” деган савол туғилиши табиий, ҳуқуқ ўзининг шаклигача ва ўз шаклидан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Зеро, ҳуқуқнинг хусусиятлари тўғрисидаги ҳозирги замон қарашларига кўра, “табиий ҳуқуқ” деб аталган ҳодиса, аслида табиий-ижтимоий асосларни англатади ва у юридик қоидалар мазмунини аниқлаши лозим, бироқ том асл маънодаги ҳуқуқ ҳисобланмайди.

¹²⁷ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.287.

Нерсесянцнинг таъкидлашича, табиий ва позитив ҳуқуқни фарқлаш – қонун ва ҳуқуқ ўртасидаги нисбатнинг бир элементи, холос. Шу боис ҳозирги кунда ҳуқуқ ва қонунни фарқлаш муаммосининг моҳияти табиий ва позитив ҳуқуқни бир-бирига қарама-қарши қўйиш эмас, балки позитив ҳуқуқнинг мазмуни ва шакли ўртасида мувофиқлик ўрнатишдан иборатдир.

Шу нуқтаи назардан ҳуқуқ ва қонун ўртасидаги нисбатга тавсиф беришда асос бўладиган ҳолатларни кўрсатиш мумкин:

1. Ҳуқуқ ва қонунни бир-биридан фарқлаш лозим. Шу боис, қонун (нормаларнинг расмий манбалари) ҳуқуқнинг ифодаланиш шакли, ҳуқуқни ташқи объективлаштиришдир, ҳуқуқ эса, бу шакл ва мазмуннинг бирлигидир;

2. Ҳуқуқ қонунгача ва қонундан ташқари мавжуд бўла олмайди. Шакл – бу ҳуқуқ мавжудлигининг усули, воситаси. “Барча ҳозирги замон ҳуқуқ тизимларига қонунчилик мундири кийгизилган”(проф. Мушинский);

3. Қонун ноҳуқуқий мазмунга эга бўлиши, яъни мазмунсиз, қуруқ, “ноҳуқуқий қонун” бўлиши мумкин. Қонуннинг мазмуни ҳуқуқийми ёки ноҳуқуқийми – бу масала табиий-

ҳуқуқий асослар ёрдамида, ҳам мазкур жамятнинг конкрет-тарихий мавжудлиги шароитларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этилади.

Бундай ёндошув шакл ва мазмун бирлигининг умумий қонуниятларига жавоб беради.

5.6. Юридик онтология, гносеология ва аксиология

Юридик онтология, гносеология ва аксиологиянинг ички бирлиги шу билан белгиланадики, унинг асосида бир принцип – формал тенглик принципи ётади, бу принцип юридик онтология (ҳуқуқ нима?), аксиология (ҳуқуқнинг кадр-қиммати нимада?), гносеология (ҳуқуқ қандай ўрганилади?) учун бошланғич асос сифатида тушунилади ва изоҳланади.

Онтология нуқтаи назардан “ҳуқуқ нима?” деган саволга “Ҳуқуқ умумий мавҳум тенг ўлчов, формал эркинлик ва адолатлилик компонентларини ўз ичига олган формал тенгликдир” деб жавоб берамиз. Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқий шакли сифатида онтология нуқтаи назардан ҳуқуқнинг ушбу формал хусусиятлари – тенглик, эркинлик ва адолатлиликнинг мажмуидир.

Бунда фактик муносабатларнинг ҳуқуқий шакли бўлган ҳуқуқни ҳуқуқий шакл ва тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг фактик мазмуни билан, фактик муносабатларнинг ўзи билан аралаштириб юбориш

мумкин эмас. Шу сабабли тенглик, эркинлик ва адолат – булар фактик эмас, балки ҳуқуқий формалликлар, ҳуқуқнинг формал-мазмуний хусусиятидир¹²⁸.

Онтологик, аксиологик ва гносеологик муносабатларда, мавҳум-умумий тенг ўлчов, эркинлик ва адолат фақат уларнинг формал (формал-ҳуқуқий) ифодаланиши ва маъносида, яъни фақат формал тенглик принципнинг умумий маъносини ифодалаш ва намоён бўлишининг алоҳида шакли сифатидагина ҳуқуқни ягона, ички ўзвий боғлиқ тушунишни шакллантириш ҳисобланади.

Гносеологик жиҳатдан бу концепция ҳуқуқнинг муайян тушунчаси кўринишидаги қонун (позитив ҳуқуқ) ҳақидаги билимлар ва ҳақиқатни ифодалаш ва назарий жиҳатдан англашнинг зарурий назарий билиш намунаси.

Шундай қилиб, бу концепция ҳуқуқ ҳақидаги оддий фикрдан ҳақиқий билимга, ҳуқуқ ҳақидаги ҳақиқатни билишга, ҳуқуқни тушунишга, яъни ҳуқуқнинг объектив (ҳокимиятлар эрки ва ўзбошимчалигига боғлиқ бўлмаган) хусусиятлари, табиати, моҳияти ва унинг намоён бўлиши (адекват ва ноадекват) шакллари ҳақидаги назарий билимга ўтиш жараёнини ифодалайди.

Либертар ҳуқуқни тушунишнинг марказида ҳуқуқ билан қонуннинг алоқадорлиги, ҳуқуқнинг объектив хусусиятларини қонуннинг моҳият хусусиятлари ва ҳуқуқий сифат мезонлари сифатида тушуниш ва изоҳлаш муаммолари, ҳуқуқий қонун (ва қонуний ҳуқуқ) тушунчаларини ишлаб чиқиш масалалари туради. Бундай ёндошувда ҳуқуқ билан қонун ҳақидаги ахтарилаётган ҳақиқат бўлиб, ҳуқуқий қонуннинг табиати, хусусиятлари ва тавсифлари ҳақидаги, уни ҳаракатдаги ҳуқуқ сифатида тасдиқланишининг шарт-шароитлари ҳақидаги объектив илмий билим ҳисобланади.

Бундай юридик-гносеологик ёндошув ўз табиатига кўра объектив бўлган ҳуқуқнинг шаклланиш жараёни билан қонуннинг шаклланиш субъектив (ҳокимият эрки билан боғлиқ) жараёнининг фарқи ва нисбатини аниқлашга ва ҳуқуқни позитивлаштиришнинг формал тенглик ҳуқуқий принципини ҳуқуқий тартибга солишнинг аниқ соҳалари ва объектларига нисбатан норматив конкретлаш-тиришнинг ижодий жараёни сифатида таҳлил қилишга имкон беради. Ва фақат шу маънодагина қонун ижод этиш сифатида қонунчилик ҳақида гапириш мумкин.

Юридик-либертар аксиологияга кўра, ҳаракатдаги (позитив) ҳуқуқ билан реал мавжуд давлатнинг кадр-қиммати ягона асос ва мезон бўйича, айнан ҳуқуқий кадриятлардан келиб чиқиш нуқтаи назаридан, белгиланади. Бу ерда гап ахлоқий, диний ва бошқа ноҳуқуқий кадриятлар ҳақида эмас, балки айнан ҳуқуқий кадриятлар (уларнинг формал-юридик мазмуни ва тушунчалари) ҳақида боради. Чунки, фақат шу тарздагина муайян ҳуқуқий кадриятлар – ҳуқуқнинг мавҳум умумийлиги (формал-тенглик принципи, муносабатларнинг ҳуқуқий шакли) туфайли – мутлақ ва умумаҳамият касб

¹²⁸ Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.287.

этади. Ҳуқуқ бу билан ўзининг аксиологик ўлчовида айнан ҳуқуқий қадриятларнинг қатъий муайян шакли, лозим бўлишликнинг бошқа шакллари (ахлоқий, диний)дан фарқ қилувчи ҳуқуқий лозим бўлишликнинг махсус шакли сифатида намоён бўлади.

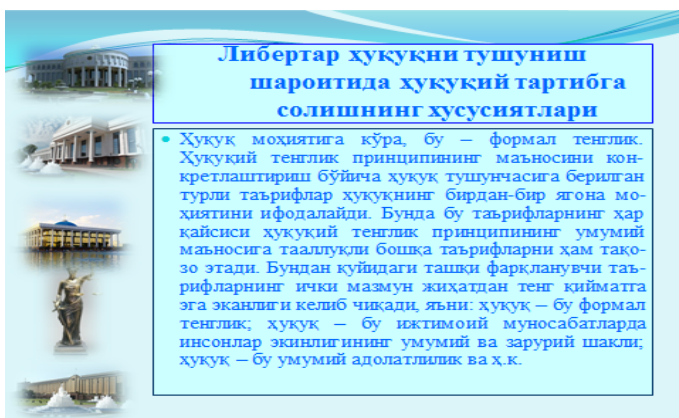
Либертар концепцияда гап қонун билан мавжуд реал давлатнинг мазмуни ва аҳамиятини ҳуқуқ позициясидан баҳолаш ҳақида, уларнинг ҳуқуқий сифати ҳақида, уларнинг лозим даражадаги қадрият сифатидаги ҳуқуқ талабларига, мақсадларига, императивларига мос келиши ҳақида боради. Бунда ҳуқуқ қонун(позитив ҳуқуқ) билан давлат учун мақсад сифатида намоён бўлади, қонун (позитив ҳуқуқ) билан давлат ҳуқуқнинг талабларини мужассам этишга ва амалга оширишга йўналтирилиш лозимлигини билдиради. Қонун (позитив ҳуқуқ) ва давлат фақат ҳуқуқий ҳодисалар сифатидагина қийматга эга. Улар ҳуқуққа қанчалик дахлдор бўлсалар, қанчалик ҳуқуқ мақсадларини ифодаласалар ва амалга оширсалар, шунчалик ҳуқуқий маъно касб этадилар ва ҳуқуқий воқелик саналадилар.

Шундай қилиб, либертар юридик аксиология концепциясига кўра, қонун (позитив ҳуқуқ) билан давлатнинг қиймати уларнинг ҳуқуқий мазмун ва аҳамият касб этишидан иборат. Қонун(позитив ҳуқуқ) билан давлатга нисбатан шарт бўлган ҳуқуқнинг мақсадини қуйидаги қоида тарзида ифодалаш мумкин: қонун (позитив ҳуқуқ) ва давлат ҳуқуқий бўлиши лозим.

5.7. Либертар ҳуқуқни тушуниш шароитида ҳуқуқий тартибга солишнинг хусусиятлари

Бунда умумий формал тенглик ўлчови, шунингдек, эркинлик ва адолатлиликни тақозо этади ва аксинча.

Ҳуқуқнинг бу таърифлари унинг объектив, моҳиятий хусусиятлари орқали яхлит тарзда ҳуқуқнинг табиатини, маъноси ва ўзига хослигини ифодалайди. Ҳуқуқнинг бу объектив моҳият хусусиятлари унинг қонундан фарқланиши билан боғлиқ, яъни улар қонун чиқарувчининг эркига боғлиқ

Либертар ҳуқуқни тушуниш шароитида ҳуқуқий тартибга солишнинг хусусиятлари

- Ҳуқуқ моҳиятига кўра, бу – формал тенглик. Ҳуқуқий тенглик принципининг маъносини конкретлаштириш бўйича ҳуқуқ тушунчасига берилган турли таърифлар ҳуқуқнинг бирдан-бир ягона моҳиятини ифодалайди. Бунда бу таърифларнинг ҳар кайсиси ҳуқуқий тенглик принципининг умумий маъносига тааллуқли бошқа таърифларни ҳам тақозо этади. Бундан қуйидаги ташви фарқланувчи таърифларнинг ички мазмун жиҳатдан тенг қийматга эга эканлиги келиб чиқади, яъни: ҳуқуқ – бу формал тенглик; ҳуқуқ – бу иктимой муносабатларда инсонлар экинлигининг умумий ва зарурий шакли; ҳуқуқ – бу умумий адолатлилик ва ҳ.к.

эмас, ҳуқуқий ҳодиса сифатидаги қонунга қиёслаганда мантиқан ундан ав-вал мавжуд бўлади ва ҳуқуқий қонуннинг муҳим хусусияти саналади.

Ҳуқуқнинг юқоридаги қатор таърифларига ҳуқуқни позитивлаштириш жараёнида, унинг қонун кўринишида ифодаланишида яна бир хусусият, янги таъриф – муайян вақтда ва муайян

ижтимоий маконда қонун сифатида расман тан олинадиган ва ўрнатиладиган ҳокимий умуммажбурийлик хусусияти келиб қўшилади.

Бироқ қонун (позитив ҳуқуқ) ҳуқуққа мос келиши ҳам, зид келиши ҳам

мумкин, бир томондан, ҳуқуқни ҳам, иккинчи томондан, ноҳуқуқий мазмундаги талаблар, рухсат беришлик ва ман этишликни ҳам норматив конкретлаштириш ва ҳимоялашнинг, расмий ҳокимий тан олишнинг шакли бўлиши мумкин. Фақатгина ҳуқуқни ифодаланиш шакли сифатидагина қонун (позитив ҳуқуқ) ҳуқуқий воқелик бўлиб ҳисобланади. Бундай қонун туфайли ҳуқуқий тенглик (у билан бирга эркинлик тенг ўлчовининг умумийлиги ҳам) давлат-ҳокимий, умуммажбурий тан олинади ва ҳимоя қилинади, қонуний кучга эга бўлади. Қонун фақат ҳуқуқнинг объектив шаклланган хусусиятларини ифодаланиш шакли сифатидагина ҳуқуқий қонунга айланади. Ҳуқуқий қонун – расмий тан олинган, конкретлаштирилган ва ҳимояланган, қонуний кучга кирган ҳуқуқдир, яъни ҳуқуқнинг объектив хусусиятларига эга бўлган позитив ҳуқуқдир.

Ҳуқуқни “позитивлаштириш”, уни қонунга айланишининг ҳақиқий жараёни ҳуқуқнинг объектив хусусиятлари ва талабларини эътиборга олишнинг зарурлиги билан бир қаторда бошқа кўп объектив ва субъектив омиллар (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий, маданий омиллар, қонун ижод этиш) га ҳам боғлиқ. Ва қонуннинг ҳуқуққа зидлиги тузум томонидан ҳуқуқни инкор этиш, қонун чиқарувчининг ҳуқуққа зид позицияси ёки турли хатолар ва янглишишлар, паст даражадаги ҳуқуқий ва қонун ижод этиш маданиятининг оқибати бўлиши мумкин.

Ҳуқуққа зид қонунга қарши курашда эркинлик, ҳуқуқ ва давлатчиликнинг тарихий ривожланишида қонун яратиш фаолияти (ҳуқуқни “позитивлаштириш” жараёни) нинг ҳам, қонуннинг ҳуқуққа зидлиги устидан обрўли, самарали назорат (турли ҳокимиятлар ўртасидаги тийиб туриш ва мувозанатда сақлаш тизими, қонуннинг ҳуқуқий мазмуни устидан умумий судлов, конституциявий судлов, прокурор назорати) нинг махсус институтлари, тартиблари ва қоидалари қарор топган.

Қонун (позитив ҳуқуқ)нинг умуммажбурийлик хусусиятида икки фарқланувчи, бироқ ўзаро алоқадор жиҳат – расмий-ҳокимий ва ҳуқуқий жиҳатлар бор.

Биринчи жиҳат шундан иборатки, қонун расмий ҳокимиятнинг қоидаси сифатида унинг томонидан қўллаб-қувватланади ва ҳимоя қилинади, қонун бузилганда тегишли давлат санкцияси билан таъминланади. Бундай қарашда қонуннинг умуммажбурийлиги – бу фақат ҳокимиятнинг ўз хоҳишича иш тутиши, унинг буйруқлари, қоидаларининг мажбурийлиги оқибатидек кўринади. Мана шу ерда ҳокимиятнинг мажбурий кўрсатмаси, буйруғи бу ҳуқуқдир деб тушунувчи легизмнинг илдизлари ётади.

Иккинчи жиҳат шундан иборатки, қонунга умуммажбурийлик(қонуний куч)нинг берилиши унинг шунчаки қандайдир бирорта умуммажбурий, бироқ ҳуқуққа зид қоида ва воқелик бўлганлиги учун эмас, балки **фақат айнан ҳуқуқ сифатида намоён бўлиши билан боғлиқ.**

Қонун у фақат айнан ҳуқуқ сифатида намоён бўлганлиги боис умуммажбурийликка (қонуний кучга) эга бўлади, шунчаки қандайдир умуммажбурий ва ҳуқуқий бўлмаган қоида (воқелик) бўлгани учун эмас.

Чунки, ҳокимиятлар (ва легистлар) фақат қонуннинг умуммажбурийлиги ҳақида гапириб қолмай, шу билан бирга уни ҳуқуқ деб ҳам таъкидлайдилар.

Қонуннинг ўзини ҳуқуқ деб саналишига бўлган бундай талаби (интилиши)да шундай принципиал ҳолат намоён бўладики, қонун (позитив ҳуқуқ)да ҳуқуқнинг моҳиятидан фарқли бўлган ўзининг хусусий моҳияти йўқ. Ҳокимиятнинг умуммажбурий қоидалари ва ҳужжатлари ҳақида шуни айтиш керакки, уларга оид хусусий номлар ва ягона умумий номланиш йўқ, шу сабабли улар “ҳуқуқ” сўзига турли сифат белгиларини қўйиш орқали номланадилар (масалан, “позитив” ҳуқуқ, “амалдаги” ҳуқуқ, “расмий” ҳуқуқ, “ўрнатилган” ҳуқуқ ва х.).

Қонуннинг ҳуқуқий табиати ва моҳиятини тан олиш позициясидан шу нарса аниқки, умуммажбурий кучга фақат ҳуқуқий қонунгина эга бўлиши керак. Акс ҳолда ҳуқуқий моҳиятнинг йўқлигини, куч ва зўрлик воситасида ҳар қандай ўзбошимчаликни ҳуқуққа айлантириш мумкинлигини тан олишга тўғри келади. Бирок, ҳуқуқнинг объектив табиати у инкор қилинадиган ерда ҳам намоён бўлиши мумкин: ҳатто тирания, деспотия, тоталитар моҳиятга эга ҳужжатлар уларнинг муаллифлари ва назариётчилари томонидан “ҳуқуқ”, “адолат” сифатида тарғиб қилинган.

Ҳуқуқ тушунчаси билан қонун шаклини ҳуқуққа зид мақсадларда суистеъмол қилиш имкониятлари, табиийки, ҳуқуқнинг инсонлар ижтимоий ҳаётида амал қилиши ва уни ифодалашнинг зарурий умуммажбурий шакли сифатида ўз табиатига кўра ҳуқуқий ҳодиса бўлган қонуннинг роли ва аҳамиятини камайтирмайди.

Бу ерда икки томонлама вазифанинг бирлиги шундаки, **фақат ҳуқуқгагина қонуний куч берилади ва шу билан бирга қонун фақат ва доимо ҳуқуқий бўлиши керак.**

Ҳуқуқ билан қонуннинг нисбатида ва фарқланишида қонуннинг умуммажбурийлиги унинг ҳуқуқий табиати билан белгиланади ва ҳуқуқ объектив хусусиятларининг умумаҳамият касб этиши оқибати, ижтимоий эҳтиёжнинг ва тегишли расмий ҳужжатлар ва қоидаларда ҳуқуқ принциплари ва талабларига мажбурий риоя этиш, конкретлаштириш ва ҳимоялаш заруриятининг кўрсаткичи ҳисобланади. Ва айнан шунинг учун ҳам, мантиқ қоидасига кўра, ҳуқуқ – бу расмий-ҳокимий умуммажбурийликнинг натижаси эмас, балки, аксинча, бу мажбурийлик – ҳуқуқ (ҳуқуқнинг умум-аҳамиятли ижтимоий маъносини ифодалашнинг давлат-ҳокимий шакли)нинг оқибатидир. Бундай умуммажбурийлик ҳуқуқнинг яна бир зарурий таърифи сифатида чиқади (айнан қонун кўринишидаги ҳуқуқ).

Ҳуқуқнинг объектив хусусиятларини акс эттирувчи унинг бошланғич таърифлари билан мазкур қўшимча таъриф ўртасидаги асосий фарқ шундаки, ҳуқуқнинг объектив хусусиятлари қонун чиқарувчининг эркига боғлиқ эмас, ҳуқуқнинг объектив табиати билан англашилинувчи ҳуқуқий қонуннинг умуммажбурийлиги эса, қонун чиқарувчининг эркига ва қатор объектив шароитларга (жамиятнинг ривожланиш даражаси, ҳуқуқий қонунларни пайдо бўлиши ва амал қилиши учун зарур объектив шароитларнинг мавжудлиги ва

б.) ҳам боғлиқ.

Ҳуқуқнинг қонунга мос келишида ҳуқуқнинг барча айтилган таърифлари(ҳуқуқнинг қонундан фарқланиши ва ҳуқуқнинг қонунга мувофиқ келиши) субстанционал аҳамиятга эга, ҳуқуқий қонун моҳиятининг турли жиҳатларини очиқ берадилар, умумий ягона тушунча таркибига кирадилар.

Позитив ҳуқуқ (ҳуқуқий қонун) умумий тушунчасининг энг қисқа илмий таърифи ўз ичига камида икки таърифни олиши керак: биринчиси – ҳуқуқ билан қонунни фарқловчи таъриф, иккинчиси – ҳуқуқнинг қонунга мос келишини белгиловчи таъриф.

Ҳуқуқнинг объектив талабларига мос келувчи позитив ҳуқуқ (қонуннинг ҳуқуққа мос келиши) деб формал тенглик нормаларининг умуммажбурий тизимига, қонуний кучга эга эркинликнинг тенг ўлчови (шакли, нормаси, принципи)га, қонун кучига эга адолатлиликка айтилади. Соддароқ айтганда, ҳуқуқ формал тенглик принципига мос келувчи расман ўрнатилган ва давлат ҳимояси билан таъминланган нормалар тизимидир.

Мазкур илмий таъриф (дефиниция)лар умумий характер касб этади ва позитив ҳуқуқнинг барча типлари ва тизимлари (ҳозирги замон ва ўтмишдаги ички давлат ва халқаро ҳуқуқ тизимлари)га тарқалади, фақат бу нисбий бўлиб, улар ҳуқуқнинг объектив табиати ва талабларига қанчалик мос келиши эътиборга олинган ҳолда юз беради, яъни улар ўзбошимчаликни эмас, балки ҳақиқатан ҳам ҳуқуқни ижобийлаштиришни эътиборга олишлари нуқтаи назаридан ифодалядилар. Шу сабабли мазкур илмий таърифлар амалдаги турлича позитив ҳуқуқ типлари ва тизимларининг ҳуқуқий сифатини текшириш ва баҳолашда гап ҳақиқатан ҳам ҳуқуқни позитивлаштирилиши ҳақида кетаяптими-йўқми ёки ҳуқуқ ва қонун шакллари тирания, деспотия, тоталитаризмнинг мажбурий қоидаларини ва ўзбошимчаликни яшириш учун ҳуқуққа зид мақсадларда фойдаланаётганлигини аниқлашда ўлчов ва мезон бўлиб ҳисобланади.

Ҳуқуқни тушунишнинг либертар формал-юримдик концепцияси ҳуқуқнинг объектив моҳиятий хусусиятларини очишга имкон берадики, уларнинг қонунда мавжудлиги уни қонуний воқелик, яъни ҳуқуқ моҳиятига мос келувчи воқелик, ҳуқуқий моҳиятнинг ташқи намоён бўлиши ва амалга оширилиши сифатидаги жиҳат деб характерлашга имкон беради.

Қонун (позитив ҳуқуқ)ни ҳуқуқий воқелик сифатида тушуниш ўз ичига қонуннинг умуммажбурийлиги муаммоларини, унинг давлат ҳимояси билан таъминланганлиги, ҳуқуқбузарларга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаш имкониятини олади. Қонун (позитив ҳуқуқ) санкцияларининг бундай ўзига хослиги юримдик гносеологияга кўра, қонун чиқарувчининг эрки (ўзбошимчалиги) билан эмас, балки ҳуқуқнинг объектив табиати (унинг умумаҳамиятлиги) билан белгиланади.

Ҳуқуқнинг объектив умумаҳамият касб этиши давлат томонидан тан олинishi, норматив конкретлашиши ва ҳимоя қилиниши умумий зарурияти (расмий-ҳокимий умуммажбурийлик билан тўлдирилиши)ни шу билан бирга ҳуқуқ билан давлатнинг зарурий боғлиқлигини ифодаляди. Юримдик-

либертар ҳуқуқни тушунишга кўра, давлат умумаҳамиятли ҳуқуқни тегишли санкцияга эга умуммажбурий қонун даражасига кўтариш учун, ҳуқуқий қонунни жорий этиш ва ҳимоялаш учун зарур бўлган ҳуқуқий институт сифатида намоён бўлади. Бундай ёндошувга кўра, мажбурлов фақатгина ҳуқуқий қонунда назарда тутилган давлат санкцияси шаклидагина ҳуқуқий бўлади.

Либертар-юримдик назарияга кўра, давлат ва ҳуқуқ – ижтимоий ҳаётда инсонлар эркинлигининг мавжудлиги, тегишлича норматив институционал тан олиниши, ифодаланишининг умумий ва зарурий шакллари дир.

Эркинлик (индивидлар эркинлиги) тарихан ибтидоий жамиятнинг парчаланиши ва унинг озод кишилар ва қулларга бўлиниши жараёнида пайдо бўлган. Ибтидоий жамиятдаги ҳокимият институтлари ва нормалар ўрнига келган давлат ва ҳуқуқ бу эркинликни хусусий ва оммавий-ҳокимий муносабатларда индивидларнинг ҳуқуқ лаёқатлилиги кўринишида норматив ва институционал тан олиш, ифодалаш ва ҳимоялашнинг зарурий (ва ҳозирга қадар бирдан-бир ягона) шакли ҳисобланадилар. Эркинликнинг бутун жаҳон тарихий жараёни (қулликдан феодализмга ва капитализмга, сўнг постсоциалистик ва посткапиталистик цивилизмга ўтиш) бир вақтнинг ўзида бу эркинликнинг мавжудлиги, мустаҳкамланиши ва амалга оширилишининг зарурий ҳуқуқий ва давлат шакллари тараққиёти ҳам дир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. Ҳуқуқни тушунишдаги плюрализм сабаблари.
2. Легизм ва унинг моҳиятини тавсифланг.
3. Юснатурализм ва унинг мазмунини ёритинг.
2. Юримдик либертаризмнинг мазмуни ва моҳияти.
3. Ҳуқуқ ва қонунни фарқлашнинг аҳамияти.
4. Ҳуқуқий қонун тавсифи.
5. Юримдик онтология, гносеология ва аксиологиянинг аҳамияти.
6. Либертар ҳуқуқни тушуниш шароитида қонун устуворлиги тамойили.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. –Т.: Ўзбекистон. 2002. 76 б.

2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш дир. Халқ сўзи, 2005 йил 29 январь.

3. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил

12 ноябрь куни бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил, 13 декабрь.

4. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 January. P. 31-33.

5. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P.181.

6. Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000. – P.25.

7. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P.25.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-Амалий машғулот

Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги замон концепциялари.

Ишдан мақсад: тингловчиларда давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги замон концепциялари бўйича билим ва кўникмаларни шакллантириш. Амалиётда мавжуд муаммоларни бартараф этиш бўйича таклифларни шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳозирги замон концепциялари юзасидан фикр-мулоҳазалар бериш, давлат ва ҳуқуқни ривожлантириш истиқболлари бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.

Амалий машғулот топшириқлари:

1. Кишилиқ жамияти тарихида давлат пайдо бўлиши билан унинг ҳақида мунозаралар ҳам бошланиб, олимлар “давлатнинг ўзи нима?”, “унинг моҳияти нимада?” каби саволларга жавоб беришга ҳанузгача уриниб келишмоқда. Бундан ташқари давлат қай тарихида вужудга келади, унинг моҳияти, жамият ва одамлар ҳаётига аралашиб чегараси қандай деган масалалар юзасидан мунозаралар ҳар янги авлод тадқиқотчилари, яъни давлатшунос олимлар олдида муқаррар равишда туради.

Мазкур масала юзасидан сиз қандай фикрдасиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

2. Давлат ва ҳуқуқни тушунишнинг типларига мувофиқ ҳолда турлича концепциялар шаклланган. Хусусан, позитивистик тип доирасида социологик ва легистик, ҳуқуқни тушунишнинг неопозитивистик юридик типи доирасида эса либертар концепция шаклланган.

Ушбу концепцияларнинг бир-биридан фарқини сиз қандай шарҳлайсиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

Назорат саволлари:

1. Давлат феномени: турли даражадаги қарашларнинг моҳиятини очиб беринг.
2. Давлатнинг легистик ва социологик концепциялари ўртасидаги фарқни кўрсатинг.
3. Либертар назарияни ҳозирги давлатлар тажрибасида асосланг.
4. Давлатнинг элементлари: субстанционал, ҳудудий, институционал тушунчалари ўртасидаги фарқни мисоллар орқали тушунтиринг.
5. Давлатнинг яхлитлиги ҳақидаги назариянинг асосий жиҳатларини таҳлил қилинг.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Теория государства и права. Ростов на дону: Феникс. – 2011. 478 с.
2. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т.:Адолат, 2007. 916 б.
3. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 .
4. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009.
5. Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000.
6. Scott Veitch, Emilios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012.

2-Амалий машғулот

Давлат механизмини такомиллаштиришнинг ҳозирги замон тенденциялари.

Ишдан мақсад: тингловчиларда ҳозирги замон ижтимоий ҳокимиятининг муҳим шакли ҳисобланган давлат ҳокимияти, уни ташкил этиш принциплари масалалари бўйича билим ва кўникмаларни шакллантириш. Давлат ҳокимиятини такомиллаштириш ва модернизация қилиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.

Масаланинг кўйилиши: Давлат ҳокимиятини ташкил этишда ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Ҳозирги замон давлат ҳокимияти – ижтимоий ҳокимиятнинг муҳим шакли. Давлат ҳокимиятини ташкил этиш принциплари. Давлат ҳокимиятининг легаллиги. Давлат ҳокимиятининг легитимлиги.

Амалий машғулот топшириқлари:

1. Давлат ҳокимиятини амалга ошириш механизмини тушуниш масаласида мутахассислар ўртасида унчалик яқдиллик йўқ. Илмий адабиётда давлатга бир ташкилот сифатида қараш ҳам бир неча йўналишларни ўз ичига олади. Кенг маънода, давлат бу – муайян давлатнинг бутун аҳолисини қамраб оладиган иерархик-поғонавий ташкилот ва бунда аҳоли давлатнинг субстанционал унсурини ташкил этади. Бу аҳолидан иборат бўлган ташкилотда бошқарувчи махсус аппарат ҳам мавжуд. Шу жойда фақат бир ҳолатни, бу ҳам бўлса юқорида айтилган аппаратнинг ўзи ҳам бир ташкилот, ташкилий шакл сифатида намоён бўлишини таъкидлаш лозим. Бундан хулоса шуки, давлатнинг институциявий унсури, бу – давлат ҳокимиятини амалга оширадиган поғонавий ташкилот ёки тор маънодаги ҳокимият ташкилотидир.

Мазкур масала бўйича сиз қандай фикрдасиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

2. Ҳозирги кунда жаҳондаги барча демократик давлатлар ҳокимиятлар бўлиниши назариясини эътироф этишиб, уни давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асоси сифатида қабул қилишган. Ҳокимиятлар бўлиниши ўз манбасига кўра яхлит ва ягона бўлган давлат ҳокимиятининг уч тармоққа – қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига – бўлинишини, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқаларга нисбатан мустақил ҳолда фаолият юргизишини тақозо этади. Айти пайтда, ҳокимиятлар бўлиниши, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқасинининг ўз ваколат доирасидан чиқмаслигини, бошқа тармоқ ваколати доирасига ўтиб кетмаслигини назорат ҳам қилиб туради, шу тариқа ҳокимиятнинг суиистеъмол қилинишини олди олинади.

Мазкур қондан сиз қандай шарҳлайсиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

Назорат саволлари:

1. Давлат механизми тушунчаси ва моҳияти, таркибий элементлари.
2. Давлат ҳокимиятини ташкил этишда ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Ҳокимиятлар тақсимланиши принципининг ривожланиш тарихи, тушунчаси ва турлари.
3. Ҳокимиятлар бўлиниши – давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида.
4. Ўзбекистон Республикасида давлат механизмини ислоҳ этиш, давлат ҳокимияти тизимини янада такомиллаштириш ва улар фаолиятини янада демократиялаштириш истикболлари.
5. Хорижий мамлакатларда ҳокимиятлар тақсимланиши принципига оид замонавий тенденциялар.
6. Давлат ҳокимияти тармоқлари ўзаро муносабатининг муаммолари. Ҳокимият тармоқлари ўртасидаги субсидиар муносабатлар.
7. Жамиятни демократлаштириш ва мамлакатни модернизациялаш шароитида Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини ислоҳ этиш муаммолари.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Теория государства и права. Ростов на дону: Феникс. -2011. 478 с.
2. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т.:Адолат, 2007. 916 б.
3. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 .
4. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009.
5. Johann Kaspar Bluntschli.The theory of the state.Batoche books.Kitchiner. Canada. 2000.
6. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012.

3-Амалий машғулот

Ҳозирги замон давлат шаклининг эволюцияси

Ишдан мақсад: тингловчиларда ҳозирги замон давлат шаклини тушуниш ва уни ривожлантириш тенденциялари, ҳозирги замон давлати сиёсий режими ва унинг кўринишлари ҳамда шундай шароитларда давлат функциялари бўйича билим ва кўникмаларни шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: ҳозирги замон давлат шаклининг эволюциясини таҳлил қилиш.

Амалий машғулот топшириқлари:

1. Муайян жамиятда давлат ҳокимияти ким томонидан ва қай йўсинда амалга оширилиши масаласи инсониятни қадим замондан қизиқтириб келган. Ўз замонасининг йирик мутафаккирлари Арасту ва Платонлар қадимги дунёда давлат ҳокимиятини ташкил топиши ва амалга оширилишининг турли шаклларини ўрганиб, бу давлатларда ким ва қандай тарзда ҳукмронлик қилишига, яъни бошқарув шакллари мезонига қараб уларни таснифлашга уринганлар.

Августин, Гоббс, Монтескье, Локк, Руссо, Радищев ва бошқаларнинг асарларида давлат бошқарув шакллари ҳақида қандай гоялар берил ган?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

2. Давлатлар у ёки бу тарихий типга тегишлилиги, шунингдек, муайян давлат бошқарув шакли ва давлат тузилиш шаклига эга бўлишларидан ташқари бир-бирларидан ўз сиёсий режимлари билан ҳам фарқланадилар. Сиёсий режим (давлат режими) деганда ҳокимият тепасида турган гуруҳлар, синф ёки қатламларнинг давлат ҳокимиятини амалга ошириш услублари йиғиндиси тушунилади.

Мазкур қондани сиз қандай шарҳлайсиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

Назорат саволлари

1. Давлат шаклини тушуниш муаммолари ва ривожланиш тенденциялари.

2. Ҳозирги замон давлатлари бошқарув шакли.

3. Ҳозирги замон кўп миллатли давлат шароитида давлат тузилиши шакллари муаммолари.

4. Ҳозирги замон давлати сиёсий режими ва унинг кўринишлари.

5. Ҳозирги замон давлати функциялари.

6. Ўзбекистоннинг ҳозирги замондаги вазифалари.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Теория государства и права. Ростов на дону: Феникс. – 2011. 478 с.
2. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т.:Адолат, 2007. 916 б.
3. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 .

4. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009.

5. Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchener. Canada. 2000.

6. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012.

4-Амалий машғулот

Глобаллашув жараёнлари шароитида давлат функцияларининг ривожланиш тенденциялари

Ишдан мақсад: тингловчиларда ҳозирги замондаги глобаллашув жараёнлари шароитида давлат функцияларининг ривожланиш тенденциялари бўйича билим ва кўникмаларни шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: глобаллашув ва ҳозирги замон давлати функцияларини таҳлил қилиш.

Амалий машғулот топшириқлари:

1. Глобаллашув жараёни ва унинг давлатга таъсири масаласида илмий адабиётларда турлича ёндашувлар мавжуд, хусусан, унга ижобий ёндашув билан бир қаторда салбий қараш ва баҳолашлар мавжуд. Бу масалада глобалистлар ва антиглобалистлар турлича нуқтаи назарни билдиришади.

Мазкур масалада сиз қандай фикрдасиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

2. Глобализация – жамиятнинг сиёсий тизимида давлатнинг реал аҳволини, ҳолатини ўзгартирмоқда. Глобалистларнинг фикрича, бугунги кунда давлатлар ўзининг миллий ўзлигини аста-секин йўқотмоқда. Давлат суверенитети заифлашмоқда. Трансмиллий кампаниялар ва молия-саноат гуруҳларининг дунё миқёсидаги фаолияти унчалик чекланмаган ҳолда амалга оширилади. Р. Фолкнинг ёзишича, бунинг натижасида локал ва трансмиллий компаниялар ва алоҳида гуруҳларнинг ташаббуси маҳаллий аҳамиятга эга масалаларнинг ҳал этилишига таъсири кучаймоқда.

Глобализациянинг давлат суверенитетига таъсири максаласида сиз қандай фикрдасиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

Назорат саволлари

1. Глобаллашув – ҳозирги замонда давлат-ҳуқуқий ўзгаришларнинг омили сифатида.

2. Ҳозирги замон глобал муаммоларининг умумий тавсифи.

3. Глобаллашув ва ҳозирги замон давлати функциялари.

4. Ҳалқаро миқёсдаги муаммоларни ҳал этишда ҳозирги замон давлатининг роли.

5. Глобаллашув шароитида Ўзбекистон давлатининг функциялари.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Теория государства и права. Ростов на дону: Феникс. – 2011. 478 с.
2. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т.:Адолат, 2007. 916 б.
3. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 .
4. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009.
5. Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000.
6. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012.

5-6-Амалий машғулот

Ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушуниш юзасидан турли ёндашувлар

Ишдан мақсад: тингловчиларда ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушуниш юзасидан турли ёндашувлар сабабларини таҳлил қилиш, легизм, позитив ҳуқуқ, юснатурализм, юридик либертаризм, либертар ҳуқуқ, юридик онтология, гносеология, аксиология каби тушунчалар бўйича билим ва кўникмаларни шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: ҳозирги замон ҳуқуқининг принципи ва функцияларини таҳлил қилиш.

Амалий машғулот топшириқлари:

1. Ҳуқуқ – бу инсон хулқ-атворининг тартиблашган шаклидир. Интизом эса ўз навбатида қонун қоидалар тизими демакдир. Ҳуқуқ – бу баъзида айтиладиган қонун-қоида эмас. У биз маълум бир тизим ёрдамида англайдиган (тушунадиган) қонун-қоидаларнинг жамланмасидир. Агар биз айнан маълум бир доирадаги қонун-қоидаларга эътиборимизни қаратиш билан чегаралансак, биз учун ҳуқуқнинг табиатини тушунишнинг имкони бўлмайди. Юридик интизомга оид бўлган муайян бир қонун-қоидалар тузилмаси ҳисобланган маълум алоқалар ҳам ҳуқуқнинг табиати учун муҳим саналади. Ушбу алоқаларнинг юридик низом деб ўрнатилганлигини аниқ англашнинг ўзи ҳам ҳуқуқнинг табиатини тўлақонли тушунишга пойдевор бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Мазкур масалада сиз қандай фикрдасиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

2. Ҳуқуқни тушуниш – бу ҳуқуқни билиш, уни идрок этиш ва унга муайян муносабатда бўлишни ўз ичига олувчи инсоннинг мақсадга йўналтирилган фикрлаш фаолияти жараёнини ва натижасини ўзида акс

эттирадиган, ҳар доим инсон онги билан узвий боғлиқ бўлган ҳамда ҳуқуқ тушунчаси, ҳуқуқ моҳияти, ҳуқуқнинг ижтимоий қиймати каби таркибий элементлардан таркиб топган илмий категориядир.

Мазкур қондан сиз қандай шарҳлайсиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

3. Маълумки, легизм ва юридик позитивизм учун инсон ва фуқаро ҳуқуқларини эътироф этмаслик хос. Легизм мақсади – барчани ҳокимият қоидаларига ва кўрсатмаларига бўйсундиришдир. Бу ерда инсонга эркин субъект сифатида эмас, балки ҳокимиятнинг тобе объекти сифатида қараш ҳукмронлик қилади.

Легизмнинг моҳиятини тўлиқ шарҳланг.

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

4. Ҳуқуқ ва қонуннинг ўзаро нисбати тўғрисидаги масала ҳуқуқ пайдо бўлиши биланок пайдо бўлган дейиш мумкин. Бу масала тўғрисида қадимги дунё мутафаккирлари Демокрит, Сукрот, Платон, Арасту, Эпикур, Цицерон, софистлар ва рим юристлари фикр билдирганлар ва ҳозирда ҳам у муҳим масала бўлиб қолмоқда.

Ҳуқуқ ва қонунни ажратиш масаласида қандай концепцияларни биласиз?

(200 сўздан кам бўлмаган ҳолда)

Назорат саволлари

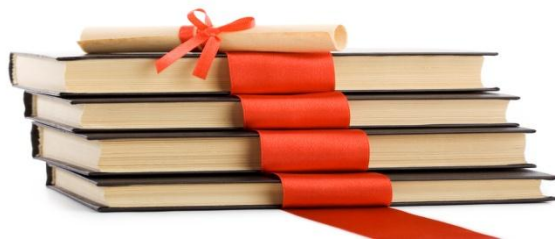
1. Ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушунишни типларга ажратиш муаммолари.
2. Легизм ва позитив ҳуқуқ тушунчасининг назарий асослари.
3. Юснатурализм ва юридик либертаризм.
4. Либертар ҳуқуқни тушунишда ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари.
5. Ҳозирги замон ҳуқуқининг принципи ва функциялари.
6. Юридик онтология, гносеология, аксиология.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида ҳозирги замон ҳуқуқи ҳақидаги қарашлар. Ижтимоий бошқарув моҳияти ва тушунчаси.

Фойдаланиладиган адабиётлар

1. Теория государства и права. Ростов на дону: Феникс. – 2011. 478 с.
2. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т.:Адолат, 2007. 916 б.
3. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 .

4. Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009.
5. Johann Kaspar Bluntschli. *The theory of the state*. Batoche books. Kitchiner, Canada. 2000.
6. Scott Veitch, Emilios Christodoulidis, Lindsay Farmer. *Jurisprudence: Themes and Concepts*. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-кейс. Давлат тушунчасига таъриф беришда турли умумлашган (ижтимоий, синфий ва соф юридик нуктаи назардан) ёндашувлар мавжуд.

Топшириқ: *Мазкур ёндашувларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини муҳокама қилинг ва ёритиб беринг.*

2-кейс. Давлатнинг мазмуни, мақсади, давлат ҳокимиятининг қайси ижтимоий-сиёсий гуруҳларга мансублиги ва у кимнинг манфаатларига хизмат қилиши унинг моҳиятини ифодалайди.

Топшириқ: *Давлатнинг моҳиятини атрофлича ёритиб беринг.*

Муаммо тури	Келиб чиқиш сабаблари	Ҳал этиш йўллари

3-кейс. Давлат ўз функцияларини амалга оширишда муайян шакл ва усуллардан фойдаланади. Давлат функцияларини амалга ошириш шаклларининг ҳуқуқий ва ҳуқуқий характерга эга бўлмаган турлари мавжуд.

Топшириқ: *Давлат функцияларини амалга ошириш шаклларига ҳуқуқий баҳо беринг ва атрофлича ёритинг.*

4-кейс. Адабиётларда давлат келиб чиқишининг “Осиёча” ва “Европача” йўллари хақида сўз боради.

Топширик: *Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги мазкур йўллари атрофлича изоҳлаб беринг.*

5-кейс. Ҳозирги кунда давлатшунос олимлар давлат аппаратининг, энг аввало, фуқаролар ва улар уюшмаларининг турли эҳтиёж ва манфаатларини мутаносиблаштириш механизми деб ҳисоблайдилар. Бундай фикрнинг тўғрилиги давлат механизмининг ўзига хос умумий белгиларини таҳлил этиш жараёнида яққол кўзга ташланади.

Топширик: *Давлат механизмининг ўзига хос умумий белгиларини ва давлат механизми қандай асосларга кўра фаолият юритишини ёритиб беринг.*

6-кейс. Давлат типологияси – давлатнинг моҳиятан ўзига хос хусусиятларини ажратиш ёки бирор типга мансублигини белгилашда фойдаланиладиган таълимот, билимлар тизимидир. Давлат типологиясида давлатларни муайян мезонлар асосида турларга ажратиш, таснифлаш амалга оширилади. Давлат типологиясини ўрганишда икки хил ёндашувни, яъни формациявий (синфий), цивилизациявий (маърифий) ва ноанъанавий ёндашувларни кўрсатиш мумкин.

Топширик: *Мазкур ёндашувларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳамда фарқли томонларини атрофлича таҳлил қилинг.*

7-кейс. Давлат шакли – бу унинг уч таркибий қисми (ёки томони) - бошқарув шакли, давлат тузилиши шакли ва сиёсий идора усули бирликда олинган сиёсий ҳокимият ташкилоти ҳисобланади.

Топширик: *Ушбу ҳолатда, давлат шаклининг таркибий қисмларини муҳокама қилинг ва изоҳлаб беринг.*

8-кейс. Ҳокимият умумий маънода муайян субъектнинг (индивид, жамоа, ташкилот) бошқа субъект (индивид, жамоа, ташкилот) иродасини ва юриш туришини шахсий ёки бошқа шахсларнинг манфаатлари юзасидан бўйсундириши тушунилади.

Топширик: *Ҳокимиятни ифодаловчи белгиларга ҳуқуқий баҳо беринг ва атрофлича муҳокама этинг.*

9-кейс. Давлат функциялари тараққиётнинг у ёки бу босқичида жамият олдида турган асосий вазифаларга қараб белгиланади ва бу вазифаларни рўёбга чиқаришнинг воситаси сифатида намоён бўлади. Давлат вазифаларининг мазмуни эса турли хил ички ва ташқи омиллардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Топширик: *Давлатнинг вазифа ва функциялари ўртасидги ўзаро боғлиқликнинг асосий хусусиятларини ва ҳуқуқий давлат қуришда*

Ўзбекистон Республикасининг жамият олдидан турган асосий вазифаларини атрофлича изоҳлаб беринг.

10-кейс. Сиёсий режим давлат ҳокимиятининг аҳоли билан ўзаро муносабатлари қандай усуллар ёрдамида амалга оширилади, ижтимоий катламларнинг сиёсий соҳадаги ҳақиқий нисбати қандай намоён бўлади, турли жамоат ташкилотларининг сиёсий мақоми қандай, давлат органлари ўз ҳудудларида яшовчи аҳолини бошқариш бўйича амалда қандай рол ўйнайдилар, деган саволларга жавоб беради.

Топширик: *Сиёсий режимнинг турлари ва ўзига хос хусусиятларини атрофлича изоҳлаб беринг.*

11-кейс. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг демократик ҳуқуқий давлат асосларини барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Бунда ҳокимиятлар бўлиниши алоҳида аҳамият касб этиб, давлат функцияларини самарали амалга оширилишини таъминлаб беради, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти мавжуд бўлиши шарт.

Топширик: *Ўзбекистон ҳокимиятлар бўлиниши принципининг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланишини мисоллар ёрдамида ёритиб беринг.*

12-кейс. Ҳуқуқ тушунчаси давлат томонидан ўрнатилган ёки маъқулланган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодаладиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, бажарилиши умуммажбурий бўлган юриш - туриш қоидалари йиғиндиси.

Топширик: *Ушбу таърифдан келиб чиқиб ҳуқуқга хос бўлган ўзига хос хусусиятларни тушунтиринг.*

13. Ҳуқуқнинг функциялари – бу жамиятда ижтимоий муносабатларга ва кишиларнинг юриш-туришларига ҳуқуқий таъсир қилишнинг асосий йўналишларидир.

Топширик: *Ҳуқуқ функциясининг тушунчаси ва белгиларини атрофлича ёритиб беринг ва турларини таҳлил қилинг.*

14-кейс. Давлат ҳокимияти ваколатларининг тақсимланиши (моҳияти) – бу учала ҳокимиятнинг мувозанатини, тенглигини ҳамда уларнинг ўзаро бир-бирини тийиб туришини ва қарама-қарши таъсир этишини таъминловчи тизимдир.

Топширик: *Ҳокимият бўлиниши принципи мазмунини тавсифловчи жиҳатларни кўрсатиб ўтинг.*

15-кейс. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятида ўзининг алоҳида ўрнига эга бўлиб, ўзига хос давлат бошқарув ва тузилиш шаклига эга бўлган давлат ҳисобланади.

Топшириқ: *Ўзбекистон Республикаси давлат шаклига ҳуқуқий баҳо беринг.*

16-кейс. Ҳозирги замон давлати бошқарув шакли хусусиятлари шунда кўринадик, бугунги кунда соф бошқарув шакллари кўринишлари тобора камайиб, аралаш, “гибрид” шакллар кўпайиб бормоқда. Республика шаклининг кўпроқ аралаш шакллари, ярим президентлик шакллари кўпаймоқда. Мас.МДХ мамлакатларининг кўпчилигида аралаш ёки ярим президентлик шакллари кўриш мумкин.

Топшириқ: *Сизнинг фикрингизча глобализациянинг Ўзбекистон иқтисо-диётига таъсири нималарда кўрилади?*

17-кейс. Ҳозирги замон давлатларининг нафақат ташқи функцияси, балки ички функцияси ҳам глобализация жараёнларига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бу жараён мустақил давлатларни мураккаб жараёнларда ўз ўрнини топишга ва шу мақсадда ўзининг иқтисодий, интеллектуал имкониятларини кучайтиришга ундайди.

Топшириқ: *Ҳозирги замон давлати функциялари ва глобаллашув жараёнлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳаётий мисоллар билан изоҳлаб беринг.*

18-кейс. Глобализациянинг натижалари бўлиб, халқаро меҳнат тақсмоти, бутун планета миқёсида капитал, инсон ва ишлаб чиқариш ресурсларининг миграцияси (эркин айланиб юриши) ҳамда турли мамлакатлар маданиятининг яқинлашуви ва қўшилиб кетиши ҳисобланади.

Топшириқ: *Сизнинг фикрингизча глобализациянинг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсири нималарда кўрилади? Аниқ мисоллар ва статистик маълумотлар асосида фикрингизни мустаҳкамланг.*

19-кейс. Давлат феноменининг бош жиҳатлари бўлиб, кўйидагилар ҳисобланади: 1) давлат-ижтимоий ҳодиса; 2) давлат-сиёсий ҳодиса; 3) давлат-муайян вазифаларни ҳал этишга қаратилган ўз таркиби ва тузилмасига эга.

Топшириқ: *Ижтимоий сиёсий ҳодиса сифатидаги давлат (феномени)ни тавсифланг.*

20-кейс. Жамиятда ҳокимиятнинг турлари кўп, хусусан, оиладаги оила бошлиғининг ҳокимияти, хўжайиннинг хизматкори устидан ҳокимияти, мулкдорнинг иқтисодий ҳокимияти, гуруҳдаги сардор ҳокимияти, диний ҳокимият ва бошқалар. Бироқ бу ҳокимият кўринишларининг биронтаси ҳам бутун жамиятга тарқалмайди, халқ номидан иш юритмайди, яъни оммавий характерга эга эмас. Оммавий ҳокимият ҳудудий принципга биноан тарқалади, унга таалуқли ҳудуддаги барча аҳоли бўйсунди. Сиёсий ҳокимият – жамиятнинг фаровонлигини таъминлаш мақсадида халқни бошқаришни амалга оширадиган ҳокимият. Оммавий ҳокимият махсус одамлар табақаси – мутахассислар томонидан амалга оширилади ва у солиқлар ҳисобига фаолият юргизади.

Топшириқ: Оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг бошқа ҳокимият турларидан фарқларини аниқланг.

21-кейс. Либертар назарияга кўра исталган, нисбатан ривожланган цивилизацияларда оммавий-сиёсий ҳокимият мавжуд, бироқ, бу ҳокимият персонацентрик ва системацентрик цивилизацияларда ҳар хилдир, типан бир-бирига қарама-қаршидир. Персонацентрик цивилизациядаги сиёсий ҳокимиятни давлат деб атасак, системацентрик цивилизациядаги сиёсий ҳокимиятни ғайри давлат деб атаймиз.

Топшириқ: Персонацентрик цивилизациянинг моҳиятини тавсифланг.

22-кейс. Давлат механизми – бу давлат ҳокимиятини, унинг вазифа ва функцияларини амалга оширувчи давлат органлари ва муассасаларининг яхлит иерархик (поғонавий) тизимидир. Давлат аппарати давлат механизмининг таркибий қисми бўлиб, у ўз ичига айнан давлат органларини олади. Шу тариқа давлат аппарати давлат механизмининг марказий қисмини ташкил этади.

Топшириқ: Ҳозирги замонда давлат механизми ривожининг бош тенденцияларини аниқланг.

23-кейс. Ҳокимиятлар бўлиниши ўз манбасига кўра яхлит ва ягона бўлган давлат ҳокимиятининг уч тармоққа – қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига – бўлинишини, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқаларга нисбатан мустақил ҳолда фаолият юргизишини тақозо этади. Айни пайтда, ҳокимиятлар бўлиниши, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқасинининг ўз ваколат доирасидан чиқмаслигини, бошқа тармоқ ваколлати доирасига ўтиб кетмаслигини назорат ҳам қилиб туради, шу тариқа ҳокимиятнинг суиистеъмол қилинишини олди олинади.

Топшириқ: Давлат ҳокимиятини ташкил этишда ҳокимиятлар бўлиниши принципи моҳиятини изоҳланг.

24-кейс. Ўзбекистон Республикасида ҳокимиятлар бўлиниши принципи шунда кўринадики, мамлакатда қонун чиқарувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Топширик: Ҳозирги кунда қонун чиқарувчи органларнинг давлат механизмида тутган ўрни кўрсатинг.

25-кейс. Ҳуқуқий давлат ҳақидаги илк қарашлар Қадимги Юнонистон ва Қадимги Рим мутафаккирлари (Полибий, Ликург) асарларида шаклланган. Ҳатто Конфуций таълимотида ҳам ҳуқуқий давлатнинг муҳим принципи бўлган ҳокимиятлар бўлиниши ҳақида, хусусан, суд ҳокимияти ҳақида фикрлар илгари сурилган.

Топширик: Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги илк қарашларнинг шаклланиши ҳақида маълумот беринг.

26-кейс. Ижтимоий давлат тушунчаси ҳуқуқий давлат ғоясидан кейинроқ шаклланди. Ижтимоий давлат ғоясининг шаклланишига туртки бўлиб, ижтимоий-иқтисодий жараёнлардаги ўзгаришлар хизмат қилган. Ижтимоий давлат ғояси кейинчалик кўпчилик томонидан тан олина борди ва ҳозирги замон давлатлари Конституцияларида ўзининг ифодасини топди.

Топширик: Ижтимоий давлат ва унинг ҳуқуқий табиатини тавсифланг.

27-кейс. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ривожланишнинг ўзимизга хос ва мос йўлини танлади, беш принципни ўз ичига олган, жаҳон ҳамжамияти томонидан “ўзбек модели” деб номланган ушбу йўлнинг муҳим принципи – кучли ижтимоий ҳимоя эканлиги давлатнинг ижтимоий моҳиятидан далолат беради. Ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига ўтиш, давлат бюджетининг ярмидан кўпи ижтимоий соҳага йўналтирилганлиги – Ўзбекистоннинг ижтимоий моҳиятидан далолатдир.

Топширик: Ўзбекистон давлатининг ижтимоий характерини аниқ мисоллар орқали асослаб беринг.

28-кейс. Юридик адабиётда ҳуқуқни тушунишнинг турли типлари мавжуд, аниқроғи ҳуқуқий фикр тарихида ва юриспруденция назариясида ҳуқуқни тушунишнинг асосан икки типлари ўзаро ҳақиқатга даъво қилиб келишади.

Топширик: Ҳуқуқни тушуниш типларини ўзаро фарқланг.

29-кейс. Легизм – ҳуқуқни давлат амри, мажбурий қоидалар деб тушунишдир. Легизм ҳуқуқни авторитар тушунишнинг норматив ифодасидир. (Гоббс ва б.)

Топширик: Легизм ва унинг моҳиятини тавсифланг.

30-кейс. Ҳуқуқни тушунишнинг юридик (антилегистик) типи доирасида икки турли ёндошув фарқланади: 1) позитив ҳуқуққа қарама-қарши қўйилувчи табиий ҳуқуқни тан олишга асосланган табиий-ҳуқуқий ёндошув – *юснатурализм (антипозитив)*; 2) ҳуқуқ билан қонун(позитив ҳуқуқ)ни фарқлашга асосланувчи ва ҳуқуқ деганда табиий ҳуқуқни эмас, балки (ҳуқуқнинг моҳияти ва фарқловчи принципи сифатида) формал тенглик принципининг мавжудлиги ва норматив ифодасини назарда тутувчи (ҳуқуқни тушуниш умумий назарияси позициясидан ривожлантирилувчи) либертар-юридик ёндошув – *юридик либертаризм*.

Топширик: Ҳуқуқни тушунишнинг юридик типи турларини ўзаро фарқланг.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари

1. “Юридик дунё формуласи – бу ҳуқуқ тушунчасидир” деган қоиданинг мазмунини юридик ҳодисалар ва юридик амалиёт ютуқлари негизида асосланг.

2. Давлатни тушуниш муаммолари тавсифи.
3. Давлатни тушунишдаги ёндашувлар ўзаро нисбати.
4. Давлат ва цивилизация: ўзаро муносабат.
5. Давлат феномени ва ҳозирги замон.
6. Давлат механизмини тушуниш бўйича қарашларнинг ўзаро фарқли жиҳатларини аниқланг.
7. Давлат механизми ва давлат аппарати ўртасидаги нисбат масаласи.

8. Ҳокимиятлар бўлиниши принципини Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизими орқали тушунтиринг.
9. Ҳозирги замон давлати шакли ривождаги асосий тенденциялар.
10. Кўп миллатли давлатлар шароитида давлат тузилиш шакли хусусиятлари.
11. Глобализация жараёнларининг давлат шакли ва функцияларига таъсири.
12. Ўзбекистон Республикаси функциялари ва уларга таъсир этувчи омиллар.
13. Ўзбекистоннинг глобал муносабатлар тизимида тутган ўрни ва роли.
14. Халқаро трансмиллий компаниялар ва уларнинг давлат функцияларига таъсир этиши.
15. Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорлигининг ҳуқуқий асослари.
16. Глобаллашув ва халқаро молиявий инқироз ўртасидаги боғлиқлик.
17. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти ҳақидаги ғоялар генезиси.
18. Ҳуқуқий-ижтимоий давлатнинг моҳияти.
19. Ижтимоий давлат ва унинг белгилари.
20. Ўзбекистон давлатининг ижтимоий табиати.
21. Ҳуқуқни тушуниш муаммолари борасидаги қарашларни таҳлил этинг.
22. Ҳуқуқни тушуниш типларини таҳлил қилинг.
23. Табиий-ҳуқуқий ёндашув ва юридик либертаризм ўртасидаги фарқларни таҳлил қилинг.
24. Ҳуқуқни тушуниш борасидаги энг янги ёндашувлар.
25. Ҳуқуқ самарадорлигини ўрганиш усулларини таҳлил этинг.
26. Ҳуқуқ самарадорлиги ва ҳуқуқий онг ўртасидаги ўзаро муносабат.
27. Ҳуқуқ самарадорлиги ва ҳуқуқий маданият: ўзаро муносабат тавсифи.
28. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида имтиёзлар ва енгилликлар.
29. Ҳозирги замон ҳуқуқининг моҳияти ва хусусиятлари.
30. Ҳозирги замон ҳуқуқи – тенглик, эркинлик ва ижтимоий адолат ифодаси сифатида.

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги Шарҳи
Давлат	<p>Давлат (умумижтимоий) – бу муайян ҳудудда олий ҳокимиятни амалга оширувчи, махсус бошқарув аппаратиغا эга бўлган, жамиятдаги барча ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи, уларни бирлаштириб ва мувофиқлаштириб турадиган сиёсий ташкилот.</p> <p>Давлат (синфий) – бу иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан хукмрон бўлган синфнинг манфаатларига хизмат қилувчи сиёсий ташкилотдир.</p> <p>Давлат (юримдик) – бу муайян ҳудудда оммавий ҳокимиятни амалга оширувчи сиёсий ташкилот.</p>	<p>State – n. a sovereign and independent entity capable of entering into relations with other states and enjoying international legal personality. To qualify as a state, the entity must have: (1) a permanent population; (2) a defined territory over which it exercises authority; (3) an effective government. There are currently over 180 states. When a new state comes into existence, it is automatically bound by the principles of international law.</p>
Республика	<p>Республика – давлат бошқарувининг шундай шаклики, бунда давлат ҳокимияти аҳоли томонидан муайян муддатга сайлаб қўйиладиган органлар томонидан амалга оширилади.</p>	<p>Republic – republics can include many types of governments already mentioned, being defined as a society which has no monarchy, and one where the people have control over the government, either through representation or directly.</p>
Ҳуқуқ	Ҳуқуқ тамойиллари – бу	Law principles – a

<p>тамойиллари</p>	<p>хуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатида моҳиятини ифодаловчи энг асосий қарашлар, ғоялар ва қоидалар.</p>	<p>fundamental truth or doctrine, as of law; a comprehensive rule or doctrine which furnishes a basis or origin for others; a settled rule of action, procedure, or legal determination.</p>
<p>Давлат шакли</p>	<p>Давлат шакли – бу ўз ичига давлат бошқаруви, давлат тузилиши ва сиёсий (давлат) режимни қамраб олувчи сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш усуллари йиғиндисидир.</p>	<p>Form of state - a system of government is a term that refers to the set of political institutions by which a government of a state is organized in order to exert its powers over a Community politics.</p>
<p>Ҳуқуқ</p>	<p>Ҳуқуқ – давлат томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулладиган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодалайдиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, бажарилиши умуммажбурий бўлган юриш-туриш қоидалари йиғиндиси.</p>	<p>Law – that which is laid down, ordained, or established. A rule or method according to which phenomena or actions co-exist or follow each other. Law, in its generic sense, is a body of rules of action or conduct prescribed by controlling authority, and having binding legal force.</p>
<p>Гипотеза</p>	<p>Гипотеза – ҳуқуқ нормасида белгиланадиган қоида қандай шароит ва ҳолатда ким томонидан амалга оширилиши кўрсатилади. Гипотеза ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган қоиданинг кучга кириши учун зарур бўлган муайян аниқ ҳаётий ҳолатлар (воқеа, ҳаракат, ҳолатлар) ўзининг ифодасини</p>	<p>Hypothesi – a supposition, assumption, or theory; a theory set up by the prosecution, on a criminal trial, or by the defense, as an explanation of the facts in evidence, and a ground for inferring guilt or innocence, as the case may be, or as indicating a probable or possible motive</p>

	топади.	for the crime.
Диспозиция	Диспозиция – ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганида ҳуқуқ субъектлари риоя этишлари лозим бўлган хатти-ҳаракат қоидаси (ҳуқуқ ва мажбуриятлари) ифодаланган бўлади.	Disposition – as a part of norm of law, it includes actions (right and obligatories) which subjects of law should obey the rules determined in the hypothesis.
Санкция	Санкция – лот. диспозицияда кўрсатилган қоидани бузган шахсга нисбатан давлат органи қўллаши мумкин бўлган таъсир чорасини белгилайди.	Sanctio – lat. It fixes punishments by government toward person who broke the rules in the disposition.
Ҳуқуқнинг шакллари (манбалари)	Ҳуқуқнинг шакллари (манбалари) деганда ҳуқуқни ташқи ифода этилиш шакли тушунилади.	Form of law – a form of external expression of the rule of law
Ҳуқуқий одат	Ҳуқуқий одат – узок давр мобайнида такрорланиши ва амалда бўлиши натижасида шаклланган ва давлат томонидан умуммажбурий қоида сифатида тан олинган ҳуққатвор қоидаси.	Custom in law – is the established pattern of behavior that can be objectively verified within a particular social setting. A claim can be carried out in defense of «what has always been done and accepted by law.» Related is the idea of prescription; a right enjoyed through long custom rather than positive law.

<p>Юридик прецедент</p>	<p>Юридик прецедент – (лот. praecedens – аввалгиси, олдингиси) суд ёки маъмурий органнинг ёзма ёки оғзаки қарори бўлиб, бу қарор келгусида шунга ўхшаш бўлган барча ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш учун асос бўладиган намуна, эталон норма.</p>	<p>Legal precedent - the precedent on an issue is the collective body of judicially announced principles that a court should consider when interpreting the law. When a precedent establishes an important legal principle, or represents new or changed law on a particular issue, that precedent is often known as a landmark decision.</p>
<p>Норматив-ҳуқуқий ҳужжат</p>	<p>Норматив-ҳуқуқий ҳужжат – давлат ваколатли органларининг белгиланган тартибда қабул қилган ҳуқуқий ҳужжати бўлиб, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, умуммажбурий характердаги қоидаларни ўрнатувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи ҳуқуқ ижодкорлиги актлари тушунилади.</p>	<p>Normative legal act is a written official document in the specified form, adopted by a law-making agency within the limits of its competence and directed at establishment, alteration and cancellation of legal norms, i.e., mandatory orders of temporary or permanent nature meant for multiple application.</p>
<p>Ҳуқуқ ижодкорлиги</p>	<p>Ҳуқуқ ижодкорлиги – бу энг аввало ваколатли давлат органларининг норматив-ҳуқуқий актларини яратиш, уларга ўзгартириш киритиш ёки уларни бекор қилишга қаратилган фаолиятидир.</p>	<p>The law-making – this is first and foremost activity of the creating normative-legal acts, change them or canceling by the authorized state body.</p>
<p>Қонун</p>	<p>Қонун – бу норматив акт бўлиб, қонунчилик ҳокимияти органи (ёки референдум йўли билан) томонидан белгиланган тартибда қабул қилинадиган, халқнинг иродасини</p>	<p>The Law – it is a legislative act, a document which is adopted in the manner prescribed by representing the will of the people, the supreme legal</p>

	ифодалайдиган, олий юридик кучга эга бўлган ва бирмунча муҳим бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳужжат.	force and the most important document regulating social relations by the legislative authority body.
Юридик техника	Юридик техника – бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, расмийлаштириш, эълон қилиш ва тизимлаш билан боғлиқ қоидалар йиғиндиси.	Legal technics – it is a collection of rules and systems which is dependent to development, registration, publishing the legal documents.
Қонунчилик техникаси	Қонунчилик техникаси – ҳуқуқ ижодкорлигининг муҳим назарий-амалий масалаларидан бири ҳисобланиб, қонунчилик фаолиятининг сифатли бўлиши, самарадорлиги ва батартиб ташкиллаштирилиши кўп жиҳатдан унга боғлиқ.	Legislative technics – it is one of the major theoretical and practical issues, which is dependent to the quality of legislative activity, more efficient and accurate organization in many respects human creativity.
Юридик тил	Юридик тил – бу ўз таркибига қонун тили, илмий юридик тил, суд тили, ҳуқуқшунос-педагог тили, юрист-публицист тили, прокурор тили, адвокат тили ва бошқаларни қамраб оладиган адабий тилнинг ажралмас таркибий қисми.	Legal language – it is part of legislative, scientific-legal language, the court, lawyer-teacher, lawyer-publicist, prosecutors, lawyers languages and others covering an integral part of the literary language.
Қонунийлик	Қонунийлик – бу ҳуқуқ субъектлари томонидан қонунлар ва қонун ости актларига тўла ва аниқ амал қилиниши.	Legality – can be defined as an act, agreement, or contract that is consistent with the law or state of being lawful or unlawful in a given jurisdiction.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Рахбарий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
3. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
4. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 525 б.
5. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
6. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. Т. 12. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.
7. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. –174 б.
9. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари –Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
10. Каримов И.А. Энг асосий мезон-ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. –Т.: Ўзбекистон, 2009. -24 б.
11. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирозининг оқибатларини енгил мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтариш сари. Т.18. -Тошкент: Ўзбекистон, 2010. -264 б.
12. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. –Тошкент: Ўзбекистон, 2010. -56 б.
13. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 360 б.
14. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 440 б.
15. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Т.20. –Тошкент: Ўзбекистон, 2012. – 320 б.

16. Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир / Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2012 йил 8 декабрь, №239 (5659).
17. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2015 йил 24 январь, №16 (6199).
18. Каримов И.А. Она-юртимиз бахту-иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 304 б.
19. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.
20. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.
21. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон”. – 2017.– 102б.
22. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 76 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сон Фармони.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2014 й., 50-сон, 588-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги Конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 213-модда, 2003 й., 5-сон, 67-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 27 февралдаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш курслари тўғрисидаги низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги 103-сонли қарори.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 153-модда; 29-30-сон, 298-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2009 й., 15-сон, 179-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2013 й., 16-сон, 215-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда, 20-сон, 222-модда.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июлдаги “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги 5106-сон Фармони.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли қарори.

9. Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний ва юридик шахсларнинг муурожаатлари тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 49-сон, 578-модда.

10. Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида” Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 20-сон, 221-модда.

11. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 19-сон, 209-модда.

Асосий адабиётлар:

1. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. **Jurisprudence: Themes and Concepts.** Second edition. – London: Routledge-Cavendish, 2012. – 305 p.
2. Hans Kelsen. **General Theory of Law and State.** – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – 516 p.
3. Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 .
4. Johann Kaspar Bluntschli. The theory of the state. Batoche books. Kitchiner. Canada. 2000.
5. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. – 916 б.

6. Одилқориев Х.Т., Тультеев И.Т. ва бошқ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Проф.Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. –Т.: Sharq, 2009. – 592 б.

Электрон таълим ресурслари:

1. <http://www.tsul.uz>
2. <http://www.norma.uz>
3. <http://www.gov.uz>
4. <http://www.lex.uz>
5. <http://www.lawbook.ru>
6. <http://www.lawlibrary.ru>